

LUND UNIVERSITY

Judisk "ras" som äktenskapshinder i Sverige

Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935-1945

Jarlert, Anders

2006

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jarlert, A. (2006). *Judisk "ras" som äktenskapshinder i Sverige: Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935-1945*. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Anders Jarlert

Judisk "ras" som äktenskapshinder i Sverige

Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans
statliga funktion som lysningsförrättare 1935-1945

"Härmed försäkrar jag på heder och samvete, att, såvitt mig
bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den ju-
diska rasen eller religionen.

----- den ----- 19--",

Judisk "ras" som äktenskapshinder i Sverige

Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion
som lysningsförrättare 1935–1945

Judisk "ras" som äktenskaps- hinder i Sverige

Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans
statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945

ANDERS JARLERT

SEKEL

Tryckt med bidrag från Stiftelsen Konung Gustaf VI
Adolfs fond för svensk kultur, Samfundet Pro Fide
et Christianismo (Nils Henrikssons stiftelse) samt
Oscar och Signe Krooks stiftelse.

© Anders Jarlert och Sekel Bokförlag, Malmö 2006

Omslag och grafisk formgivning: Lotta Hansson

Omslagsbild: Den av UD:s rättsavdelning införda s.k. arierförsäkran,
från den 22/9 1937, UD:s arkiv, Stockholm.

Foton: Paret Mühl-Gordin och makarna Rapp. Bilder i privat ägo.

ISBN 91-975223-1-7

Innehåll

Förord	7
1. Svensk tystnad	9
Tystat motstånd	15
Nürnberglagarna 1935 och Haagkonventionen 1902	17
Tystnaden i Sverige	25
Debatten i Nederländerna: rasbegreppet avvisas	30
Debatten i Schweiz: rasdiskriminering kritiseras	34
2. Rättstillämpning utan rättsmedvetande	37
Förändring omöjlig?	39
Kyrkan och lysningen	41
Det ”vidskepliga” rättsmedvetandet	42
Den teologiska reaktionen: skapelsens lag	45
Rättsidealismen aktualiseras	49
3. Arierförsäkringen även för svenska medborgare	53
Arierbevisen	53
Vägen till svensk arierförsäkring	55
Rastänkandet som självklar förutsättning	62
Rasbegreppet avvisas i nederländska domstolar	66
Byråkratisk tillämpning	69
Svensk medborgare drabbas	72
Schweiz: följsamhet och motsträvighet	82
4. Stämning för att höras inför svensk domstol	87
På Tyska legationens begäran	87
En tysk dom som inte antecknades i Sverige	90
5. Statslöshet som utväg	99
Statslösas hinderprövning	99
Tyska församlingen i Göteborg	102
Motstånd även inom UD	103
6. Motstånd – vägran – acceptans – entusiasm	111
Motstånd med byråkratiska medel	111
Motsträvighet	115
Acceptans eller entusiasm	118
Var motståndet teologiskt?	120
7. Mikrostudier och kyrklig vardagshistoria	125
Kyrklig vardagshistoria	128

8. Judisk "ras" som äktenskapshinder till 1955	137
Avslutande reflektioner	
Sammanfattning	140
Summary	143
The Effect of the Nuremberg Laws on impediments of marriage in the Church of Sweden, 1935–1945	
Källor och litteratur	147
Personregister	161

Förord

Av en nyfiken tillfällighet upptäckte jag i Albert Lysanders arkiv på Malmö stadsarkiv ett förut okänt källmaterial om effekten av de nationalsocialistiska raslagarna vid hindersprövning i Svenska kyrkan. Denna bok börjar som en berättelse om detta material, som analyseras och kompletteras med nya fallstudier. Kapitel 2 presenterar de juridiska förutsättningarna, men först i kapitel 6 och 7 formuleras syfte, teori och metod.

Det har varit en stor tillgång att, inte minst tack vare professor Stig Ekman, få ingå i forskningsgemenskapen i det av Vetenskapsrådet finansierade projektet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen” under ledning av professor Klas Åmark, som även läst undersökningen i manuskript. Jag har diskuterat mitt arbete med kollegor från andra länder inom ramarna för det av European Science Foundation understödda projektet ”Occupation in Europe: the Impact of National Socialist and Fascist Rule (INSFO)”. Att undervisa om kyrkan och nationalsocialismen vid Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet, har gett nyttig feedback. Tryckningsbidrag har generöst beviljats av Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Samfundet Pro Fide et Christianismo (Nils Henrikssons stiftelse) samt Oscar och Signe Krooks stiftelse.

Därutöver vill jag särskilt tacka professorerna Maarit Jänträ-Jareborg, Uppsala, Alf W. Johansson, Stockholm, och Lars Österlin, Lund, samt ambassadör John Hagard, Ljubljana, som läst manuskriptet, professor Kjell-Åke Modéer, Lund, som kontinuerligt följt arbetet, Professor Dr. Dr. Gerhard Besier, Dresden, Professor Dr. Georg Kreis, Basel, Dr. Andreas Rethmeier, Köln, och Professor Hans Ulrich Jessurun d’Oliveira, Amsterdam, som bidragit med värdefulla synpunkter, vidare presidenten Johan Hirschfeldt, Stockholm, pro-

fessorerna Michael Bogdan, Antoon Geels, och Eva M. Hamberg, Lund, som på olika sätt bistått, samt de många som bidragit med synpunkter eller hjälp i arkivärenden, här representerade av Dr. Gerhard Keiper, Berlin, och teol.dr Jan-Olof Aggedal, Malmö. Ett särskilt tack går till anhöriga till personerna i mina fallstudier: Jan-Erik Luft, Bronni Mühl, Charlotte Ridderstolpe och Matthias Rapp, som generöst ställt material till mitt förfogande.

Delar av undersökningen har förut presenterats vid Teologdagarna i Lund 13/11 1999, som gästföreläsning i Teologiska fakulteten vid Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 24/7 2000 och i Finska kyrkohistoriska samfundet i Helsingfors 6/3 2001, på symposiet "Rätt, religion och politik", tillägnat Magnus Sjöberg av Institutet för rättshistorisk forskning, Uppsala 24/10 2003, i Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 11/11 2003, på konferensen om Tysklandsrelaterad forskning vid Södertörns högskola 22/11 2003, tillsammans med Sinikka Neuhaus vid CTR-dagarna i Lund 6/3 2004, vid Historikerdagarna i Uppsala 24/4 2005, och vid Karlstads stiftshistoriska sällskaps 50-årsjubileum 22/11 2005, samt vid gemensamma forskarseminarier mellan kyrkohistoria och migrationsforskning respektive rättshistoria vid Lunds universitet.

Denna bok har flera band till Malmö. Det har varit en glädje att samarbeta med det Malmöbaserade Sekel Bokförlag och särskilt förlagsredaktör Lotta Hansson. Förordet är daterat på vad som skulle blivit min mors 90-årsdag.

Lund 10 januari 2006

Anders Jarlert

I

Svensk tystnad

En dag i slutet av juli 1936 steg ett ungt, förhoppningsfullt par in på pastorexpeditionen i Malmö S:t Petri församling för att begära lysning till äktenskap. Jakob Friedrich (Fritz) Mayer var 29 år, Emma Sara Schulmann skulle snart fylla 24. De var båda tyska medborgare och kyrkobokfördes som inflyttade från Tyskland den 27 maj respektive den 28 juli. Besöket bör ha ägt rum strax före sistnämnda dag. Som vanligt handlades äktenskapsärenden med utländska medborgare av församlingens kyrkoherde, kontraktsprosten Albert Lysander. I lysningsboken angav han ”tysk undersåte” för båda och för kvinnan även att hon var ”mosaisk trosbekännare”. Som grund för lysningsförfarandet antecknades: ”Bådas muntliga samtycke; Intyg om äktenskapsledighet från tyska myndigheter; underskriven förklaring å intyg om äktenskapshinder i Tyskland”. Lysningen skulle kungöras från predikstolen i S:t Petri kyrka söndagarna den 16, 23 och 30 augusti. Allt såg ljusst ut. Därefter har Lysander antecknat: ”Lysningen införd av misstag och blev aldrig kungjord.”¹

Vad hade inträffat? Med anledning av det nya läge som i september 1935 uppkommit i Tyskland genom de så kallade Nürnberglagarna, som förbjöd tyska så kallade arier att gifta sig med rasmässigt definierade judar, lade prosten Lysander fram situationen för svenska Utrikesdepartementets rättsavdelning:

1. MSA, Malmö S:t Petri E I:14. 1936 nr 137, A II a:111 fol. 225. Den första lysningssöndagen var 10. e. Tref., som då hade rubriken ”Förspillda tillfällen” och som evangelietext Jesu förutsägelse om Jerusalems förstörelse, Luk. 19. Förut publicerade, preliminära versioner av det följande: Anders Jarlert, ”Svenska lagar på tyskt vis”, i *SvD* 5/4 1998; ”Kyrkan och nazismen ytterligare belyst”, i *SKT* 41/9 oktober 1998 s. 499f.; ”Die Anwendung der Nürnberger Gesetze in der Schwedischen Kirche 1935-1945”, i *KZG* Heft 1/2001 s. 159-174.

Min avsikt är, att om intet annat hinder möter än hennes judiska börd, utfärda lysning och lysningsbevis för borgerlig vigsel i Sverige. De ha varit förlovade i 5 år och då de nya lagarna i Tyskland oföväntat hindrat deras äktenskap där, ha de överflyttat till Sverige, där han skaffat sig en säkrad existens. De äro fullt medvetna om att deras äktenskap här icke f. n. är giltigt i Tyskland.

Jag tillåter mig till sist fråga, om något liknande fall är förut känt för Eder och om Ni anser det tillrådligt att förfara så, som jag här ovan antytt.”

Lysander hade alltså tänkt sig utfärda lysning trots det äktenskaps-hinder som tillkommit genom raslagarna. Han var klart medveten om detta, liksom om att enbart intyg om äktenskapsledighet var otillräckligt. I den handledning i kyrkobokföring som han tillsammans med Gunnar Forkman sju år tidigare gett ut, heter det nämligen att ”det är alltså icke nog med ett allmänt uttryck ’till äktenskap ledig’, utan intyget skall uttryckligen säga, att hinder icke möter för det äktenskap, som han nu ämnar ingå”.²

Två dagar senare svarade emellertid t.f. chefen för UD:s juridiska byrå, Magnus Hallenborg, att han ansåg sig inte ”kunna göra något annat uttalande i ämnet än att påpeka, att enligt bestämmelsen i 1 kap. 2 § i lagen den 8 juli 1904 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap utländsk undersåtes rätt att inför svensk myndighet träda i äktenskap skall prövas enligt lagen i den stat han tillhör.”³ Genom denna lag hade Sverige anslutit sig till 1902 års Haagkonvention för lösande av konflikter mellan lagar ifråga om äktenskap.

Det blev ingen lysning för Fritz och Emma. Men Albert Lysander lät inte saken bero. Han skrev genast till journalisten Märta Lindqvist

-
2. Albert Lysander & Gunnar Forkman (utg.), *Kyrkobokföringen. Handledning för pastorsexpeditionerna*. 1929 s. 111. Lysander hade tidigare, tillsammans med P. Valerius Olsson, gett ut *Kungl. Maj:ts nådiga förordning angående kyrkoböckers förande den 3 december 1915 med inledning och förklarande anmärkningar*. Malmö 1915. Lysanders personliga attityd till expeditjonsarbetet framgår av Albert Lysander, ”En timma på pastorsexpeditionen”, i *Lunds stifts julbok 1932*. Hans korrespondens med UD har förut uppmärksammats av Jens Thomas Brakel & Per Mikael Dreifaldt, *Tysk familjerätt i Tredje riket med särskild inriktning på raslagstiftningen jämfört med samtida svensk rätt och internationell privaträtt*. Otryckt uppsats, Juridiska institutionen, Lunds universitet 1983 s. 36. Uppsatsförfattarna har däremot inte följt upp ärendet varken i kyrkoarkivet eller i Lysanders samling.
 3. UDA, R 34, Ct VI, 1936-sept. 1937, Lysander t. UD:s rättsavdelning [ankom] 1936 28/7, Hallenborg t. Atle [sic] Lysander 1936 30/7.

Kontraktsprosten, hovpredikanten och ordensprelatten Albert Lysander (1875–1956), kyrkoherde i Malmö S:t Petri, som redan 1936 kritiserade de tyska raslagarnas följder i Sverige.

(känd under signaturen *Quel qu'une*) på *Svenska Dagbladet* och frågade om det var möjligt att publicera en understreckare om "Raslagar i Sverige" för att påverka opinion om "1904 års lags justering". Den 25 augusti fick han svaret att tidningen var tacksam för en sådan artikel, men Märta Lindqvist påpekade samtidigt att *Svenska Dagbladet* intog en "mycket välvillig hållning mot Hitlers Tyskland och har i stor utsträckning med tystnad förbigått hetsen mot bekännelselägret, judeförföljelserna och dylikt."⁴ Lysander skickade likväl sin artikel till tidningen:

TYSKA RASLAGAR I SVERIGE

Svensk rätt känner icke och har aldrig känt till rashinder för ingående av äktenskap.

Orsaken härtill kan icke vara den, att andra raser icke funnits inom landet och att fara för rasblandning därför aldrig förelegat. Vi ha alltid haft finnar och lappar inom våra gränser, zigenare sedan medeltiden och judar troligen lika länge.

4. KB, Märta Lindqvists samling, Lysander t. Lindqvist odat [1936]; MSA, Albert Lysanders samling, Lindqvist t. Lysander 1936 25/8. Jfr Ivar Anderson, *Svenska Dagbladets historia I. 1884–1940*. 1960 s. 361–384, särskilt s. 368f., 381, som tar fasta på den tyska kritiken av tidningen.

Men äktenskap mellan rasrena svenskar och män eller kvinnor av ovannämnda främmande folk har aldrig varit förbjudet i Sverige. I Finland sattes det aldrig i fråga, att icke den finska delen av befolkningen skulle vara i alla avseenden jämställd med den svenska. Giftermål med lappar, zigenare och judar voro aldrig vanliga och medförde måhända vissa sociala svårigheter, men lagstiftningen lade aldrig några hinder i vägen.

Kyrkolagens gamla, ännu gällande föreskrift om ”judar, turkar, morianer och hedningar, som här i riket inkomma”, avsåg aldrig rasen, endast trosbekännelsen. Ända till 1916, då vår nya Giftermålsbalk trädde i kraft, var det omöjligt för en ”hedning” – d.v.s. en person, som varken var kristen eller jude – att ingå äktenskap i Sverige. Nu gällande lag föreskriver att en kristen trosbekännare kan ingå äktenskap med en icke kristen endast inför borgerlig myndighet. Lysning skall alltid ske i den församling, bruden tillhör, och vid lysningens uttagande skall pastor under ämbetsmannaansvar pröva, om laga hinder för äktenskapets ingående förefinnas. Bland sådana hinder har, som sagt, enligt svensk rätt och svensk rättsuppfattning, aldrig funnits ”främmande ras”, t.ex. judisk.

Nu har emellertid inträffat följande.

Två tyska undersåtar, boende i Tyskland, den ene – mannen – av ”arisk” ras och evangelisk trosbekännelse, den andra en judinna, hade varit förlovade sedan fem år. Allt tedde sig förhoppningsfullt för dem. Han var framstående i sitt fack, hon av aktad familj. Då kommo för två år sedan de nya tyska raslagarna. Vilket slag detta var för dem, behöver icke påpekas. Deras äktenskap i Tyskland var helt enkelt förbjudet, och därtill med en för henne och därmed också för honom nedsättande motivering.

Deras unga kärlek bestod emellertid sitt prov. Han sökte förbindelser med Sverige, där kvalificerat folk i hans fack voro eftersökta, och överflyttade hit för ett års tid sedan. Då han icke här går i vägen för svensk arbetskraft och redan har fått en god anställning, där man gärna vill behålla honom, äro hans utsikter säkra att här kunna bilda eget hem och i sinom tid bli svensk medborgare.

Den unga damen har också kommit till Sverige. Hennes hem kan förse henne med medel för uppehållet här. Hon har vis-

tats, utan lön, hos en svensk familj för att lära sig svenskt hus-håll och språket i det land, där hon och hennes fästman funnit en tillflykt.

Men – äktenskap kunna de icke heller här ingå på grund av de *tyska* raslagarna.

En svensk lag av 1904 bestämmer nämligen att utländska undersåtars rätt att ingå äktenskap i Sverige skall prövas efter lagen i deras hemland.

Det betyder, att lysning här i Sverige icke kan för dem beviljas förr än de företett intyg från tysk myndighet, att de enligt tysk lag äro oförhindrade att ingå äktenskap med varandra.

Ert sådant intyg kunna de naturligtvis icke skaffa. De ha vardera intyg på att de äro ogifta, 'ledig', med det tillägget för henne att hon är judinna. Men enligt de nya lagarna, som ingen människa i Tyskland drömde om för tre år sedan, äro de, såsom båda tyska undersåtar, för all framtid förhindrade att ingå äktenskap, även i Sverige.

Man kunde nästan önska att de kommit och begärt lysning i någon avlägsen svensk bygd, där prästen i god tro lyst för dem på deras ledighetsintyg och de därefter på hans lysningsattest fått borgerlig vigsel i Sverige. Vigseln hade då varit giltig i Sverige och det straff, som prästen eventuellt kunnat få i sådant fall, hade väl icke blivit så svårt.

Nu kom "fallet" till en pastorexpedition, där man ofta har att göra med utlänningars äktenskap, och påföljden för beviljande av lysning, där hinder veterligen möter, är för prästen helt enkelt "varde avsatt och ovärdig att i rikets tjänst vidare nyttjas".

Vad skola nu de unga människorna göra, som icke väntat att även i Sverige finna sin lyckas väg stängd? Dröja, tills båda hunnit bli svenska medborgare. Det betyder fem eller sju år, så framt icke "särskilda omständigheter" kunna medföra dispens.

Därtill komma särskilda svårigheter för fästmön. Hennes möjlighet att få uppehållstillstånd här i landet under så lång tid kan ifrågasättas. Och man försäkrar mig från annat håll – så otroligt det än låter – att hon kan befara inspärning på ett "koncentrationsläger" eller t.o.m. straffarbete, om hon återvänder till Tyskland. Ryktet om hennes tilltänkta äktenskap i Sverige kan ha spritt sig i hennes hemtrakt och en angivelse kan ske för försök till för-

ledande av en arier till – det bjuder emot att använda det ord jag hört – till ”rasskändning”.⁵

Till förståelse av och försvar för lagen av 1904, som i detta fall synes så hård, kan naturligtvis anföras, att svenska myndigheter böra respektera andra folks lagar, liksom de respektera våra, och att vi icke ha rätt att giva två tyska undersåtar medgivanden, som de icke skulle åtnjuta i sitt hemland.

Men denna lag av 1904 bryter själv mot denna princip genom att stipulera några *undantag* från respekten för andra länders lagstiftning.

Det ena är, om det andra folkets lag medgiver månggifte. Om alltså en muhammedan, som redan har en eller flera hustrur, vill ingå ännu ett äktenskap i Sverige, så är detta förbjudet. Sannolikheten för ett sådant fall synes vara liten. Dock har jag sett ett äktenskapsintyg från Egypten, vari mannens rätt att ha fyra hustrur bestyrktes. Han hade emellertid ingen förut, när han uttog lysning i Sverige.

Det andra undantaget gäller undersåtar i länder, där katolska kyrkan är så stark, att den helt präglat äktenskapslagstiftningen, – jag vet ej om några sådana länder ännu finnas. Om annat lands lag alltså föreskriver, *att* ett tidigare äktenskap, oaktat det är genom skillnad upplöst, utgör hinder för nytt äktenskap, eller *att* äktenskap mellan dem som äro av olika religion äro förbjudna, eller *att* präster och klosterfolk skola förbli ogifta, – så skola dessa lagar i det andra landet icke respekteras i Sverige.

Vi se alltså, att undantag blivit medgivna i den svenska lagen, både positiva och negativa.⁶ Varför? Därför att dessa fall strida mot svensk rättsuppfattning och vi ha helt suveränt sagt ifrån vid de diplomatiska förhandlingar, som föregått denna ömsesidiga lagstiftning, att sådana lagar böja vi oss icke för.

Om man nu gör det tankeexperimentet att förlägga lagens tillkomst icke till 1904 utan till 1935, måste man fråga sig: Skulle Sverige gått med på de tyska raslagarnas tillämpning här, t.ex. i

5. Till 1940 dömdes 1911 personer i Tyska riket för *Rassenschande*, se Lothar Gruchmann, ”Blutschutzgesetz’ und Justiz. Zu Entstehung und Auswirkung des Nürnberger Gesetzes vom 15. September 1935”, i *VZG* 31. Jg. 1983, s. 434.

6. Lysander urskiljer här inte skillnaden mellan undantag beträffande återgång av äktenskap, det vill säga de i artikeln uppräknade, och undantag beträffande ingående av äktenskap (se kap. 2).

ett fall som det av mig här anförda? Jag tänker att varje svensk skulle svara *nej* härpå. Utan tvivel skulle ett undantag gjorts även i detta fall. Vi skulle icke tillåtit att två oförvitliga tyska undersåtar, i rak strid mot uråldrig svensk rättsuppfattning, hindrades att ingå äktenskap här, lika litet som vi ville hindra t.ex. en fränskild från något annat land.

När lagen av 1904 stiftades av konung och riksdag skulle förslag om en sådan bestämmelse som förbud mot äktenskap med en oförvitlig judisk dam, som en hederlig tysk man lovat äktenskap, ha väckt löje och förtrytelse hos oss likavisst som i det dåvarande Tyskland.

Kan icke proposition eller motion om lagändring framläggas i den stundande riksdagen?⁷

Tystat motstånd

Av Lysanders initiativ blev emellertid intet. Den 18 september 1936 svarade Märta Lindqvist att Lysanders artikel inte kunde publiceras i *Svenska Dagbladet*, dock inte, som hon först befarat, på grund av tidningens positivt avvaktande hållning till det nya Tyskland. Otto Järte hade istället bett henne ”framhålla för Prosten, att det i sakens intresse torde vara allra bäst att icke alls omnämna den i någon tidning utan i stället söka få en motionär och utan föregående varning få fram saken i riksdagen”. Då fanns det goda utsikter för att målet kunde uppnås, vilket däremot knappast blivit fallet, om man ”väckt björnar som nu sova. Det är inte uteslutet, menade Dr Järte, att där-est luckan, eller vad man skall kalla det, i 1904 års lag påpekas i tidningarna, nitiska andar skola skynda till för att förekomma just vad Prosten vill uppnå. Bäst att hålla tyst och handla i stället.” Så bedömdes alltså läget på *Svenska Dagbladets* redaktion hösten 1936.⁸ Höll

7. MSA, Albert Lysanders samling.

8. MSA, Albert Lysanders samling, Märta Lindqvist t. Lysander 1936 18/9. Otto Järte hade i riksdagsdebatten 1927 starkt understrukit risken för rasblandning (Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna. Sweden for the Swedes. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1932*. 1964 s. 369), men stod som chef för *Svenska Dagbladets* politiska avdelning sedan 1932 klart avvisande mot det nya Tyskland. I september 1934 rapporterade Tyska legationen att ”den tidigare Tysklandsvännen Otto Järte nu går så långt i sin avvisande hållning till det nya Tyskland att han glömmer den eljest i Sverige vanliga artigheten” (Anderson 1960 s. 369). 1935 hade tidningen enligt tysk uppfattning ”bättrat sig”, och Järte skulle få mindre att säga till om (Åke Thulstrup, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933-45*. 1962 s. 65, se även s. 26, 28f.).

tyst gjorde man också, däremot tycks ingen ha handlat. Någon riksdagsmotion lades inte heller senare fram. Varken riksdagspräster eller kyrkligt engagerade lekmän tog något initiativ till lagändring. Efter år 1933 gjordes heller inga interpellationer om judeförföljelserna i Tyskland. Först 1938 inlämnades en motion om initiativ till mellanfolklig lösning av judarnas problem. Lysander synes inte heller ha skickat sin artikel till någon annan tidning.

Av lysnings- och vigselboken i S:t Petri framgår att Fritz och Emma den 17 december 1936 vigdes inför Köpenhamns Magistrat. Förmodligen har detta skett på inrådan av prosten Lysander, som hade täta förbindelser med Danmark. Eftersom Danmark inte anslutit sig till Haagkonventionen om äktenskap 1902, och äktenskap som ingåtts i utlandet i enlighet med vistelselandets lag, i detta fall alltså dansk lag, i princip var giltiga i Sverige, var saken därmed klar för det unga paret. Två veckor senare flyttade de till S:t Pauli församling och ett knappt år därefter vidare till Västra Skrävlinge. De bör ha upplevt sin kontakt med Lysander som positiv, ty den 28 juni 1938 döptes Emma Mayer av prosten Lysander. Först den 11 oktober 1946 blev makarna svenska medborgare.⁹

Olle Nivenius, som varit Lysanders adjunkt, beskriver sin förman med orden ”omutlig trohet mot det gamla budskapet och klar förståelse för nutida behov och frågeställningar, kyrklig fasthet och medmänsklig vidsynthet – en inställning som i hans arbete på pastors-expeditionen tog sig uttryck i absolut frihet från all byråkrati. Givna regler skulle följas, naturligtvis – och Lysander var som nämnt noggrann på den punkten – men kom någon gång en enskild människas öde i konflikt med reglerna hade han inte svårt att låta paragraferna vika för människan”.¹⁰

Lysanders handlingssätt kan beskrivas som motstånd med byråkratiska medel. Termen *bureaucratic resistance* har lanserats av Paul A. Levine i hans avhandling om svenska diplomaters förändrade inställning till Förrintelsen.¹¹ Vi återkommer till detta i samband med

9. MSA, Malmö S:t Petri E I:14. 1936 nr 250, bil. H V b:45, A II a:111; Malmö S:t Pauli B I:14 fol. 111, A II a:448 fol. 165; Västra Skrävlinge A II a:83 fol. 219, A II a:145 fol. 170, C I:13 fol. 115.

10. Olle Nivenius ”Mitt första missiv”, i *Bland gåvor mångabanda. En minnesbok om Albert Lysander*. 1956 s. 61.

11. Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944*. 1998.

vägran att befatta sig med den av UD rekommenderade arierförsäkringen i kapitel 3 och mera teoretiskt i kapitel 6, där jag vidare utvecklar Levines terminologi.

Ett tyskt rättsförfarande för att ogiltigförklara makarna Mayers äktenskap inleddes 1940, oklart på vems initiativ, men fullföljdes aldrig. Riksjustitieministern hade anmodat överåklagaren i Stuttgart att resa *Ehenichtigkeitsklage* (talan om ogiltighet av äktenskap), men Mayer hade i brev den 7 maj 1941 meddelat att han själv tänkte upplösa sitt äktenskap och återvända till Tyskland. Detta var uppenbarligen en skenmanöver, och när ingenting hände, uppmanades han istället den 17 februari 1943 av Tyska konsulatet i Malmö att omgående ta kontakt med konsulatet angående sin mönstring. Av handlingarna framgår att även Emma Mayers mor, Justina Schulmann, som gift om sig med Ludwig Hummel, då bodde i Malmö. Ärendet försenades av en felaktig uppgift om att Mayer vid tiden för äktenskapets ingående skulle ha varit svensk medborgare. Först den 2 oktober 1943 förlorade Fritz Mayer sitt tyska medborgarskap.¹² Tyskar av judisk börd som vistades i utlandet hade redan 1941 förlorat sin tyska statstillhörighet.

Nürnberglagarna 1935 och Haagkonventionen 1902

I Tyskland drabbade Nürnberglagarna, direkt eller indirekt, ungefär 502 000 rasmässigt definierade "heljudar": 450 000 judiska + 50 000 kristna "heljudar" + 2 000 kristna "trekvarterjudar", och 195–205 000 *Mischlinge*: 70–75 000 "halvjudar" + 125–130 000 "kvarterjudar".¹³ Bland de makar i rasmässigt blandade äktenskap som Nathan Stoltzfus intervjuat, fanns tankar på att emigrera: "Vi lämnar Tyskland om vi blir tvungna. Det finns andra länder. Jag följer dig vart du än går", sade Charlotte Press innan hon 1933 gifte sig med Julius Israel.¹⁴

Från september 1935 till andra världskrigets slut beaktades de tyska Nürnberglagarna av Svenska kyrkans präster i deras statliga funktion

12. AAPA Berlin, R99963, Inland II A/B:Ausbürgerungen, 300.Liste, 2.10.1943 (Jagusch/Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei t. Auswärtiges Amt 1940 18/1, d:o t. Abteilung I des Reichsministeriums des Innern 1940 18/1, Kirchoff/Deutsches Konsulat Malmö t. Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei 1940 6/2, Nolda/Deutsches Konsulat Malmö t. Auswärtiges Amt 1943 27/3, Nischke/Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei t. Auswärtiges Amt 1943 15/6, Deutsches Konsulat Malmö t. Auswärtiges Amt 1943 15/7).

13. Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews. Vol. I.* 1997 s. 151.

14. Nathan Stoltzfus, *Rosenstrasse. Civilt motstånd och blandäktenskap i Tyskland.* 2004 s. 30, 84.

som lysningsförrättare. I sin egenskap av statlig myndighet var Svenska kyrkan fram till 1991 ansvarig för alla hindersprövningsbeslut, även inför borgerliga vigslar. Att en tysk medborgare av så kallad arisk börd enligt svensk lag under åren 1935–1945 inte fick gifta sig med en person av judisk börd var länge obekant. I den 1964 reviderade upplagan av Hugo Valentins standardverk *Judarna i Sverige* sägs det till och med att myndigheterna länge principiellt avböjde, men så småningom av praktiska skäl accepterade den skillnad mellan ”arier” och ”judar”, som införts i det nazistiska Tyskland, och enligt vilken även döpta judar gällde som judar.¹⁵ I verkligheten accepterade UD:s rättsavdelning omedelbart raslagarnas definitioner beträffande äktenskaps hinder, och införde efter två år även för svenska medborgare en arierförsäkran efter tysk förebild (se kap. 3). Raslagarnas effekt i Sverige uppmärksammades 1974 av Helmut Müssener i hans avhandling om exiltyskar i Sverige, dock närmast i förbigående.¹⁶ Forskare som Steven Koblík har förbigått saken med tystnad.¹⁷

I den juridiska efterkrigslitteraturen finns den svenska skyldigheten att beakta Nürnberglagarna delvis omnämnd, men inga kända fall anges. I Hjalmar Karlgrens lärobok i internationell privaträtt (1945) sägs till och med att ”huruvida ett för svensk rättsåskådning extremt stötande äktenskapshinder (judelagar!) verkligen skulle här i riket respekteras, är väl dock en öppen fråga”.¹⁸ I Wilhelm Michaelis undersökning om internationell privaträtt enligt svensk rätt och rättsskipning (1948) behandlas saken betydligt utförligare. Han konstruerar ett hypotetiskt exempel med en svensk av judisk trosbekännelse som ville gifta sig med en tysk *Arierin*. Hon skulle då prövas efter tysk rätt, som förbjöd äktenskapet. Men Michaeli menar (med hänvisning till Karlgrens not) att det vore tänkbart att på grund av *ordre public* (grundläggande principer i inhemsk rättsordning) undvika att tillämpa den tyska rätten, försåvitt dess räsiperspektiv var väsensfrämmande för svensk rätt. Han konstaterar att paret kunde gifta sig i exempelvis Norge eller England, och att ett så ingånget äktenskap

15. Hugo Valentin, *Judarna i Sverige*. 1964 s. 166.

16. Helmut Müssener, *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*. 1974 s. 95.

17. Steven Koblík, ”Om vi teg, skulle stenarna ropa”. *Sverige och judeproblemet 1933–1945*. 1987, densamme, *The Stones Cry Out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933–1945*. 1988.

18. Hjalmar Karlgren, *Kortfattad lärobok i internationell privaträtt*. 1945 s. 49 n. 1.

skulle vara giltigt i Sverige. Michaeli hävdar också att den tyska rättens ogiltighetsförklaring av detta äktenskap ur svensk synpunkt var betydelselös (*unerheblich*).¹⁹ Han synes inte ha satt sig in i de tyska reglerna för ogiltigförklaring av i utlandet ingånget äktenskap, som fäste huvudvikten vid om äktenskapet ingåtts för att kringgå tysk lag (se kap. 3). Liksom Karlgren har han saknat kännedom om att Nürnberglagarna faktiskt beaktades i Sverige.

Sveriges riksdag har aldrig stiftat någon lag som förbjudit så kallade arier att gifta sig med rasmässigt definierade judar. Men överstatlig reglering på äktenskapsrättens område förekom i form av konventioner, som enligt den tolkning som kom att dominera förbjöd tyska undersåtar, som enligt tysk lag definierades som arier, att gifta sig med någon som definierades som jude.

År 1893 hade en mellanstatlig organisation grundats i Haag – Haagkonferensen för internationell privaträtt – i syfte att gradvis för enhetliga ländernas lagar rörande internationella privaträttsliga frågor, bland annat frågor om äktenskaps ingående och upplösning när det fanns utlandsanknytning. Sverige blev medlem av Haagkonferensen år 1894 och ratificerade samtliga vid konferensen före andra världskriget antagna konventioner.²⁰ I Haag slöts den 12 juni 1902 en äktenskapsrättslig överenskommelse, som för Sveriges del införlivades genom Lag 1904:26 s. 1 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap (IÄL). Utländska undersåtars rätt att ingå äktenskap i Sverige skulle prövas efter lagen i deras hemland.²¹

Genom en av de tyska så kallade Nürnberglagarna, lagen ”till skydd för det tyska blodet och den tyska äran” den 15 september 1935, förbjöds äktenskap mellan judar och ”Staatsangehörige deutschen oder artverwandten Blutes”. Enligt den samtidigt utfärdade *Reichsbürgergesetz* definierades riksmedborgare som ”Staatsangehörige deutschen oder artverwandten Blutes”, som genom sitt uppträdande visade att han ville tjäna det tyska folket och riket i trohet. Skillnaden definiera-

19. Wilhelm Michaeli, *Internationales Privatrecht. Gemäss schwedischem Recht und schwedischer Rechtsprechung*. 1948 s. 71–73.

20. Maarit Jänterä-Jareborg, ”The Influence of the Hague Conventions on the Development of Swedish Family Conflicts Law”, i *The Influence of the Hague Conference on Private International Law*. 1993 s. 49.

21. Genom 1904 års lag införlivade Sverige tre Haagkonventioner från 1902, om hemskillnad och skillnad, om äktenskap, och om förmynderskap, Jänterä-Jareborg 1993 s. 50f.

des alltså främst utifrån ”blodet”. I tillämpningsförfordningen av den 14 november samma år definierades ”jude” som den som härstammade från minst tre i rashänseende heljudiska far- eller morföräldrar, eller från två heljudiska far- eller morföräldrar och tillhörde den judiska religionsgemenskapen eller var gift med en jude, samt den som var född i ett äktenskap med en jude, som ingåtts efter den 15 september 1935, eller efter utomäktenskapligt umgänge med en jude fötts efter den 31 juli 1936.²² Hela denna rasmässigt grundade definitions katalog är, och var även då, främmande för svensk rättstradition. Äldre svensk lagstiftning om judars äktenskap hade istället utgått uteslutande från religionstillhörigheten, och tillåtelse till giftermål mellan kristna och judar medgavs definitivt genom kunglig kungörelse den 20 januari 1863.²³ För andra religiösa grupper, särskilt baptister, bestod svårigheterna. De kunde formuleras som ”äktenskapsledig, såsom kyrkligt omyndig förhindrad”.²⁴ Annan äldre särlagstiftning, som att ”lappdräng” fick gifta sig redan vid 17 eller 18 års ålder, baserades inte heller på ”ras”, utan på ”then särskilta beskaffenhet, som är med Lappallmogen”, alltså på sociala omständigheter.²⁵

Det har ibland hävdats att den nationalsocialistiska definitionen av ”jude” icke var rasmässig, utan baserad på far- och morföräldrarnas religionstillhörighet. I själva verket var denna endast en komponent, om än oftast den avgörande. Eftersom ingen folkbokförts efter ”ras”, var man tvungen att utgå från anteckningar om förfädernas religion. Därmed avslöjade föreställningen om en ”blodsmässig” raslagstiftning, som Norbert Frei framhållit, sin logiska orimlighet.²⁶ Michael Leys redovisning av att det kunde räcka att ha betalt skatt till det israelitiska religionssamfundet, eller – för en *Mischling* – att vara gift med en jude, visar att det inte handlar om religiös motive-ring, utan om att täcka in olika former av registrerade anknytning-

22. Andreas Rethmeier, ”Nürnberger Rassegesetze” und Entrechtung der Juden im Zivilrecht. 1995 s. 414–417.

23. Hugo Valentin, *Urkunder till judarnas historia i Sverige*. 1924 s. 77f., Jan Janson, *Debatten om civiläktenskapets införande i Sverige*. 1964, s. 20–32.

24. Se Owe Samuelsson, ”Lysning med fördröjning. Ett baptistiskt civiläktenskap 1879”, i *Arkiv fakultet kyrka. Festskrift till Ingmar Brohed*. 2004 s. 213, och vidare Janson 1964, kap. 4.

25. Kongl. Bref Til Directionen öfwer Ecclesiastique werket i Lappmarken, then 15 Febr. 1745, i *Kyrko-Lagen af 1686 och Kongl. Förordningen, huru med Rättegång i Dom-Capitlen förhållas skall, af den 11 februari 1687, samt Författningar, som dem upplysa, förklara, ändra eller tillöka* [–]. 1845, 173.

26. Norbert Frei, ”Die Juden im NS-Staat”, i *Das Dritte Reich. Ursprünge, Ereignisse, Wirkungen*. Martin Broszat & Norbert Frei (Hg.). 1983 s. 188.

ar till den som en mytisk storhet uppfattade ”judenheten”.²⁷ Inom svenska UD konstaterade Tage Grönwall korrekt: ”Avgörande är härstamningen, sålunda ej trosbekännelsen. [...] Härvid gäller, att far- och morföräldrar presumeras vara heljudar, därest de varit mosaiska trosbekännare.”²⁸ Att, som Svanberg och Tydén, kalla de nazistiska rasbestämmelserna ”strikt religiösa” är alltså förenklat. Raul Hilberg, som de hänvisar till, talar istället dels om att såväl Nürnberglagarna som tillämpningsbestämmelserna ’were based on the descent: the religious status of the grandparents’, dels om hur det fanns ’a sizeable group of people who were Christian by religion and Jews by decree’, som också blev offer för raslagarna.²⁹

I Tyskland ledde raslagarna till att många kristna *Mischlinge* av första graden, det vill säga så kallade halvjudar, förgäves bad om en kyrklig välsignelseakt istället för den förbjudna statliga vigseln. Efter andra världskrigets slut antedaterades många senare ingångna äktenskap mellan överlevande som förut vägrats vigsel. De kyrkliga protesterna mot vigselförbudet i Tyskland hade varit utomordentligt få. Förgäves pläderade den judekristne teologen Franz Hildebrandt för att de evangeliska kyrkorna skulle ge kyrklig välsignelse också när staten vägrade vigsel.³⁰ Redan i november 1933 vädjade en tysk katolsk kvinna av judisk börd till Vatikanen inför hotet om en äktenskapslag som förbjöd blandäktenskap, och undrade med vilka deras katolska barn då skulle gifta sig.³¹ Rasmässigt blandade, katolska par hade under tiden före Nürnberglagarnas antagande åkt till England för att

27. Jfr Michael Ley, ”Zum Schutze des deutschen Blutes...”. ”Rassenschande“-Gesetze im Nationalsozialismus. 1997 s. 23, 77.

28. Tage Grönwall, ”Stortysk äktenskapsrätt”, i *SJT* 1939 s. 609. Se även *SJT* 1936 s. 131f. ([Tage] G-[rönwall], ”Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier”).

29. Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*. 1997 s. 92. Jfr Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews. Vol. 1*. 1985 s. 73, dens, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945*. 1993 s. 150. Hilberg 1985 s. 68 talar också om att det enda kriteriet för kategorisering i en ”arisk” och en ”icke-arisk” grupp var ’religion, not the religion of the person involved but the religion of his ancestors’, men det handlar inte om Nürnberglagarna, utan om de tidigare rasbestämmelserna av den 7 april 1933.

30. Ursula Büttner, ”Von der Kirche verlassen: Die deutschen Protestanten und die Verfolgung der Juden und Christen jüdischer Herkunft im ”Dritten Reich””, i Ursula Büttner & Martin Greschat, *Die verlassenen Kinder der Kirche. Der Umgang mit Christen jüdischer Herkunft im ”Dritten Reich”*. 1998 s. 50. För en övergripande undersökning, se James F. Tent, *In the Shadow of the Holocaust. Nazi Persecution of Jewish-Christian Germans*. 2003.

31. Gerhard Besier, *Der Heilige Stuhl und Hitler-Deutschland. Die Faszination des Totalitären*. 2004 s. 212.

gifta sig. Efter september 1935 förekom en tid katolska vigslar utan föregående statlig akt, med hänvisning till formuleringen om moraliskt nödfall i konkordatet mellan Tyska riket och Vatikanen.³²

Det finns ingen anledning att här gå in på Nürnberglagarnas förhistoria och tillkomsthistoria, och den nya tyska äktenskapslagstiftningen 1938 berörs endast helt kort, eftersom detta inte har någon eller endast ringa betydelse för tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige. Det är ställt utom allt tvivel att den tyska lagstiftarens avsikt var att Nürnberglagarna skulle komma att tillämpas på tyska medborgare även i utlandet. I Ernst Brandis kommentar från 1936 hänvisas uttryckligen till Haagkonventionen 1902 för lösande av konflikter mellan lagar i fråga om äktenskap.³³ Gentemot utlandet försökte man rättfärdiga raslagarna genom hänvisning till de äktenskapsförbud mellan raserna som införts i USA med början 1913 – år 1935 gällde sådana äktenskapsförbud i 30 amerikanska stater. Judar räknades där emellertid överallt till den vita, kaukasiska rasen, och den orättfärdiga behandlingen av de svarta ingick inte i något planmässigt regeringsprogram.³⁴ Dessa försök att rättfärdiga de tyska raslagarna lyckades även i Sverige. Inom UD tycks attityden till de nya rashindren till en början ha varit densamma som till de amerikanska, som vid denna tid i praktiken inte aktualiserades vid något faktiskt lysningsförfarande i Sverige. Som inledning till en redogörelse för Nürnberglagarnas innehåll i *Svensk Kyrkotidning* så sent som 1942, sammanfördes också de tyska och amerikanska förbuden mot äktenskap ”på grund av rasolikhet”.^{35a} Att Nürnberglagarna, på grund av Haagkonventionen 1902, tillämpades i en del domstolar, stärkte inte Haagkonferensens ställning.^{35b}

Till Haagkonventionen om äktenskap 1902 hade långt ifrån alla europeiska stater anslutit sig. I sin stora undersökning om Nürnberglagarna och berövandet av judarnas rättigheter inom civilrätten har

32. Guenter Levy, ”Pius XII, The Jews, and the German Catholic Church”, i *Betrayal. German Churches and the Holocaust*. Robert P. Erickson & Susannah Heschel (ed.). 1999 s. 133.

33. Ernst Brandis, *Die Ehegesetze von 1935. Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes*. 1936 s. 56 ff.

34. Rethmeier 1995 s. 125, 139–141; Gerhard Besier, *Die Kirchen und das Dritte Reich. Spaltungen und Abwehrkämpfe 1934–1937*. 2001 s. 859.

35a. Alfred Wihlborg, ”Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres”, i *SKT* 1942 N:o 41 8/10 s. 587.

35b. Hans van Loon, ”The Hague Conference – its origins, organization and achievements”, i *SJT* 1993 s. 296

Andreas Rethmeier visat att vi vid tiden för Nürnberglagarnas tillkomst kan urskilja tre grupper av stater: först de som konsekvent tillämpade den så kallade domicilprincipen (hemvistprincipen), det vill säga att äktenskapshinder alltid prövades efter lagen på bostads- eller vistelseorten. Denna princip tillämpades i Storbritannien, USA, Danmark, Norge, Island, Lettland, Litauen, Bulgarien, i de flesta sydamerikanska stater, och för tyskar i praktiken också i Sovjetunionen. I den andra gruppen prövades eventuella äktenskapshinder istället konsekvent efter lagen i kontrahenternas hemland. Här finner vi Finland, Estland, Belgien, Frankrike, Spanien, Portugal, Österrike, Tjeckoslovakien, Jugoslavien, Grekland och Rumänien. Även i den tredje gruppen tillämpades lagen i kontrahenternas hemland, men inte på grund av statstillhörighetsprincipen enbart, utan så som den tillämpats i Haagkonventionen 1902. Här finner vi – förutom Tyskland – Sverige, Nederländerna, Luxemburg, Schweiz, Italien, Ungern, Danzig och Polen.³⁶

Det kan tyckas som om det i praktiken inte skulle ha varit någon skillnad mellan grupp två och tre – resultatet borde ju ha blivit detsamma. Så var det emellertid inte. I den andra gruppen, där man utgick från statstillhörighetsprincipen, kunde man nämligen vägra tillämpa regler som stred mot det egna landets *ordre public*. Detta inträffade också just beträffande tillämpningen av de tyska raslagarna. I den tredje gruppen kunde däremot i princip inga undantag göras med hänvisning till en nationell *ordre public*, om de inte redan gjorts i den nationella lagstiftning, genom vilken Haagkonventionen blivit antagen i respektive land.

I ett föredrag om den nationalsocialistiska lagstiftningen och *ordre public* som förbehåll mot tillämpning av främmande lagstiftning i den internationella privaträtten, hållet vid International Law Associations sammanträde den 28 november 1935 i Berlin, hävdade professor Carl Schmitt att Haagkonventionen försökt inskränka möjligheterna att åberopa den för internationell samverkan störande *ordre public*. Enligt konventionens artikel 3 kunde sådana förbehåll göras gällande enbart gentemot religiöst motiverade äktenskapshinder eller – förbud. Därav följde att fördragsstaterna inte kunde åberopa *ordre public* gentemot rasmässiga, biologiska, eugeniska eller liknande äktenskapsförbud, inte heller gentemot den nationalsocialistis-

36. Rethmeier 1995 s. 211–213.

ka lagstiftningen. *Standesbeamter* (lysningsförrättare) i samtliga fördragsstater var förpliktade att inte bevilja lysning och ingående av äktenskap.³⁷ Schmitts tolkning stämmer med förarbetena till Haagkonventionen. Den dåvarande kommissionen ville uttryckligen undvika en allmän *ordre public*-formulering och avslag därför belgiska och franska förslag i denna riktning.³⁸

I en artikel om *ordre public* i Haagkonventionerna om internationell privat- och processrätt har Michael Bogdan konstaterat att frånvaron av ett allmänt *ordre public*-förbehåll i regel tolkats som att konventionsländerna inte med hänvisning till *ordre public* fick avvika från konventionsreglerna. Bogdans slutsats blir att svaret måste bero på ”typen av konvention och omständigheterna vid dess tillkomst”.³⁹ Över tid har uppfattningen förändrats från att betrakta *ordre public*-klausulerna som ett främmande element som motverkar konventionernas syfte till att istället se dem som en förutsättning för att många stater skall kunna ansluta sig till konventionerna.⁴⁰

Till den svenska situationen hör vidare att ”rasflyktingar” i Sverige inte räknades som politiska flyktingar. Visserligen erkände 1936 års statliga utredning om revision av bestämmelserna om utlännings rätt att vistas i landet, att folkrättens definition av ”politisk flykting” inte var ”tillräckligt omfattande”. Till dem som inte räknades dit hörde de ”som lämnat hemlandet därför att de på grund av sin ras eller eljest inskränkts i sina försörjningsmöjligheter eller där känna vantrevnad”. Utredningen stannade emellertid vid att ge en särställning även åt dem som ”på grund av sin politiska åskådning eller andra politiska skäl riskera att bli intagna i koncentrationsläger eller att drabbas av andra liknande åtgärder”.⁴¹ I utredningen ingick bland andra byråchefen i UD Magnus Hallenborg, som vi redan mött. Mest anmärkningsvärd ur ett sentida perspektiv ter sig ordet ”vantrevnad” som en beskrivning av raslagarnas konsekvenser i Tyskland. Den bindande

37. Carl Schmitt, ”Die nationalsozialistische Gesetzgebung und der Vorbehalt des 'ordre public' im Internationalen Privatrecht”, i *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*. Februari 1936 s. 209.

38. Erik Jayme, ”Die Wiederanwendung der Haager Familienrechtsabkommen von 1902 und 1905”, i *Neue Juristische Wochenschrift* 18. Jg. Heft 1/2 14. Januar 1965 s. 17.

39. Michael Bogdan, ”Ordre public och tvingande rättsregler i Haagkonventionerna om internationell privat- och processrätt”, i *SJT* 78. 1993 s. 312.

40. Bogdan 1993 s. 318.

41. *Utredning angående revision av bestämmelserna om utlännings rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål (SOU 1936:53)*. 1936 s. 56f.

definition av ”politisk flykting” som utredningen föreslagit, ersattes i regeringens proposition av en större handlingsfrihet för myndigheterna.⁴² Riksdagsdebatten handlade om hur öppen attityden borde vara gentemot politiska flyktingar, inte om hur detta begrepp skulle definieras.⁴³ Grundinställningen uttryckte en balansgång mellan en humanitär inställning att hjälpa de drabbade, och en strävan att hålla Sverige ”utanför”.⁴⁴

Tystnaden i Sverige

Om de tyska raslagarnas användning i Sverige förblev det som förut mycket tyst. I dagspressen hade kommentarerna i stort sett inskränkt sig till en kort artikel i *Dagens Nyheter* den 4 december 1935 under rubriken ”Tysk raslag vigselhinder även hos oss. Sverige förbundet att respektera de tyska äktenskapsförbuden”, med hänvisning till senaste häftet av *Svensk Juristtidning*. I detta refererades den nya tyska situationen under rubriken ”Meddelanden” i flera nummer. Det gällde ”Tysklands Reichsgericht ang. äktenskapsskillnad t[ill]. f[öljd]. av rasolikhet”, ”Vårdnadsrätt och blandäktenskap i Tyskland”, ”Utsträckt tillämpning av tysk rätt i mål om äktenskapsskillnad i Tyskland” samt den i *Dagens Nyheter* åberopade ”Blodets lag”, där andre sekreteraren vid UD:s pressbyrå, Tage Grönwall, påpekade att i Sverige och övriga länder anslutna till Haagkonventionen, måste ”det nya äktenskapshindret” beaktas av vigselmyndigheten. Han gör kommentaren att ”lagen endast synes innebära förbud för tyska ’arier’ att gifta sig med tyska eller utländska judar [---]. Däremot hindrar lagen ej tyska judar att gifta sig med utländska ’arier’, icke ens om äktenskapet ingås i Tyskland.”⁴⁵ Under de följande åren kompletterade *Svensk Juristtidning* med ett referat om ”Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier” 1936 och en längre, objektivt hållen artikel om ”Stortysk äktenskapsrätt” 1939, båda av Tage Grönwall. I sin första artikel markerar han en viss distans till tillämpningsförordningens hinder för äktenskap då det ”kan väntas avkomma som äventyrar det tyska

42. Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*. 1973 s. 63f.

43. Lindberg 1973 s. 67–69.

44. Lindberg 1973 s. 168.

45. *SJT* 1935 s. 94–96 (E[rik].L[ind]), ”Tysklands Reichsgericht ang. äktenskapsskillnad t. f. av rasolikhet”, 96f. (E[rik].L[ind]), ”Vårdnadsrätt och blandäktenskap i Tyskland”, 308f. (Josef Fischler, ”Utsträckt tillämpning av tysk rätt i mål om äktenskapsskillnad i Tyskland”), 598 f. (T[age].G[rönwall]), ”Blodets lag”).

blodets renhet”. Grönwall konstaterar att ”uppenbarligen utgör stadgandet en mycket rymlig, allmän reservparagraf”.⁴⁶ I sin andra artikel betonar Grönwall nyttan av en översikt över äktenskapshindren ”icke minst med tanke på det stora antalet här vistande tyska emigranter”. Han går utförligt igenom Nürnberglagarna och tillämpningsbestämmelserna, utan att anlägga några egna synpunkter. Tydligt framhåller han att ”tyska medborgare av judisk härstamning [...] få alltså gifta sig med svenska ’arier’”. Även *Nichtigkeit* (ogiltighet av mot lagen ingångna äktenskap) enligt 1938 års tyska äktenskapslag förklaras som att den ”motsvarar alltså närmast vår återgång”, men om eventuella konsekvenser i Sverige sägs ingenting.⁴⁷

I *Svensk Kyrkotidning* publicerades några artiklar av tidningens redaktör, kyrkoherden i Västra Skrävlinge, Alfred Wihlborg – på flera sätt Lysanders motpol på lokalplanet: ”Tyska judars rätt till lysning” 1938, ”Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres” 1942 (utarbetad i samråd med byråchefen Magnus Hallenborg vid UD), samt en artikel av Hallenborg om ”Statslösa utlänningars kyrkobokföring och äktenskap” 1943.⁴⁸ Dessa artiklar handlar uteslutande om hur bestämmelserna skulle tillämpas och gör inga bedömningar av lagstiftningen. Mot att lagen ”till skydd för det tyska blodet och den tyska äran” av september 1935 entydigt ställt den tyska straffrätten i den nationalsocialistiska rasideologins tjänst och samtidigt förstört en av rättsstatens grundsatser, nämligen alla medborgares likhet inför lagen,⁴⁹ reagerade man inte i Sverige. Tystnaden i kyrklig press kan jämföras med det ringa eller obefintliga intresse som den kristna pressen under 1930-talet visade för steriliseringsfrågan.⁵⁰

Inte heller raslagarnas införande i Tyskland hade väckt någon större uppmärksamhet i Sverige. I en artikel i *Presshistorisk årsbok 2002* har Johan Selander behandlat ”Nürnberglagarna och den svenska pres-

46. *SJT* 1936 s. 131f. ([Tage] G-[rönwa]ll, ”Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier”), 1939 s. 604–619 (Tage Grönwall, ”Stortysk äktenskapsrätt”).

47. Grönwall 1939 s. 607, 610, 613f.

48. *SKT* 1938 nr 48, 1/12 s. 826 (Alfred Wihlborg, ”Tyska judars rätt till lysning”), 1942 nr 41, 8/10 s. 585 f. (Alfred Wihlborg, ”Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres”), 1943 nr 28, 15/7 (M. Hallenborg, ”Statslösa utlänningars kyrkobokföring och äktenskap”). Medan Lysander var anglikanskpåverkat högkyrklig, hovpredikant och ordensprelat, tillhörde Wihlborg den protestantiska ASP-kretsen, se vidare kap. 6.

49. Gruchmann 1983 s. 434.

50. Kjell O. Lejon, *Tvångsteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975*. 1999 s. 32.

sen”. Hans undersökning omfattar vad som 16–30 september 1935 skrevs i 38 svenska dagstidningar. Under rubriken ”En tigande skara” redovisar han att hälften av de undersökta tidningarna helt saknade ledande kommentarer om Nürnberglagarna. Det gällde samtliga fem bondeförbundetidningar, tre högertidningar, tre liberala (bland andra *Göteborgs-Posten*) och en socialdemokratisk tidning (*Arbetet*). Åtta tidningar noterade inte ens de svenska judarnas vädjan till Nationernas Förbund den 26 september 1935 (bland andra *Aftonbladet*, *Ny Dag* och *Norrskensflamman*). Sex tidningar tog tydligt avstånd från Nürnberglagarna, men byggde delvis (bland andra *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*) på svaga analyser. Endast *Nya Dagligt Allehanda* var uttalat antisemitisk. Selander ställer frågan ”om inte detta tydliga ointresse är det mest anmärkningsvärda resultatet av den här undersökningen”.⁵¹

Åke Holmberg har gjort den mycket viktiga observationen att medan endast en liten skara publicister anslöt sig till rasismen, tog de flesta avstånd, men ofta endast från ”överdrifter”, inte från ”själva tanken på värdeskillnad mellan raser”.⁵²

Under den följande tiden publicerades dock skakande skildringar av judeförföljelserna i Tyskland, till exempel 1936 i *Den gula fläcken*, med förord av Herbert Tingsten. I det svenska förordet sägs ingenting om Nürnberglagarnas aktualitet i Sverige. Tvärtom skriver Tingsten att ”vi ha allt för lätt att glömma de svåraste förhållanden, de fruktansvärdaste orättvisor, då de stå oss fjärran”.⁵³ Under rubriken ”Bannlyst kärlek” redogörs för Nürnberglagarnas konsekvenser i Tyskland. En titelbild ur *Der Stürmer* nr 17, 1934, illustrerar hur den romersk-katolska kyrkan vägrar en tysk flicka äktenskap med en tysk man av annan konfession, medan kyrkan däremot accepterade den tyska flickans äktenskap med en katolskt döpt jude.⁵⁴ Under under rubriken ”Omöjliggjorda äktenskap” ges några exempel från augusti och september 1935, men inte heller här görs någon antydning om konsekvenser i utlandet.⁵⁵ De många citaten ur de mest infama artiklar

51. Johan Selander, ”Nürnberglagarna och den svenska pressen”, i *Presshistorisk årsbok 2002* s. 171–188. Jfr Svanberg & Tydén 1997 s. 95f, som betonar att reaktionerna ”var starka i svenska tidningar”, men med endast tre exempel.

52. Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet II. Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden*. 1994 s. 98.

53. *Den gula fläcken. Utrotandet av 500,000 tyska judar*. 1936 s. 7.

54. *Den gula fläcken*. 1936 s. 175.

55. *Den gula fläcken*. 1936 s. 190.

från *Der Stürmer* bidrar snarast till intrycket av att detta inte kan ha med Sverige att göra: här händer inte sådant.

Tystnaden i svensk press kan redan vid denna tid i begränsad utsträckning skyllas på myndigheterna. Jarl Torbacke har redovisat hur Barbro Alvings rapporter till *Dagens Nyheter* från det spanska inbördeskriget 1936 av redaktionen lämnades till läsning på UD före publicering. Tidningen accepterade de ändringsförslag som framställdes av byråchefen på politiska avdelningen Otto Johansson. Även under de följande åren fortsatte "samarbetet", alltså innan stats- och utrikesministrarna i oktober 1938 vädjade till tidningarnas chefredaktörer om måttfullhet i bedömningen av utrikes frågor.⁵⁶

I någon mån kan tystnaden även ha orsakats av världshändelsernas växlingar. Ett vanligt misstag i vår tid är att betrakta 1930-talet enbart som förspel till andra världskriget. I den tyska historikerdebatten har en sådan inställning skarpt kritiserats. Det förgångna är alltid något annat och mer än förhistoria.⁵⁷ Andra grymma krigshändelser dominerade ofta: under 1935 kom Italien och Abessinienkrisen i förgrunden, därefter Spanska inbördeskriget. I sin undersökning om Heliga Stolen och Hitlertyskland har Gerhard Besier också ägnat stor uppmärksamhet åt förhållandena i Italien, Österrike och Spanien, som upptog sinnena under stora delar av 1930-talet. Skiftande fokus på världshändelser kan avläsas i de svenska biskoparnas herdabrev. Såväl Torsten Ysander 1937 som Arvid Runestam 1938 nämnde det spanska inbördeskriget. Runestam tog även upp Japans angrepp på Kina. Tor Andræ kritiserade 1936 såväl nazismen som kommunismen och Bengt Jonzon vände sig 1938 mot rasmystik och *Sions vises protokoll*,⁵⁸ men utan tillämpning på svenska förhållanden.

Medan tystnaden om utvecklingen i Tyskland avtog, tilltog den snarare om de tyska lagarnas tillämpning i Sverige. Först från 1938 försvagades märkbart viljan att hävda statsmaktens neutralitet i pressfrågor.⁵⁹ Den nutida debatten har så koncentrerat sig på tystnaden

56. Jarl Torbacke, *Dagens Nyheter och demokratins kris. [II] 1937–1946. Genom stormar till seger*. 1972, 7, 44.

57. Thomas Nipperdey, "1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte", i *Historische Zeitschrift* 227/1978 s. 110.

58. Se Ulrika Zander, *Svenska biskopar om: Nazismen Kyrkokampen Judefrågan*. Otryckt examensarbete Teologiska institutionen, Lunds universitet 1999.

59. Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*. 2000 s. 239.

under världskriget, att tystnaden före kriget kommit i skymundan.⁶⁰ En orsak till den svenska tystnadens mentalitet kan kanske spåras i Per Albin Hanssons ideologiska budskap under 1930-talet. Det bestod inte i konfrontation med eller kritik av nationalsocialismen, inte heller i någon som helst acceptans av dess idéer. Under kriget skulle öppen antinazism ur myndigheternas perspektiv till och med bli "en form av osvensk propaganda".⁶¹ Per Albins linje var, som Alf W. Johansson sammanfattar, att "demonstrera fascismens överflödighet i ett land som Sverige". Det som nazisterna i Tyskland kunde "åstadkomma *med diktatur*", kunde socialdemokraterna i Sverige "åstadkomma *med demokrati*".⁶² På det sättet lämnades mycket litet spelrum för svenska nazister, samtidigt som man blev ganska försvarslös mot exempelvis en genom internationellt avtal reglerad tillämpning av nazitysk lagstiftning i Sverige. I den för alla partier gemensamma strävan att inte ge hemmanazisterna något utrymme ligger nog en stor del av förklaringen till tystnaden under tiden fram till krigsutbrottet. Ivar Anderson har fångat situationen ur högerens perspektiv, när han skriver: "Vid mitten av 1930-talet var faran över, de svenska nazisterna var ohjälpligt komprometterade och försöket att bilda ett nytt parti av spillror från ungdomsförbundet hade misslyckats".⁶³ Genom denna tystnad torde man indirekt ha berett antisemiter inom riksdagspartierna och i statsförvaltningen större utrymme. De var ju inte nationalsocialister.

Frederick Bruce Bird har gjort en distinktion mellan moralisk tystnad: när man tigger om sin övertygelse, och moralisk dövhet: när man medvetet stänger ute det som är obehagligt.⁶⁴ Eftersom tystnad mera beskriver ett tillstånd än en attityd, är kanske moraliskt tigan- de och moralisk dövhet bättre alternativ. I praktiken framstår inställningen ibland klart som tigan- de, ibland som dövhet, men däremellan finns en stor och svårbestämbar gråzon. Distinktionen kompliceras också av att det fanns ett tyst motstånd. Birgitta Almgren har talat

60. Se till exempel Koblik 1987, 1988; Ingrid Segerstedt Wiberg & Ingrid Lomfors, *När Sverige teg om nazisternas förföljelser*. 1991.

61. Johansson 2000 s. 250.

62. Johansson 2000 s. 151.

63. Ivar Anderson, *Åsyna vittne. Människor och händelser i press och politik 1914–1940*. 1968 s. 209.

64. Frederick Bruce Bird, *The Muted Conscience. Moral Silence and the Practice of Ethics in Business*. Westport 1984 s. 48–57. Jag tackar docent Sven Nordlund för denna hänvisning.

om ”ett tyst segt motstånd” mot nazistisk infiltration.⁶⁵ Ett sådant tyst motstånd fanns även på kyrkligt håll. Tystnaden begränsade dock motståndets spridning.

Tystnaden gör det motiverat att under 1930-talet i hög grad inordna Sverige bland *bystanders* – en term som Raul Hilberg gjort känd. Som Paul A. Levine visat, gäller detta inte längre under de senare krigsåren.⁶⁶ Under 1930-talets sista hälft torde den svenska attityden kunna inordnas bland *bystanders* till och med när det gäller behandlingen av judar inom landet, en position som torde ha bottnat även i en djup ambivalens gentemot den judiska befolkningen, en ambivalens som kunde leda såväl till ökade restriktioner som till generös hjälp.⁶⁷

Debatten i Nederländerna: rasbegreppet avvisas

Kontrasten till andra länder i motsvarande situation är slående. I slutet av november 1935 riktade det nederländska sändebudet i Stockholm, Baron E. de Nagell, en skrivelse till utrikesminister Sandler med begäran om upplysning ”de quelle manière cette loi allemande est appliquée en Suède”, det vill säga på vilket sätt Nürnberglagarna tillämpades i Sverige. Brevet besvarades efter en månad av chefen för rättsavdelningen, utrikesrådet Folke Malmars, med att ”les autorités suédoises n’ont pris position sur la question envisagée qu’en tant que les empêchements aux mariages prévus par ladite loi allemande ont été énumérés dans les certificats”, alltså att de svenska myndigheterna inte tagit ställning till frågan på annat sätt än att de i den tyska lagen förutsedda äktenskapshindren hade beaktats i lysningsbevisen.⁶⁸ Malmars svar avslöjar att något tolknings- eller implementeringsarbete inte utförts.

65. Birgitta E. Almgren, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945*. 2005 s. 160.

66. Levines undersökning visar hur svenska UD verkligen bröt tystnaden, och att Sverige därför senare inte kan räknas till *bystanders*, Levine 1998 s. 14f. och passim.

67. En tillämpning av resonemang hos Tony Kushner, ”Pissing in the Wind? The Search for Nuance in the Study of Holocaust Bystanders”, i *Bystanders to the Holocaust: A Re-evaluation*. David Cesarani & Paul A. Levine (eds.). 2002 s. 69 f. För delvis kritiska synpunkter på den mångtydiga termen *bystanders*, se Harald Runblom, ”Sweden and the Holocaust from an international perspective”, i *Sweden’s relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research* (Stig Ekman & Klas Åmark (eds.)). 2003 s. 218f.

68. UDA, R 34 B, E. de Nagell t. Exc. Sandler 1935 21/11; R 34 Ct V, F. Malmars t E. de Nagell 1935 21/12.

Nederländerna och Schweiz är särskilt intressanta som jämförelseländer, eftersom de internationella, privaträttsliga förutsättningarna där var identiska med de svenska. Alla tre staterna hade anslutit sig till Haagkonventionen 1902, och införlivat konventionen med den egna rättsordningen. De var därför skyldiga att tillämpa Nürnberglagarnas äktenskapsregler vid hindersprövning av tyska medborgare. Den stora skillnaden mellan Sverige och Nederländerna blir tydlig på två sätt: dels i de nederländska myndigheternas envisa vägran att pröva eller uttala sig om nederländska medborgares "ras", dels i det öppna och tydliga sätt på vilket frågan om Nürnberglagarnas tillämpning diskuterades såväl i parlamentet som inom domstolsväsendet.

De juridiska förutsättningarna i Nederländerna liknade de svenska, men den demografiska situationen var annorlunda. Medan det i Sverige år 1930 fanns 6 633 mosaiska trosbekännare, var antalet i Nederländerna omkring 112 000. Antalet judiska flyktingar uppgick år 1939 i Sverige till omkring 3 000, i Nederländerna till 30 000. År 1942 rapporterades att 19 886 judar levde i blandäktenskap och ännu 1944 uppges 8 610 kvarvarande judar ha varit gifta med icke-judar.⁶⁹ Flyktingpolitiken i Nederländerna kan inte kallas liberal. Praktiskt taget all immigration av icke-tyska judar stoppades efter 1935. Endast under månaderna närmast efter Österrikes *Anschluss* i mars 1938 öppnades gränserna.⁷⁰

Redan den 17 september 1935 ställde den nederländske parlamentsledamoten G. A. Boon, med anledning av de nya bestämmelserna i Tyska riket, en fråga i parlamentets andra kammare om ingående av äktenskap där i landet mellan tyska och nederländska personer. Av frågan framgick att myndigheterna i Rotterdam redan 1933 vägrat fullborda ett sådant äktenskap, eftersom staden Leipzigs råd inte utfärdat något *Ehefähigkeitszeugnis*. Emellertid hade Rechtbank te Rotterdam i dom den 18 december 1933 ålagt den lokala myndigheten att fullborda äktenskapet, då den tyska vägran inte haft laglig grund, utan motiverats med att en laglig reglering i denna riktning var att

69. Valentin 1964 s. 170; Ivo Schöffer, "Die Niederlande und die Juden in den dreißiger Jahren", i *Die Niederlande und das deutsche Exil 1933–1940*. Kathinka Dittrich & Hans Würzner (Hg). 1982 s. 69; Svanberg & Tydén 1997 s. 163; Bob Moore, *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*. 1997 s. 124.

70. Bob Moore, *Jewish Refugees in the Netherlands 1933–1940. The Structure and Pattern of Immigration from Nazi Germany* (Leo Baeck Institute Yearbook XXIX. 1984) s. 78. Bob Moore, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933–1940*. 1986 s. 25, 77.

vänta. Den konservativa koalitionsregeringen ställdes nu inför frågan om den inte ansåg att det vetenskapligt fullständigt ogrundade begreppet "Arier'schap" stod i flagrant strid med nederländska traditioner och begrepp. Slutligen ifrågasattes om inte 1902 års Haagkonvention, som införlivats genom lag den 24 juli 1903, borde sägas upp. Den 15 oktober svarade justitieministern J. R. van Schaik, även på utrikesministrernas vägnar. Svaret var närmast undvikande, i avvaktan på rättslig prövning.⁷¹

Det nederländska agerandet uppmärksammades omedelbart i tysk press. *Frankfurter Zeitung* innehöll redan den 27 september 1935 en artikel med rubriken "Revision des Haager Abkommens? Ein holländischer Vorschlag". Man citerade en artikel i *Nieuwe Rotterdamische Courant*, som föreslagit att alla fördragslutande stater skulle få till stånd en frivillig överenskommelse med Tyskland.⁷²

I budgetskrivelserna till det nederländska parlamentet för 1936 berördes frågan på åtskilliga ställen.⁷³ I budgetdebatten den 21 november undrade Elisabeth Bakker-Nort i ett långt anförande bland annat vad en icke-ariet var, och hävdade att det judiska folket inte utgjorde en grupp med samma blod, utan en gemenskap av tro och tradition. Haagkonventionen kunde inte sägas upp förrän till juni 1939.⁷⁴ Ledamoten Boon återkom. Han hade inte varit nöjd med ministrernas svar. Genom de tyska tillämpningsbestämmelserna hade läget allvarligt förvärrats. Boon visade sig vara mycket välunderättad, och tog bland annat upp de frågor som ställts till den tyske konsulin i Indien.⁷⁵ Justitieministern van Schaik menade nu att man visserligen kan hävda att en tysk ariet inte får gifta sig med en jude i Nederländerna, eftersom den tyska lagen ställer samma krav oberoende av ju-

71. *Handelingen der Staten-General. 1935-1936. II. Aanhangsel, Vel 9.19.* Till det följande även D. Cohen, *Zwervend en dolend. De joodse vluchtelingen in nederland in de jaren 1933-1940 met een inleiding over de jaren 1900-1933.* 1955 s. 85 f. Jfr. Rethmeier 1993 s. 212, n. 90 et passim, som följt den nederländska tillämpningen endast i tyska källor, och därför inte sett någon skillnad mellan tillämpningen i Nederländerna och i Sverige.

72. "Revision des Haager Abkommens? Ein holländischer Vorschlag", i *Frankfurter Zeitung* 1935 27/9, 'De Duitsche huwelijks wetten', i *Nieuwe Rotterdamische Courant* 1935 24/9.

73. *Handelingen der Staten-General. 1935-1936. I.* Bijlage A. Rijksbegrooting voor het dienstjaar 1936. IVde Hoofdstuk, bl. 1, 7. II. Bijlage A. Rijksbegrooting voor het dienstjaar 1936. Iste Hoofdstuk, no 3, bl.18; no 4, bl. 34; Hoofdstuk III, no 5, bl. 3 f; no 6, bl. 9; Hoofdstuk IV, no 9, bl. 17.

74. *Handelingen der Staten-General. 1935-1936, II, 498f.*

75. *Handelingen der Staten-General. 1935-1936, II. Vel 129, 500-502.*

dens nationalitet. Men rasbegreppet ”jude” är ett tyskt begrepp, inget nederländskt. Den nederländska rätten känner endast nederländare, varken ”nederländska arier” eller ”nederländska judar”. Detta äkten-skapsvillkor kunde alltså inte tillämpas, eftersom det utgick från en skillnad, som inte kunde påvisas. Enligt ministerns uppfattning kunde en tysk arier i Nederländerna gifta sig med en person från vilken nation som helst, där begreppet ”jude” var obekant.⁷⁶

Den 11 mars 1936 återkom frågan i samband med behandlingen av Justitiedepartementets budget, nu i Första kammaren, där ledamoten Janssen fann justitieministerns uttalande i Andra kammaren mycket plausibelt.⁷⁷ Dagen därpå lämnade ministern en kort kommentar.⁷⁸ Under de båda följande åren återkom frågan mycket kortfattat i budgethandlingarna.⁷⁹

I nederländska domstolar behandlades dessa frågor i fem mål 1936 och två 1938. Några av de tryckta rättegångshandlingarna är mycket omfattande, och sträcker sig över fyra och en halv respektive nästan fem tätttryckta sidor.⁸⁰ De behandlas närmare i kapitel 3. Under perioden 1935–39 publicerades i Nederländerna inte mindre än 28 artiklar i juridisk fackpress och litteratur, som direkt berörde frågan.⁸¹

En jämförelse mellan Sverige och Nederländerna ger till resultat att den svenska tystnaden motsvarades av flera offentliga debatter i det nederländska parlamentet och minst sju, offentligt redovisade rättsfall i Nederländerna, samt en vägran såväl från justitieministerns som från domstolarnas sida att över huvud taget erkänna rasmässigt grundade benämningar på nederländska medborgare.

76. *Handelingen der Staten-Generaal. 1935–1936*, II. 525 f. I samband med tyska förfrågningar om rastillhörighet inom svenska företag, kom affärsmän i Stockholm överens om att endast svara ”svensk”, se Sven Nordlund, ”Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna”, i *Historisk Tidskrift* 2005/4 s. 587.

77. *Handelingen der Staten-Generaal. 1935–1936*, I. 468–470.

78. *Handelingen der Staten-Generaal. 1935–1936*, I. 487.

79. *Handelingen der Staten-Generaal. 1936–1937*. II. Bijlage A. Rijksbegrooting voor het dienstjaar 1937. Hoofdstuk IV, no 7, bl. 4; no 9, bl. 16; 1938–1939. II. Bijlage A. Rijksbegrooting voor het dienstjaar 1938. Hoofdstuk IV, no 6, bl. 6; no 7, bl. 18.

80. *De Nederlandsche Rechtspraak betreffende Internationaal Privaatrecht. Supplement op Deel I omvattende de jaren 1936 en 1937*. 1938 s. 4–22, Weekblad van het Recht 1938 No. 331, 969.

81. Se J. Wiarda, ”Nederlands internationaal personen- en gamilierecht en de openbare orde, mede in verband met het geslacht Kisch (*שִׁשׁ*) uit Praag in Groningen in de achttiende eeuw, waaruit stamt Izaak Kisch, geboren te Amsterdam 23 november 1905”, i *’t Exempel dwinght. Opstellen aangeboden door vrienden en vereerders aan prof. mr. I. Kisch t.g.v. zijn 70ste verjaardag*. H. U. Jessurun d’Oliveira et al. (red.). 1975, som också ger en kort översikt över såväl parlaments- som domstolsbehandlingen.

Debatten i Schweiz: rasdiskriminering kritiseras

Jämför vi istället Sverige med Schweiz, framträder en mera komplicerad bild vad gäller sakfrågorna, där Schweiz var betydligt följsammare mot Tyskland än Nederländerna. Detta tas upp i kapitel 3. Däremot är det tydligt att den svenska tystnaden inte hade någon motsvarighet i Schweiz. I mars 1936 begärde regeringen i kantonen Basel-Stadt att Schweiz skulle säga upp Haagkonventionen,⁸² diskussionen mellan myndigheter på regional och nationell nivå blev stundtals inflammerad, och efter världskriget har uppgörelsen om dessa frågor tagit stort utrymme i debatten. 1949 skrev *Schweizerische Beobachter* att 1936 års rasformulär (se kap. 3) indirekt hade medverkat till diskriminering enligt Nürnberglagarna och därmed kränkt den i förbundsförfattningen garanterade principen om likhet inför lagen.⁸³ Någon motsvarande uppgörelse om 1937 års svenska ”arierförsäkran” (se kap. 3) har ännu år 2006 inte inletts i Sverige.

I Schweiz krävde å andra sidan Front National 1936 öppet att schweiziska judar skulle frantagas sitt fulla medborgarskap, och Bundesgericht fastställde, att det var tillåtet att offentligt framföra sådana uppfattningar.⁸⁴ Ett sådant, aggressivt antisemitiskt diskussionsläge är också långt från den svenska tystnaden.

Om en svensk tystnad kan man tala i ytterligare ett avseende. Det gäller de par som faktiskt fick avslag på sin anhållan om lysning till äktenskap. Förutom Lysanders ovan citerade anteckning om en lysning som införts ”av misstag” och aldrig kungjorts, har jag endast funnit ett ytterligare spår av sådana avslag, från Tyska församlingen i Göteborg (se kap. 5).⁸⁵ Det synes ha hört till sakens natur att kontrahenterna i Sverige inte begärde bevis över eventuella avslag. Även här är kontrasten till Nederländerna slående, där ett antal sådana avslag överklagades till allmän domstol (se kap. 3). Inte heller i Justitieombudsmannens ämbetsberättelser förekommer några anmärkningar.⁸⁶

Lysanders refuserade tidningsartikel är det enda kända försöket

82. Dokumentation Georg Kreis.

83. Georg Kreis, ”Anhang. Amtlicher Antisemitismus? Zu den zivilstandsamtlichen ”Arierbescheinungen” in den Jahren 1936–1945”, i densamme, *Die Rückkehr des J-Stempels. Zur Geschichte einer schwierigen Vergangenheitsbewältigung*, 2000 s. 170.

84. Kreis 2000 s. 169.

85. Inte heller Ingrid Bohn, *Zwischen Anpassung und Verweigerung. Die deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm zur Zeit des Nationalsozialismus*, 1997 s. 158f.

86. Jag tackar presidenten Johan Hirschfeldt, som uppmärksammat mig på denna källa.

till offentligt motstånd från kyrkligt håll mot Nürnberglagarnas tillämpning i Sverige. Han vände sig med skärpa mot det så kallade rashindret. Hans resonemang förutsätter dock rasbegreppet som en självklar förutsättning. Som vi skall se i kapitel 3 hade rasbegreppet under 1930- och 1940-talen en mycket stark ställning i Sverige som ett självklart paradigms eller tankemönster. Först skall vi emellertid gå närmare in på de juridiska förutsättningarna.

2

Rättstillämpning utan rättsmedvetande

Kunde man då inte i Sverige – som i Nederländerna – gjort undantag för en rättstillämpning som så tydligt stred mot svenskt rättsmedvetande? Vi har sett att hänvisningar till en allmän, nationell *ordre public*, som inte skrivits in i den nationella lagstiftningen i samband med att Haagkonventionen antogs, inte kunde göras vid en senare tidpunkt.

I Östen Undéns lärobok i internationell äktenskapsrätt enligt gällande svensk lag (1922) behandlades utförligt Haagkonventionerna rörande internationell privaträtt. Under Haagkonferenserna hade franska, belgiska och schweiziska delegerade framhållit att det vore stridande mot dessa staters rättsuppfattning att ”vägra giftermål på grund av olikhet i religion mellan de trolovade (t.ex. giftermål mellan kristen och jude). Överhuvud ansågos hinder av religiös natur i *lex patriæ* [hemlandets lag] icke kunna respekteras.” Här lämnades konventionsstaterna fritt val. Resultatet blev att vigsellandet hävdade sin rätt gentemot *lex patriæ* – antingen genom att göra gällande egna hinder av religiös art eller genom att tvärtom vägra respektera religiösa hinder. De flesta konventionsstaterna följde huvudregeln: de godkände borgerlig vigsel i det egna landet, även om hemlandets lag krävde religiös vigsel, men de vägrade erkänna ett äktenskap som ingåtts utomlands trots religiösa hinder i hemlandets lag.¹

Att man i Sverige valde att inte utnyttja den möjlighet som konventionen öppnade för att göra undantag från hinder som ”vila utslutande på grunder av religiös natur”, är förvånande. Enligt statsrådsprotokollet hade möjligheten till detta undantag tillkommit eftersom två stater ”förklarat sig icke kunna biträda konventionen utan det-

1. Östen Undén, *Internationell äktenskapsrätt enligt gällande svensk lag*, 1922 s. 10f.

ta medgifvande, enär det skulle strida mot dessa länders grundlagar att låta någons trosbekännelse utöfva inflytande på hans rättsliga ställning, äfven om han vore främmande undersåte”. I Sverige ansåg man sig inte ha anledning att ”begagna sig af detta medgifvande, hvilket onekligen står i strid mot konventionens syftemål, då därigenom öppnas utväg för ingående af äktenskap, som i somliga länder äro giltiga, i andra ogiltiga.”²

”Ras” som argument eller hinder förekommer på ett par ställen i Undéns framställning. De svenska sjukdomshindren mot äktenskap hade tillkommit dels för att skydda den friska parten, dels för att ”förebygga rasförsämring”.³ Och enligt svensk lag krävde *ordre public* inte att man här skulle medge ”t.ex. giftermål mellan en neger från Texas med en vit kvinna, förbudet i mannens nationella lag, eller giftermål mellan österrikisk katolik och jude, förbudet i österrikisk lag, eller giftermål av katolik som enligt sitt hemlands lag är förbjuden ingå nytt gifte, oaktrat tidigare äktenskap är genom skillnad upplöst”.⁴ För 1930-talets läsare av denna text kan det inte ha stått helt klart att lagen i Texas reste rashinder, medan den österrikiska lagens hinder var enbart av religiös art. Skillnaden mellan religion och ras, som i lagstiftningen var tydlig, och numera är självklar, torde på 1930-talet av många ha uppfattats som obetydlig.

För återgång av äktenskap gällde en annan ordning. Här skulle hemlandets lag vara normerande, om Konungen härom särskilt förordnat, vilket hade skett med avseende på bland andra Tyskland. Beträffande övriga stater skulle sådana återgångsskäl inte beaktas, om det inte fanns någon orsak till återgång enligt svensk lag. Sådan hänsyn till *ordre public* togs i flera länder, och Undén anför som exempel att i Frankrike ”äktenskap mellan vit och färgad ej förklaras ogiltigt även om sådan rasolikhet är upplösande äktenskapshinder i *lex patriæ*”. Undén redovisar även de särskilda undantag vid återgång av äktenskap som införts i IÄL 1904.⁵ Här anges tydligt i 2 kap. § 2:

2. *Nytt Juridiskt Arkiv Afd. II*. 1905 s. 5, 12f; C. A. Reuterskiöld, *Föreläsningar öfver privat internationell rätt. I. Om äktenskap, äktenskapskillnad och förmynderskap enligt svensk-international rätt. I*. 1909 s. 97.

3. Undén 1922 s. 20.

4. Undén 1922 s. 21.

5. Undén 1922 s. 54–56.

Ej må i något fall äktenskap här i riket förklaras ogillt av den anledning att det ingåtts i strid mot främmande lags föreskrift, att tidigare äktenskap skall, oaktat det är genom skillnad upplöst, utgöra hinder för nytt äktenskap, eller emot förbud mot äktenskap mellan dem, som äro av olika religion, eller emot äktenskapsförbud, som grundar sig å prästerligt kall eller å löfte att förbliva ogift.

I Undéns framställning behandlas genomgående återgång av äktenskap som något som kunde ligga i den ena eller andra makens intresse. Att det skulle kunna ligga i statens intresse var då ännu inte aktuellt. Det blev det emellertid i Tyskland omedelbart genom Nürnberglagarna 1935, och tillspetsat genom den nya tyska äktenskapslagen den 6 juli 1938, där allmänne åklagarens roll i alla ogiltighetsärenden reglerades. De nya regleringarna syftade till att lyfta ut äktenskapet ur den privaträttsliga sfären och göra ogiltigförklaringen till en sak av närmast allmänt intresse.⁶

Förändring omöjlig?

När det nu var omöjligt att hänvisa till svensk *ordre public*, kunde man väl ändrat den svenska lag som hade införlivat Haagkonventionen med svensk rätt? Så sent som 1934 ändrades ju samma lag beträffande internationella skilsmässor med en svensk medborgare inblandad. Detta förutsatte dock att Sverige sagt upp 1902 års Haagkonvention om skillnad i äktenskap och ständig skillnad till säng och säte, en uppsägning som trädde i kraft den 1 juni 1934. Departementschefen Karl Schlyter anförde i detta sammanhang i statsrådet den 26 januari 1934:

Det borde sålunda inom den internationella privaträtten vara en allmänt erkänd sats, att under särskilda omständigheter tillämpningen av främmande lag som är för visst rättsförhållande principiellt avgörande kan inskränkas eller uteslutas. Så kan bl.a. vara fallet då den främmande lagens innehåll är sådant, att dess tillämpning skulle framträda såsom stötande för det allmänna rättsmedvetandet i den stat inför vars domstolar eller myndigheter fråga om sådan tillämpning uppkommer.

6. Rethmeier 1995 s. 209.

Schlyter nämnde också uttryckligen ”skiljaktigheter i betraktelsesätt i religiösa och sociala ämnen.”⁷

Detta resonemang användes emellertid inte på den svenska tillämpningen av de tyska raslagarna, och Schlyters tal om ”det allmänna rättsmedvetandet” stred dessutom mot den moderna svenska uppfattning, som brukar kallas rättsrealism, varom mera nedan.

Dessförinnan hade bestämmelserna för nordiska medborgare ändrats genom förordningen 1931:429 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap, adoption och förmynderskap, som med svensk rätt införlivade en konvention mellan de nordiska länderna om dessa förhållanden. Om nordbon i minst två år haft sitt hemvist i Sverige, skulle hans rätt att ingå äktenskap prövas endast enligt svensk lag. Denna förändring byggde på domicilprincipen, medan den tidigare lagstiftningen tillämpat nationalitetsprincipen. Förändringen för nordiska medborgare kan knappast tolkas som att den principiella inställningen i Sverige redan då skulle gått från nationalitetsprincip till domicilprincip, snarare som att en särskild internationell lagstiftning för nordiska förhållanden införlivats med svensk lag.⁸

I den *Pastoralkalender. Antecknings- och uppslagsbok för kyrka och skola*, som Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag vid denna tid årligen gav ut, anges i en särskild bilaga från UD:s rättsavdelning, utarbetad i november 1936, två alternativa förfaringsätt för hinderprövning där någon av kontrahenterna var tysk. Enligt alternativ I kunde tyska undersåtar förete Ehefähigkeitszeugnis, utfärdat av Standesamt på bosättningsorten, eller istället, om vederbörande inte var bosatt i Tyskland, av Standesamt i Berlin. Det kunde också utfärdas av beskickning eller konsulat. Alternativ II innebar att den svenske lysningsförrättaren själv fick pröva, ”huruvida något i utlänningens hemlands lag stadgat äktenskapshinder föreligger”. Till grund för prövningen låg då istället ett intyg från UD som räknade upp de i den utländska lagen stadgade äktenskapshindren.⁹ Detta alternativ blev det helt dominerande, och fortsatte att användas fram till år 2004.

7. Kungl. Maj:ts proposition nr 102, i *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtida riksdagen i Stockholm år 1934* 1:6:102 s. 7.

8. Jänträ-Jarborg 1993 s. 52. Övergången från nationalitets- till domicilprincip kom först efter andra världskriget, då antalet immigranter översteg antalet emigranter.

9. Tillägg. A. Utländska medborgares giftermål inför svensk vigselmyndighet i Sverige, i *Pastoral-*

I kommentaren gjordes ingen skillnad mellan tyska riksmédborgare (i praktiken "arier") och statsundersåtar (i praktiken rasmässigt definierade judar), men det framhölls däremot särskilt att "ett i intyget upptaget hinder måste emellertid beaktas, även om det är helt främmande för svensk lag eller svenskt tänkesätt." Bakom detta ordval kunde den dåtida läsaren ana redan formulerade eller i varje fall tänkta protester. Sedan följer en generell kommentar som pinsamt tydligt avslöjar hur litet man på sina håll fäste avseende vid de faktiska svårigheterna för de berörda: "Lysningsförrättaren bör således, allt efter hindrets art, avfordra utlänningen utredning, att hindret undanröjts".

Kyrkan och lysningen

1900-talets kyrkliga äktenskapsdebatt i Sverige ger en inblick i hur man resonerade om kyrkans statliga uppgifter. Olof Sundby formulerar problemet som "prästens skyldighet att genom kyrklig vigsel med borgerligt rättslig verkan konstituera ett äktenskap, där förutsättningarna och villkoren för äktenskapet i fråga bestämmas uteslutande i borgerlig lag".¹⁰

Från 1860 hade de katolska och mosaiska församlingarna skött sin egen kyrkobokföring. Den avkonfessionaliserades genom att Svenska kyrkan från 1911 fick ansvar för all kyrkobokföring, och 1915 även för vigselböckerna.¹¹ Enligt kyrkobokföringskommittén 1910 hade statskyrkans kyrkobokföring "närligt sig att bliva en civil registrering".¹² Tillsammans med äktenskapslagstiftningens sekularisering år 1920 innebar detta att pastorsämbetenas verksamhet i hög grad instrumentaliserades för statliga syften.

Kjell Blücker talar om hur den nya generationen teologer från 1900 och framåt uppfattade nationen som en parallell till kyrkan. Nationen förkroppsligades i nationalstaten och dess nationalkyrka – 'its established national church'.¹³ Utvecklingen på kyrkobokföringens och äktenskapslagstiftningens område utgjorde ett led i en inre

kalender. Gunnar Forkman (red.), 1936 s. 145–151. Pastoralkalendern gavs ut dels separat, dels (med samma paginering) sammanbunden med Svenska kyrkans årsbok för följande år.

10. Olof Sundby, *Luthersk äktenskapsuppfattning. En studie i den kyrkliga äktenskapsdebatten i Sverige efter 1900*. 1959 s. 136.

11. Ingmar Brohed, *Sveriges kyrkohistoria. 8. Religionsfrihetens och ekumenikens tid*. 2005 s. 108f.

12. *Betänkande och förslag rörande kyrkobokföringen i icke territoriella församlingar, afgjift den 4 juni 1910 af till Kungl. Eklestiastikdepartementet tillkallade sakkunniga*. 1910.

13. Kjell Blücker, *The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood*. 2000 s. 320.

sekularisering av Svenska kyrkan, som saknade en statskyrkoteologi för att tolka sin instrumentaliserade funktion.

Om konsekvenserna för den enskilde prästen skrev hovrättspresidenten Birger Ekeberg i sin kommentar till giftermålsbalken 1934:

Trots äktenskapsrättens sekularisering har lysningen bibehållits i sin hävdvunna form, och hindersrannsakan åligger enligt NGB (Nya Giftermålsbalken) prästen i den församling, där bruden tages. Sin förklaring har detta i prästens egenskap att tillika vara förare av civilregistret, kyrkoböckerna. Såsom vigselförrättare utövar prästen på en gång kyrkliga och borgerliga funktioner. Han har att följa den borgerliga lagen, även där denna råkar i strid med hans uppfattning av kyrkans lära.¹⁴

Som Sundby konstaterar, kan kyrkan – ”så länge staten företräder en rätt *iustitia civilis*” – samarbeta med staten inom detta område och ”även påtaga sig uppgifter, som närmast höra hemma inom den civilrättsliga sfären”.¹⁵ Om däremot staten i någon mån kan sägas icke företräda ”en rätt *iustitia civilis*” – som just beträffande Nürnberglagarnas tillämpning vid hindersprövning – är detta enligt luthersk uppfattning ingen kyrkorättslig fråga. Kyrkans intresse för äktenskapet som en yttre ordning ”rör sig hela tiden på *det civilrättsliga planet* och gäller frågan om en riktig eller förvänd *civilrättslig* uppfattning av äktenskapet”.¹⁶

Sundby räknar med att de civilrättsliga bestämmelserna kan ”nödgas frångå det som här kallats en rätt *iustitia civilis*”. Han hänvisar direkt till ”rättsmedvetandet och rättsuppfattningen hos dem, som ha att lyda” lagen, och medger att det finns ”en gräns för kyrkans samverkan med staten här”. Detta kan ses som ett utslag av evangeliets kritiska funktion gentemot samhällslivet.¹⁷

Det ”vidskepliga” rättsmedvetandet

”Rättsmedvetande” var på 1930-talet ett ytterst ifrågasatt begrepp. I kyrkliga sammanhang förekom det – vi har hört Albert Lysander tala om ”uråldrig svensk rättsuppfattning”. Vi har också sett en jurist

14. Birger Ekeberg, ”Giftermålsbalken”, i *Minneskrift ägnad 1734 års lag. I*, 1934 s. 205; även i Sundby 1959 s. 136 n. 139.

15. Sundby 1959 s. 292.

16. Sundby 1959 s. 295.

17. Sundby 1959 s. 299–301.

som statsrådet Karl Schlyter använda det, och utrikesminister Rickard Sandler gjorde det i ett tal på socialdemokratiska studentföreningen i Göteborg gentemot tyska försök att arisera företag i Sverige,¹⁸ men professor Vilhelm Lundstedt och andra av den hägerströmska filosofin inspirerade jurister framställde värdenihilismen som den enda vetenskapligt möjliga hållningen. Det naturliga rättsmedvetandet ”avslöjades”. Det gällde att befria rättsvetenskapen från metafysik och vidskepelse och förvandla den till närmast en naturvetenskap. Is-tället införde Lundstedt samhällsnyttan som bestämmande begrepp för lagens innebörd och dess tolkning.¹⁹

Svante Nordin skriver att ingen insats inom svensk filosofi under 1900-talet blivit mera känd utomlands än ”den skandinaviska rättsrealismen”. Utgångspunkten för filosofen Axel Hägerströms kritik av rättsmedvetandet är att idéerna om rättigheter och förpliktelser inte har någon motsvarighet i den vardagliga verkligheten. När vi fattar rättigheten som en makt, är den av mystisk eller magisk natur. Denna kritik för med sig också en kritik av naturrätten. Hägerström avvisar även den så kallade rättspositivismen. Hans egen lösning innebär att rätten endast är ”ett socialt maskineri, i vilket kuggarna utgöras av människor”.²⁰ Ingemar Hedenius karakteriserade ”det Hägerström-Lundstedtska misstaget” som tron att det inte finns någon juridisk rätt, och Svante Nordin har muntligt sammanfattat Hägerströmskolas strävan som att ”Hägerström med flera sökte upplösa sambandet mellan rätten som norm och rätten som faktum”.²¹

Juristen Lundstedts program går ut på att – med Nordins ord – ”befria rättsvetenskapen från den metafysik och vidskepelse som dominerat den”. Själv skriver Lundstedt att ”rätten, såvitt därmed skall avses en realitet, är ju endast en beteckning för att utmärka just det,

18. Nordlund, ”Alkibiades...” s. 583.

19. Se Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius*. 1983 s. 120, Staffan Källström, *Värdenihilism och vetenskap*. 1984 s. 30, 63, dens, *Den gode nihilisten*. 1986 s. 44f., 67, dens, ”Nihilism och människovärde”, i *Motströms*. Staffan Källström & Erland Sellberg (red.). 1991; Anders Jarlert, ”Nygren, Aulén och nationalsocialismen – omvärderingar av historiska positioner”, i Samuel Rubenson & Anders Jarlert, *Kyrkohistoriska omvärderingar*. 2005 s. 65–68. Om relationen Schlyter–Lundstedt, se Jan-Olof Sundell, *Karl Schlyter – en biografi*. 1998 särskilt s. 168–170.

20. Nordin 1983 s. 118f.

21. Svante Nordin, *Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid*. 2004 s. 111. Hos förf, Anteckningar från symposiet ”Rätt, religion och politik”, tillägnat Magnus Sjöberg av Institutet för rättshistorisk forskning, Uppsala 2003 24/10.

varigenom människorna sammanhållits och sammanhållas till samhällen”. Det verkliga motivet för lagstiftning och tillämpning av lagarna är inte ”rättvisa” eller andra ”metafysiska” föreställningar, utan hänsynen till samhällsnyttan. Lagstiftningen styrs av ”samhällsnyttan”, det vill säga det som människor ”sträva efter att uppnå”: kläder, föda, bekväma bostäder, trygghet, företagsfrihet och så vidare. Han vill inte se någon motsats mellan stat och individ – samhället består ju av individerna – men accepterar inte heller den marxistiska doktrinen om staten som redskap för den härskande klassen. Eftersom ”det hela” inte kan ”skiljas från och ställas i motsats till sina delar”, måste ”talet om individens rätt mot samhället [--] sakna grund i verkligheten”.²²

Invändningar besvarades av Lundstedt med att det pågick en kamp ”mellan de samhällsnyttiga synpunkterna och de chimäriska rättssynpunkterna”. Rättfärdighetsideologin hindrade samhällsnyttan. Svante Nordin betecknar Lundstedts uppfattning av staten som ”idyllisk”, eftersom det enligt denne inte är möjligt att staten skulle kunna tjäna privata särintressen istället för allmänintresset.²³ Från teologiskt håll framhöll Ruben Josefson 1941 att om samhällsnyttan tillerkändes en avgörande betydelse för rätten, hade även moralen prioritet i förhållande till lagen, samt att ”kristen tro med dess särpräglade hållning inför värld och liv måste finna denna samhällsnytta i andra ting än den nu mäktiga rasreligionen”.²⁴

Tron på folkrätten var för Lundstedt ”om möjligt ännu mera vidskeplig och ännu mera farlig än tron på annan rätt”. Han avvisade till exempel sanktionerna mot Italien i samband med Abessinienkriget, eftersom de grundades på den ”illusionära” folkrätten. Lundstedt var politiskt verksam som socialdemokratisk ledamot av Andra kammaren 1929–48. Hans kritik mot folkrätten fick dock inget genomslag inom socialdemokratien, där bland andra Östen Undén på denna punkt distanserade sig från Lundstedt.²⁵

Lundaprofessorn Karl Olivecrona delade inte Lundstedts betoning av ”samhällsnyttan”, men framhävde likväl statens roll, och förklarade liksom Lundstedt att rättigheterna endast var illusioner. Han

22. Nordin 1983 s. 120f.

23. Nordin 1983 s. 121.

24. Ruben Josefson, *Rätten och den kristna moralen*. 1941 s. 41.

25. Nordin 1983 s. 122.

fann att rättsordningen i sista hand vilade på våldet, och därför fanns ingen motsättning mellan ”rätt” och ”våld”. Han kom – i motsats till Hägerström och Lundstedt – att närma sig nationalsocialismen, och hans statslära har en parallell hos Carl Schmitt, som var nationalsocialismens främste rättsfilosof.²⁶ I en kommentar till Nürnberglagarna hävdade Schmitt den 1 oktober 1935 att dessa lagar var en frihetens författning och kärnan i dagens tyska rätt: ”Allt, vad vi som tyska jurister gör, får från dem sin mening och sin ära”.²⁷ Från nazitysk sida framställdes raslagstiftningen som en modern företeelse, enligt Hans Frank till och med som ”das Modernste des 20. Jahrhunderts”.²⁸ När man avvisade rättsmedvetandet, hamnade man alltså inte i någon sorts objektiv rättstillämpning, utan kom istället lätt att påverkas av andra förutsättningar och tankemönster.

Inom vårt aktuella område är det särskilt intressant att Olivecrona i föreläsningar redan 1931 talade om hur *ordre public* hos oss brukade användas endast som en slags säkerhetsventil i extrema fall. ”Emellertid vinner man ingenting alls genom att använda denna term. Det som man har att taga fasta på är naturligen endast olämpligheten av att tillämpa utländska lagar, som strida alltför mycket mot våra förhållanden”.²⁹ Det gällde alltså att hänvisa inte till vårt, som metafysiskt betraktade, ”rättsmedvetande”, utan endast till våra förhållandenvarande ”förhållanden”.

Den teologiska reaktionen: skapelsens lag

Hur såg då den teologiska och kyrkliga reaktionen på rättsrealismen ut? De så kallade lundateologerna delade med rättsrealismen såväl den kritiska inställningen till metafysiken och den historiska förankringen, som strävan efter en ”realistisk” ståndpunkt.³⁰ Professor Anders Nygren hade sökt formulera en öppning redan i *Filosofisk och kristen etik* (1923), där han förklarar att Hägerström har ”fullkomligt rätt, då han betonar, att man strängt taget icke kan tala om moralis-

26. Nordin 1983 s. 123f.

27. Dirk Blasius, *Carl Schmitt. Preußischer Staatsrat in Hitlers Reich*. 2001 s. 167 (”Sie sind die Verfassung der Freiheit, der Kern unseres heutigen deutschen Rechts. Alles, was wir als deutsche Juristen tun, erhält von ihnen her seinen Sinn und seine Ehre.”).

28. Rethmeier 1995 s. 139.

29. [K. Olivecrona], *Internationell privaträtt. Anteckningar efter docent K. Olivecronas föreläsningar höstterminen 1931*. Dupl. 1932 s. 14.

30. Nordin 1983 s. 128, 133.

ka föreställningars sanning [--]. Men härmed är ingalunda sagt, att man ej skulle kunna tala om deras giltighet.”³¹ Och i *Etiska grundfrågor* (1926) hade han genom att lyfta fram ”det omedelbara etiska bedömandet” gett ett påtagligt utrymme åt strävanden som med annan terminologi skulle kunna kallas ”rättsmedvetande”. Nygren torde ha insett att rättsmedvetandets försvinnande innebar inget mindre än en socialietisk katastrof.

I tredje upplagan av *Den allmänliga kristna tron* (1931) betraktar Nygrens kollega Gustaf Aulén alltjämt rätten som något huvudsakligen negativt. Genom den ”*klassiskt kristna försoningstanken*” är ”*rättsordningen genombruten*”.³² Som något särskilt negativt framställs det att i den skolastiska teologin blev den gudomliga kärleken ”inställd inom rättsordningens ram, den regleras av iustitia”.³³ De ställen som sakregistret hänvisar till under orden ”rättsförhållande, rättsordning” syftar inte på samhället. Dessa termer har alltså ännu inte fått någon etisk tillämpning på samhällsförhållanden.

Annorlunda tongångar hördes först vid en sammankomst i Stockholms konserthus den 17 september 1935, då Manfred Björkquist och Aulén talade.³⁴ Auléns uppfattning framgår av den sedan tryckta uppsatsen *Kristendomen och världsläget* (1935). Det italienska överfallet på Abessinien (Etiopien) beskriver han här som ”ingenting annat än ett direkt sabotage av alla strävanden att upprätta ett rättsligt ordnat förhållande mellan folken”. Han konstaterar nu att ”rätten förlorar sin talan, när den kommer i konflikt med den egna maktviljan”. Återigen betonas att det gäller ”att mera lyda Gud än människor”, men kampen beskrivs inte längre som förut enbart som en kärlekens kamp. Nu gäller det ”för Kristi kyrka” att ”osvikligt föra rättfärdighetens och kärlekens talan och att bedja den Allsmäktige, att han i nåd måtte använda ofärd och betvinga människors hjärtan med den kärlek, som icke söker sitt”.³⁵

Först i den fjärde upplagan av *Den allmänliga kristna tron* (1943) har Aulén fört in en ny § 21, ”Skapelsens lag”, där det karakteristis-

31. Anders Nygren, *Filosofisk och kristen etik* (Lunds universitets årsskrift I. 18:8). 1923 s. 139 n. 1.

32. Gustaf Aulén, *Den allmänliga kristna tron*. 19313 s. 267.

33. Aulén 19313 s. 156.

34. ”Kyrkan och kriget”, i *SvD* 18.9.1935.

35. Gustaf Aulén, ”Kristendomen och världsläget”, i Gustaf Aulén & Manfred Björkquist, *Rätt och frihet*. 1935 s. 20, 24f., 27.

ka för ”skapelsens rättsordning” anges som ”att allt här ytterst hänföres till och bestämmes av den gudomliga kärleksviljans krav”.³⁶ Rättsordningen framställs alltså positivt och som bestämd av agape-etiken. Detta sker i polemik mot den tyska ordningsteologin.³⁷ Samtidigt erkänner Aulén åtskilliga sidor längre fram, att ”det kan icke bestridas, att Guds vilja här kan förverkligas inom lagens ram, även om detta förverkligande sker under tvång och icke har ’spontaneitetens karaktär’.”³⁸ För att upprätthålla rättsordningen måste staten använda sin ”organiserade makt, som icke ryggar tillbaka för att bruka våld, när så kräves”, och ”makten är en förutsättning för att staten skall kunna fungera som rättsstat.” Om staten däremot ställer makten ”i själviska intressens tjänst”, undanträngs rättsperspektivet och staten förfelar sin uppgift.³⁹

Den förbindelse mellan skapelse och lag som Aulén uttryckte genom begreppet *lex creationis*, utvecklade han första gången i den lilla skriften *Kan något kristet krav ställas på statslivet?* (1940). Det synes ha skett i medveten motsättning till Karl Barth, som i sin kamp mot nazismen istället härledde lagen ur evangeliet. Genom att brottas med konkreta, sociala problem kom Aulén att betona skapelseteologins betydelse.⁴⁰ Enligt Aulén behövdes Bibelns särskilt genom Kristus uppenbarade lag för att tolka den genom synden förmörkade *lex creationis*.⁴¹ Kyrkans frihet att förkunna blir därför för Aulén en nödvändig och övergripande förutsättning för att kunna hävda även rätten, i synnerhet som rättsmedvetandet för Aulén inte har sin utgångspunkt i ”någon abstrakt jämlikhetsteori, byggd på människovärdets grundval”, utan i det rättskrav som är ”omedelbart förankrat i den kristna gudstron, närmare bestämt i skapelsetron”.⁴²

I *Kan något kristet krav ställas på statslivet?* – tillägnad Anders Nygren – går Gustaf Aulén i dialog med juristen Karl Olivecronas samma år utgivna bok *Om lagen och staten*. Mot Olivecronas strävan att anlägga en ”realistisk” synpunkt och avlägsna ”allehanda metafysiska

36. Gustaf Aulén, *Den allmänliga kristna tron*. 1943 s. 211.

37. Aulén 1943 s. 213.

38. Aulén 1943 s. 342.

39. Aulén 1943 s. 454.

40. Se Ruben Josefson, ”Lex creationis. Anteckningar till Gustaf Auléns teologi”, i *Forum Theologicum* 22. 1965 s. 21f.

41. Josefson 1965 s. 20.

42. Aulén 1945 s. 190.

dimbildningar” har Aulén inga invändningar. Däremot ser han det som otillfredsställande att Olivecrona finner rättsidéernas rot i ”människornas känslor”, ty det kan inte bestridas att ”rättsidéerna” fortfarande har sin direkta och påtagliga betydelse för lagstiftningen. Här står ”kristendomens säregna ethos” som ”en historisk faktor av första ordningen”. Naturrätten avvisas som ”ett starkt metafysiskt belastat begrepp, i själva verket en fiktion, som icke äger någon motsvarighet i verkligheten”. Den bör istället ersättas med begreppet ”skapelsens lag, *lex creationis*”. Den kristna skapelsetron ger ”det kristna rättsperspektivet” dess universella inriktning. Aulén söker här precisera en tredje möjlighet mellan Olivecronas rättsrealism och den ”metafysiska” naturrätten. Ett huvudproblem är dock alltjämt ”kärlekens lag – möjligheten av att tillämpa den på statslivet”, med det positiva lösningsförsöket ”saklig omsorg om nästan”.⁴³

Tydligast har Aulén formulerat sitt nya perspektiv i artikeln *Rättsmedvetandets grundval*, publicerad i Norge 1945. Här säger han att det universella rättskrav som är ”oskiljaktigt förbundet med kristen livs-syn” är ”omedelbart förankrat i den kristna gudstron, närmare bestämt i skapelsetron”. ”Rättsmedvetandet” har sin utgångspunkt i detta krav. En teori som utgår från fixerade mänskliga ”rättigheter” är inget effektivt skydd mot ”rättens relativisering”, inte heller ”någon abstrakt jämlikhetsteori, byggd på människovärdets grundval”. Rätten kan överhuvud taget inte konstrueras ”så att säga nedifrån, från bestämda mänskliga prerogativ”. Då relativiseras den lätt. Men de krav som utgår från skapelsetron ”låter sig icke rubba”. Detta universella rättsmedvetande är ”icke någon exklusivt kristen företeelse, intet kristet monopol”, det finns också bland människor ”som icke vill bygga på kristen grund”. Kristendomen har inte skapat rättsmedvetandet. Men den har ”avslöjat och klarlagt den verkliga innebörden av ’skapelsens lag’” och detta ”kvalificerade rättsmedvetande” får sitt ”starka och orubbliga fäste i den kristna gudstron”.⁴⁴ Trots Auléns skarpa avståndstagande från naturrätten är det svårt att förstå ”skapelsens lag” och ”rättsmedvetandet” som annat än varianter av eller utflöden ur naturrättsliga tankegångar.

43. Gustaf Aulén, *Kan något kristet krav ställas på statslivet?* 1940 s. 37, 39f., 42, 49, 54.

44. Gustaf Aulén, ”Rättsmedvetandets grundval”, i *Kirke og Kultur* 51. 1945 s. 190f., 195, 196.

Rättsidealismen aktualiseras

Parallellt med lundateologins brottning med frågan hur rättsmedvetandet skulle kunna positivt motiveras utan att få en idealistisk filosofisk utgångspunkt, stod en stor del av Svenska kyrkans prästerskap kvar på just en sådan äldre, idealistisk grundval. Talrika exempel på detta går att finna i de tingspredikningar som hölls under perioden. Ett enda exempel skall här nämnas. I Söderköpings kyrka höll kyrkoherde Arthur Adell den 4 januari 1943 rådstuvurättspredikan med ämnet ”Tron – rättens och samfundslivets grundval”. Här kopplas rättsmedvetandet direkt till den kristna tron: ”I själva verket förhåller det sig så, att rättsväsendets höghet hävdas och förblir okvald så länge som den kristna andan genomsyrar folklivet och så länge tron på Gud, uppenbarad i Kristus, är den bärande makten i den folkgemenskap, som förverkligas genom släktleden i våra samhällen. [...] Den tro vi bygga på är tron att lagen själv ytterst har givits oss av honom och att lydnad för lag är lydnad för Gud”. Detta underbyggs med citat av Viktor Rydberg och formar så en kristen kultursyntes.⁴⁵

Den idealistiska ståndpunkten förstärktes i nordiskt material, till exempel genom Harry Johanssons översättning 1945 av den förföljde Oslobiskopen Eivind Berggravs *Staten och människan*, som utgick från människovärdet som en ”grundidé”, motiverad med Kristi ord om en människosjäl som betyder mer än hela världen, och underströk att ”rätten” inte var identisk med ”varje skenbar lagstiftare”. Mötet mellan rätt och religion ägde rum i ”det upplysta och rättsmedvetna samvetet”.⁴⁶

Krigshändelserna aktualiserade också den äldre rättsidealismens idéer i ett antal publikationer där det svenska rättsarvet särskilt betonades, ibland i direkt konfrontation med rättsrealismens tankegångar. I *Svensk lag och rätt* (1941) hänvisade professor Gösta Eberstein gentemot Olivecrona till kritiken från bland andra Undén, Aulén och Hedenius.⁴⁷ I en annan artikel i samma bok försvarar Eberstein i ett tänkt fall av skadegörelse av sin egen cykel på ett dråpligt sätt ”föreställningen, att cykeln är ’min’, [som] mera än något annat är ägnad att avhålla folk från att förstöra sina cyklar”. Lundstedt hade ta-

45. Arthur Adell, ”Tron – rättens och samfundslivets grundval. Rådstuvurättspredikan i Söderköpings kyrka 4 januari 1943”, i *SKT* 1944 nr 52 s. 835f.

46. Eivind Berggrav, *Staten och människan*. 1945 s. 293, 299.

47. Gösta Eberstein, ”Det svenska rättsarvet”, i *Svensk lag och rätt*. 1941 s. 21f.

git avstånd från ”detta mystiska att cykeln är ’min’, min egendom”.⁴⁸ Eberstein framhåller också att Olivecrona i ett civilrättsligt sammanhang talat om ”vanlig hederlighet”, något som i själva verket torde befinna sig på samma plan som rättsföreställningarna och vore förtjänt av en närmare analys.⁴⁹

I ett häfte om *Svensk rättstradition* (1942), började professor Henrik Munktell hela sin serie av omarbetade radioföredrag med att betona hur orden ”rätten, rättskänslan, rättsmedvetandet [---] ha djupa rötter i vårt folks äldsta historia”.⁵⁰ Föredragen hade kommit till för att stärka ”den inre beredskapen”.⁵¹ I ett större arbete två år senare med titeln *Det svenska rättsarvet* utvidgade Munktell sin framställning. Genomgående är betoningen av kontinuiteten och den nationella särprägel i den svenska rätten.⁵²

Av större relevans för vårt sammanhang är den nya översättning av Rudolph von Jherings *Striden för rätten* som rådmannen Andreas Cervin 1941 publicerade. På grund av sitt sätt att som domare hantera den svåra processen om kvarstadsbåtarna, det vill säga de tolv norska båtar i Göteborgs hamn, som den brittiska regeringen chartrat av den norska exilregeringen i London, medan såväl de norska redarna som den tyska ockupationsmakten vägrade acceptera charteren, blev Cervin en personifikation av den självständige domaren. I ett då av förläggaren inte accepterat förord jämförde Cervin svenska och tyska rättsexempel, och nämnde särskilt vad Jhering kallat ”den syndiga kabinettsjustisen, d.v.s. den rättvisa, som den politiska makten utövar vid sidan av vanlig domstolsrättvisa och alltid utan iakttagande av dess betryggande former för rättssäkerheten”. Systemet utmärktes av att ”en och samma person” var både åklagare och domare. Vad Jhering långt tidigare skrivit om tyska rättsinstitutioner, ägde enligt Cervin också sin tillämpning på svenska förhållanden.⁵³ Janne Flyg-

48. Gösta Eberstein, ”Svenska rättsperspektiv”, i *Svensk lag och rätt*. 1941 s. 35.

49. Eberstein, ”Svenska rättsperspektiv”, s. 36.

50. Henrik Munktell, *Svensk rättstradition*. 1942 s. 3.

51. Kurt Lindal, *Självcensur i stövelns skugga. Den svenska radions roll och hållning under andra världskriget*. 1998, 214.

52. Henrik Munktell, *Det svenska rättsarvet*. 1944, särskilt det avslutande kapitlet om inhemsk och främmande rätt, s. 173–214.

53. Ulf Stridbeck, *Andreas Cervin. Jurist och människa*. Lunds universitet, Juridiska institutionen. Rätthistoriska uppsatser N:r 4. 1981 s. 17; Kjell Å. Modéer, ”Jherings Rechtsdenken als Herausforderung für die skandinavische Jurisprudenz”, i: *Juristische Theoriebildung und Rechtliche Einbeit. Beiträge zu einem rechtshistorischen Seminar in Stockholm im September 1992* (Rätthistoriska studier Bd XIX. 1993) s. 102f.

hed ser handläggningen av kvarstadsbåtarna som ett tydligt exempel på ”utomrättslig påverkan”.⁵⁴ Detta är av utomordentlig relevans för Nürnberglagarnas tillämpning i Sverige, eftersom de svenska tillämpningsföreskrifterna, och i synnerhet den arierförsäkran vi skall möta i kapitel 3, infördes endast genom administrativa beslut inom UD:s rättsavdelning och aldrig prövades i domstol.

Om jag jämför med den kyrkliga rättstillämpning på äktenskapsrättens område som jag i annat sammanhang undersökt – konsistoriernas hantering 1720–22 av de krångliga fall som uppkommit under det stora nordiska kriget – är den största skillnaden att den dialog som domkapitlen i början av 1700-talet eftersträvade såväl med kyrkolagen som med parterna, saknar motsvarighet i 1900-talets tillämpning av IÄL, och därmed indirekt av Nürnberglagarna. Endast motståndarna till denna tillämpning utvecklade en dialog med svensk rättstradition, istället för att bara rakt av tillämpa tysk lag i Sverige.

Jämförelsen med Nederländerna och Schweiz har avslöjat hur rätänkandet var en självklar förutsättning i 1930-talets Sverige. När därtill rättsmedvetandet av ledande rättsfilosofer betraktades som vidskepligt, låg vägen öppen för att de nationalsocialistiska raslagarna skulle få effekt även i Sverige..

54. Janne Flyghed, *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*. 1992 s. 150.

Arierförsäkran även för svenska medborgare

Arierbevisen

F rån 1933 utfärdade de svenska landsarkiven på begäran ett stort antal "arierbevis". Syftet var att helt utesluta judisk härstamning. Några anteckningar av sådant slag har emellertid aldrig gjorts i svensk kyrkobokföring. Syftet nåddes istället genom att arkivmyndigheten intygade att vederbörandes förfäder varit döpta och gått till nattvarden. Därigenom uteslöts indirekt mosaisk trosbekännelse. Enbart av Landsarkivet i Uppsala utfärdades 1933–1944 ungefär 1 000 arierbevis, varav de flesta, eller ungefär 670, åren 1936–1939. Före september 1935, då Nürnberglagarna antogs, var antalet bevis mycket lågt, endast cirka 60, och under andra världskriget ungefär 250. Ett 20-tal intyg kunde ibland sändas till samma beställare. Mängder med in- och utgående skrivelser rörde dessa bevis. Ibland gick utredningarna ända till sex generationer bakåt. Detta arbete hindrade avsevärt landsarkiven i deras ordinarie ordnings- och förteckningsarbete.¹ Vid flera andra landsarkiv var antalet diarieförda ärenden om arierbevis betydligt lägre, något som kan ha sin förklaring i olika sätt att föra diarium. De utgjorde dock en påtaglig belastning i arbetet. I Göteborg var antalet förfrågningar 1933–44 enbart från tyska konsulat och tyska legationen 298, i Lund 1935–45 över 410.² Redan i arkivnämndens verksamhetsberättelse 1934 framhöll Bertil Boëthius att förfrågningar, särskilt i personhistoriska frågor, starkt tilltagit, "bland annat på grund av kravet på styrkande av arisk härstamning i Tyskland", och

-
1. Rune Hedman & Jöran Wibling, "De s.k. arierbevisen – löpande ärenden vid ett landsarkiv åren 1933–1944", i *Arkivvetenskapliga studier. Fjärde samlings*. Utg. Birger Lundberg, 1968 s. 152f., 163.
 2. Jenny Eriksson, *Arierbrev eller Det gamla ämbetsarkivets hemlighet*. GLA, [Göteborgs universitet,] Otryckt uppsats i arkivvetenskap vt 2000 s. 8, 16.

att besvarandet ”fordrat mycken tid”.³ Två slags förfrågningar dominerade: dels personer i Tyskland med svenska rötter, som måste bevisa sitt ”ariska” ursprung för statlig anställning eller för verksamhet som läkare, jurister med flera yrken, dels tyska krav på arisering av svenska företag.⁴

Även pastorsämbetena i Svenska kyrkan betungades av dessa, ofta brådskande, släktutredningar. Det bekräftas av åtskilliga förfrågningar från pastorsämbeten hos UD:s rättsavdelning, samt av en PM från UD den 2 mars 1937 angående pastorsämbetens rätt till ersättning för släktutredningar vidtagna på framställning av UD.⁵ Även tyska ”spioner” begärde uppgifter om ”arisk” härstamning från svenska pastorsämbeten.⁶

I Tyskland samarbetade pastorsämbetena beredvilligt med statliga myndigheter i framställningen av arierbevis.⁷ Raul Hilberg talar om hur kyrkorna utförde denna uppgift ’as a matter of course’.⁸ Efter andra världskriget avgavs olika skuldförklaringar från kyrkornas sida. I en sådan från Kirchlich-theologische Sozietät in Württemberg den 9 april 1946, bekänner undertecknarna att de indirekt hade understött rashögmodet genom att ställa ut oräkneliga bevis om arisk härstamning, och därmed skadat sitt arbete med det glada budskapets ord till hela världen.⁹ Någon motsvarande förklaring har aldrig kommit från Svenska kyrkans sida. Samtalsdokumentet *Guds vägar. Judendom och kristendom* (1999) nämner ingenting om arierbevis eller arierförsäkrarna.¹⁰

3. Britt Hedberg, *Stadens minne. Stockholms stadsarkiv till år 2000*. 2002 s. 159.

4. Göran Blomberg, *Mota Moses i grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943*. 2003 s. 73.

5. RA, Kabinettet/UD, Huvudarkivet C 3 F:1. Förteckningar över PM.

6. Almgren 2005 s. 333, om Hermann Kappner, som ringde upp prosten John Eklund i Kiruna för att få besked om ”Lappmarksdoktor” Einar Wallquists härstamning.

7. Besier 2001 s. 852.

8. Hilberg 1985 s. 73.

9. LKA Bielefeld, Sammlung Wilhelm Niemöller, Bestand 5 Nr. 1. Erklärung der Kirchlich-theologischen Sozietät in Württemberg vom 9. April 1946. [u.ä.], [2], P. I. Se härtill Doris L. Bergen, *Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich*. 1996 s. 211f. och vidare Gerhard Besier & Gerhard Sauter, *Wie Christen ihre Schuld bekennen. Die Stuttgarter Erklärung* 1945. 1985.

10. *Guds vägar. Judendom och kristendom. Ett inomkyrkligt samtalsdokument*. 1999.

Vägen till svensk arierförsäkran

När det gällde lysningsförfaranden med tyska medborgare i Sverige rådde till en början viss ovisshet inom UD hur de nya tyska raslagarna skulle beaktas. Standardmissivskrivelsen den 1 oktober 1935 följde ordagrant formuleringen i lagen ”till skydd för det tyska blodet och den tyska äran” den 15 september 1935, att ”tysk medborgare av tysk eller närbesläktad ras må ej ingå äktenskap med person av judisk ras”. Den 1 december avlöstes denna av en detaljerad redogörelse för ”främmande ras” – en följd av de tyska tillämpningsbestämmelserna av den 14 november, och den 21 december kom ytterligare ett tilläggsblad om ras, som synes ha gällt fram till införandet av en särskild arierförsäkran den 22 september 1937.¹¹

Inledningsvis kunde UD-tjänstemän iaktta stor försiktighet gentemot lysningssökande. Den 30 april 1936 skrev tillförordnade chefen för rättsavdelningen, byråchefen Claes Westring, som svar på en fråga angående ”styrkandet av ’arisk’ härstamning” att ”det tillkommer sålunda lysningsförrättaren att bestämma vilken utredning som nupurienterna ha att förebringa till styrkande av frånvaron av visst äktenskapshinder, varför utrikesdepartementet icke är befogat att där-om göra något närmare uttalande.”¹² Paul A. Levine räknar Westring till de diplomater som under världskriget kom att spela en nyckelroll för att förverkliga det byråkratiska motståndets taktik.¹³

Sedan Nürnberglagarna stiftats i Tyskland intog svenska myndigheter till en början en traditionell attityd, det vill säga att eftersom ”judisk ras” inte fanns i svensk terminologi, fick man nöja sig med uppgifter om ”mosaisk trosbekännelse”. I mars 1937 skrev chefen för juridiska byrån, Magnus Hallenborg, till vice pastorn Yngve Gottberg, Flodafors, angående en tysk begäran om utredning angående arisk härkomst:

Då de svenska kyrkoböckerna – lika litet som de tyska civilståndsregistren – icke innehålla några uppgifter angående de kyrkobokförda personernas ras, är det icke möjligt för en svensk kyrko-

11. UDA, R 35, Ct V, 1935 jan–dec.

12. UDA, R 34, Ct VI, 1936–sept. 1937, Westring t. Ilse Kichert 1936 30/4.

13. Levine 1998 s. 89. Detta bekräftas av Erik Boheman, *På vakt. Kabinetssekreterare under andra världskriget*. 1964 s. 54: ”generalkonsul Westring var en god kontaktman med den norska hemmafronten förutom att hans närvaro i Oslo var ett skydd för den svenska kolonin”.

bokförare att giva något som helst intyg härom. Då begäran om utredning angående arisk härkomst riktas till pastorsämbete, åsyftas sålunda endast uppgifter å namn, data, trosbekännelse och övriga förhållanden, som framgå av kyrkoböckerna.

Gottberg hade förutsatt att ”judisk ras” och ”arier” gick att tillämpa även på historiska förhållanden i Sverige.¹⁴ Det är uppenbart att Svenska kyrkans pastorsämbeten i sin statliga funktion som kyrkobokföringsmyndighet på detta sätt – liksom landsarkiven och Utrikesdepartementet – indirekt gick de nazityska, antisemitiska diskrimineringssträvandena till mötes. Med hänsyn till den svenska offentlighetsprincipen torde de dock inte ha haft något val. Förfarandet kan betraktas som en sådan ”anpassning” eller ”kvalifikation enligt egen lag”, som innebär att man försöker hitta en närmast ligande inhemsk motsvarighet till ett begrepp i en främmande rättsordning.¹⁵ Dock kunde man – såväl från UD:s som från pastorsämbetenas sida – ha framhållit att svensk kyrkobokföring inte känner begreppet ”ras”, istället för att utan vidare besvara frågor om ras med upplysningar om religion, och därigenom indirekt acceptera rasbegreppet.

Samma traditionella förhållningssätt som hos Hallenberg framgår av ett brev från rättsavdelningens chef, utrikesrådet Folke Malmar, till advokat Pontus Blomberg, Bydalen, i juli 1937, som talar om ”utdrag ur födelse- och dopbok samt utdrag ur lysnings- och vigselbok för föräldrarna, vilka intyg böra innehålla upplysning rörande vederbörandes trosbekännelse”. Även denna fråga gällde utredning om ”härstamning (’arisk’ börd) för svensk kvinna, som vill ingå äktenskap med tysk man bosatt i Tyskland”, och alltså inte äktenskapsprövning i Sverige. Malmar skriver här ganska försiktigt angående ”tyska bestämmelser om styrkandet av s. k. arisk härstamning”.¹⁶

Religiöst motiverade äktenskapshinder mellan kristna och icke-kristna gällde ännu på 1930-talet bland annat i Österrike. Sådana blandäktenskap kunde dock äga giltighet i Österrike, om de ingåtts någon annanstans. För österrikiska judar (religiöst definierade) gäll-

14. UDA R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Hallenberg t. På i Floda 1937 9/3, Yngve Gottberg t. UD 1937 4/2.

15. Jag tackar professor Maarit Jänträ-Jareborg för denna upplysning.

16. UDA, R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Pontus Blomberg t. UD Juridiska byrån 1937 25/7, Malmar t. Blomberg 1937 30/7.

För bedömande huruvida en i Sverige kyrkobokförd person är av judisk härkomst, synes hänsyn böra tagas i första rummet till de uppgifter kyrkoböckerna innehålla beträffande honom själv och hans föräldrar, varjämte det torde böra avfordras honom en skriftlig försäkran rörande hans far- och morföräldrars ras och religion. Sistnämnda försäkran synes lämpligen kunna avfattas på följande sätt:

"Härmed försäkrar jag på heder och samvete, att, såvitt mig bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen.

----- den ----- 19--".

Vad beträffar punkt 10 B i intyget må anmärkas att, såsom av detsamma framgår, utlåtande av läkare rörande frihet från vissa sjukdomar m.m. endast erfordras i tyvelaktiga fall. Eljest torde av vederbörande nupturient på heder och samvete avgiven förklaring att han ej veterligen är behäftad med någon dylik sjukdom vara tillfyllest.

Där ej anledning finnes antaga förhandenvaron av äkten- skapshinder enligt någon av intygets punkter 3, 6, 7, 9 och 10 A lär även härutinnan förklaring av nyss angivet slag kunna god- tagas såsom tillräcklig utredning beträffande hinderslöshet.

Malmar.

Chef för Rättsavdelningen.

En särskild arierförsäkran infördes av UD:s rättsavdelning 22/9 1937. Minst 430 par tvangs att underteckna ett sådant formulär.

de även – enligt statlig lagstiftning – särskilda släktskapshinder i enlighet med föreskrifterna i judisk religion.¹⁷ Tidigare svensk lagstiftning om äktenskapshinder mellan kristna och judar hade också varit religiöst motiverad, men avskaffats 1863.

I samband med UD:s nya standardmissivskrivelse till intyg om äktenskapshinder den 22 september 1937 infördes emellertid en arierförsäkran, som uttryckligen avsåg såväl ras som religion även hos svenska medborgare: ”Härmed försäkrar jag på heder och samvete, att, såvitt mig bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen”. Denna formulering var något fullständigt nytt i svensk rättstradition.

Arierförsäkran synes ha tillkommit på initiativ av Folke Malmar. Tydligen har han menat att i utredningar om historiska förhållanden i Sverige kunde man endast tala om ”trosbekännelse”, medan levande personer däremot kunde avkrävas upplysning även om sina far- och morföräldrars ”ras”. En omedelbar anledning torde vara den praktiska, att skrivelser angående äktenskapshinder i Tyskland kunde besvaras rutinmässigt genom en standardmissivskrivelse med formulerad försäkran. Detta bekräftar intrycket att något egentligt tolknings- eller implementeringsarbete inte utförts.

Som Hans Lindberg och Paul A. Levine framhållit, utgör några av Malmars uttalanden de främsta exemplen på antisemitiska åsikter som uttryckts av en högre UD-tjänsteman i Sverige.¹⁸ När det gällde dom eller skiljedom mellan bolag och liknande var Malmar öppen för att ”en vidsträcktare tillämpning” av ”den s. k. ordre public-klausulen” skulle få ökad aktualitet, på grund av ”den numera mångentades särskilt inom de s.k. diktaturländerna rådande tendensen att i lagstiftning och rättstillämpning fullfölja speciella politiska syften som framstå som främmande för andra stater”.¹⁹ Denna öppenhet tillämpade han dock främst på åtgärder som nationalisering av företag i Sovjetunionen, och inte alls på den tyska raslagstiftningens tillämpning i Sverige.

Den svenske ministern i Berlin, Arvid Richert, försåg regelbundet

17. Alexander Bergmann, *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. Bd I.* 1938 s. 472f.

18. Lindberg 1973 s. 163–169, Levine 1998 s. 99. Stig Jägerskiöld, Folke Malmar, i *Svenskt biografiskt lexikon* 24. 1982–84 s. 735, skriver att Malmars ”läggning” inte ansågs ”lämpad för någon av de stora beskickningarna och han förordnades till envoyé i Prag” 1937.

19. Folke Malmar, ”Internationell privaträtt 1931–1935”, i *SJT* 22. 1937, 375.

UD med information om hur raslagarna tillämpades i Tyskland. Den 17 februari 1937 hade han tillsänt UD ett tyskt formulär för *Abstammungserklärung* med fyra olika alternativ, där ett lyder ”Meine Großeltern gehörten nicht der jüdischen Religion oder Rasse an [---]”.²⁰ Här möter uppenbarligen den direkta förlagan till den svenska arierförsäkran (”ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen”), som alltså var en lätt redigerad översättning av en formulering som användes i Tyskland. Anmärkningsvärt är dessutom att medan det tyska formuläret talar om ”den judiska religionen eller rasen” i denna ordning, sätter det svenska formuläret ”den judiska rasen” först. Därmed gjorde nationalsocialistisk rättspraxis – genom ett administrativt beslut på UD:s rättsavdelning – sitt intåg på Svenska kyrkans pastorsexpeditioner. Däremot infördes inte någon motsvarighet till det tyska originalets tal om tyskt eller närbesläktat ”blod”

Att UD:s beslut inte var tvingande, utan formellt av rådgivande art, torde knappast ha uppfattats av pastorsämbetena. Standardmissivet innehåller åtskilliga vändningar som låter påskina att det inte var frågan om någon tvingande formulering: ”torde böra avfordras honom”, ”synes lämpligen kunna avfattas”, ”på följande sätt”. Men det blev nog de tyska anvisningarnas ”skola”, och inte de svenskas ”bör” som blev utslagsgivande..

I brev till domprosten Torsten Ysander i Göteborg redan den 9 oktober 1936 skrev Malmars om de lysningssökande och ”styrkandet av ’arisk’ härstamning”: ”Därjämte skola de inför lysningsförrättaren avgiva en skriftlig försäkran på heder och samvete rörande de upplysningar de besitta beträffande sina far- och morföräldrars ras och trosbekännelse”. Eftersom ”på heder och samvete” i UD:s kopia skrivits till med blyerts, bör detta vara en av de första skrivelserna med detta innehåll. Med blyerts har även antecknats: ”Enl. vad tyska besk (Brunhoff) meddelar innehåller en Heiratsurk. uppgifter ang. parternas namn och trosbekännelse, orter och datum för födelse och giftermål. Däremot nämnes *intet om parternas föräldrar*.”²¹

Fram till dess att standardmissivet infördes kunde Malmars språkbruk växla. I en skrivelse till en person i Göteborg, avfattad en dag före det nya standardmissivet, skriver han att ”för bedömande huru-

20. UDA, R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Arvid Richert t. UD 1937 17/2.

21. UDA, R 34 Ct VI, 1936–sept. 1937, Folke Malmars t. Torsten Ysander 1936 9/10.

vida en i Sverige kyrkobokförd person är av judisk härkomst” borde hänsyn i första rummet tas till kyrkoböckernas uppgifter, ”varjämte han bör avgiva en skriftlig försäkran rörande sina far- och morföräldrars ras och religion. Sistnämnda försäkran synes kunna avfattas ungefär på följande sätt: Härmed försäkrar jag, att såvitt mig bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen”.²² Här har alltså ”skola” från skrivelsen den 9 oktober 1936 mildrats till ”bör” för att i standardmissivet dagen därpå stärkas till ”torde böra avfordras”. Viktigare är att ”ungefär” ströks i standardmissivet – något som ännu syns på det maskinskrivna konceptet, där ordet överkryssats. Detta stärkte formulärets föreskrivande karaktär.

Glidningarna i Malmars språkbruk mellan ”judisk härkomst” och ”den judiska rasen” kan jämföras med den svenska riksdagens mera försiktigt glidande formuleringar. I riksdagsbeslut förekommer inte ”judisk ras”. Språkbruket glider mellan ”mosaisk trosbekännare” – i en anmärkning från Konstitutionsutskottet i ett medborgarskapsärende 1937, till ”judisk börd” – i en riksdagsskrivelse 1938. Det sistnämnda ärendet är intressant. Den socialdemokratiske prosten Harald Hallén hade motionerat angående ”beredande av möjlighet för svenska medborgare av judisk börd att utträda ur mosaisk församling utan att inträda i svenska kyrkan”, något som inte var möjligt. Hallén motiverade sitt förslag med att riksdagen hos Kungl. Maj:t hade anhållit om utredning om rätt för svensk medborgare att utträda ur svenska kyrkan utan att ange annat samfund till vilket han ville övergå. Riksdagen biföll motionen, som alltså var ett steg mot ökad religionsfrihet, med motionärens motivering och språkbruk. Riksdagsskrivelsen talar därför om ”judisk börd”, det vill säga barn till judiska föräldrar, utan att närmare definiera termen.²³

Som Paul Levine framhållit, ökade den tyska pressen på Sverige, samtidigt som emigrationen från Tredje riket från 1937 till början av 1939 närmade sig sin höjdpunkt. När J-stämpeln 1938 infördes i tysk-

22. Folke Malmar t. Johannes Dahl 1937 21/9, GLA, Göteborgs Vasa H V b:193 (1937), E:4 1937:167 ”Han förs. att han inte är jude [--]”.

23. *Bihang till riksdagens protokoll 1937:5:2:II; Bihang till riksdagens protokoll 1938* Motioner AK nr 141, Riksdagens skrivelser nr 323. I brev till Nathan Söderblom 1914 uttryckte Hallén däremot sin ”starka raskänsla för den tyska nationen”, men i maj 1933 betecknade han i riksdagen de nationalsocialistiska rasföreställningarna som ett andligt gift, se Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. 2004 s. 234, 342.

judiska pass, var svenska diplomater medvetna om att en sådan byråkratisk diskriminering stred mot svensk lag och tradition. Man ville inte sätta likhetstecken mellan syftet att utestänga judar och nationalsocialistisk rasideologi, men följderna: att särbehandla judar utslutande därför att de var födda som judar, fick just detta resultat.²⁴ I Schweiz hade två olika J-stämplor redan från 1936 använts internt på olika nivåer inom förvaltningen för att utmärka akter rörande utländska judar.²⁵ Kreis citerar Guido Koller, som skriver, att det avgörande är, att Schweiz genom att underteckna avtalet om J-stämpeln erkände Nürnberglagarna som underlag för ett bilateralt avtal.²⁶ Jean-Marc Kernen har visat, att den svenska J-stämpeln infördes inte parallellt med, utan efter Schweiz. Magnus Hallenborg skrev i en intern PM: ”Att ett land som Schweiz ansett sig böra gå med härpå, synes förtjäna omsorgsfullt beaktande”. Texten talar också om den ”schweiziska förebilden”. Med anledning av att man i sentida schweizisk debatt hänvisat till Sveriges exempel, har Georg Kreis framhållit att man i Sverige var mera tveksam att införa J-stämpeln, och gjorde det först fyra dagar efter Schweiz.²⁷

UD:s arierförsäkran var däremot främst avsedd för svenska medborgare, och kan därför inte räknas till den rad av åtgärder, som flera länder efter 1936 vidtog för att försvåra invandring av flyktingar. Ariarförsäkran visar däremot att den nationalsocialistiska, rasmässiga definitionen av ”jude” var accepterad och etablerad i officiella formulär mer än ett år före J-stämpelns införande, och före schweiziska myndigheter, som först i början av 1938 började använda *Arier* och *Nicht-arianer* utan kritisk distans.²⁸

24. Levine 1998 s. 104–106.

25. *Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus* (Veröffentlichungen der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Bd. 17). 2001 s. 97f.

26. Kreis 2000 s. 127. Se här till *Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus*. 2001 s. 97–113, även Uriel Gast, ”Aspekte schweizerischer Fremden- und Flüchtlingspolitik vor und während des Zweiten Weltkrieges”, i *Schweden, die Schweiz und der Zweite Weltkrieg. Beiträge zum interdisziplinären Symposium des Zentrums für Schweizerstudien an der Universität Örebro, 30.09–02.10.1999*. Irène Lindgren & Renate Walder (Hg.). 2001 s. 212–215.

27. Jean-Marc Kernen, L’origine du tampon J. Une histoire de neutres, i: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, vol. 50, 2000 s. 59; Kreis 2000 s. 106, 158f.

28. *Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus*. 2001 s. 99.

Rastänkandet som självklar förutsättning

Den svenska arierförsäkran infördes på administrativ nivå inom UD, och saknade såväl historisk som demokratisk legitimitet. Som Levine visat, fattades de relevanta besluten om hjälp åt utländska judar under andra världskriget nästan uteslutande på lägre nivå, det vill säga genom chefen för UD:s rättsavdelning.²⁹ Ingenting tyder på att utrikesministern var informerad. Kabinettssekreteraren Erik Bohemans omdöme om Gösta Engzell som rättschef under kriget är belysande: ”Han plågade mig [---] inte med annat än de viktigaste frågorna, för vilket jag inte kunde vara honom nog tacksam”.³⁰ Så var det troligen också när arierförsäkran 1937 infördes av dåvarande chefen för rättsavdelningen. Detta hade varit omöjligt om saken, som i Nederländerna, tagits upp i riksdagen och där givits en tolkning som uteslöt användningen av rasbegreppet. Å andra sidan är det troligt att Otto Järte på *Svenska Dagbladet* hade rätt i sin förmodan när han lät hälsa prosten Lysander att en fråga i riksdagen kunde verka kontra-produktiv (se kap. 1).

Med Mattias Tydéns formulering torde rastänkandet vid slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ha varit ”en helt integrerad del av de flesta européers och amerikaners sätt att tolka världen”. Under 1920- och 1930-talen växte en alternativ tolkning fram inom socialantropologin och sociologin, enligt vilken rasbegreppet var godtyckligt och inte kunde förklara människors beteende. Efter andra världskriget slog det nya synsättet officiellt igenom genom UNESCO:s *Statement on Race* 1951.³¹ Även om den svenska riksdagen flera gånger skurit ner anslagen till Statens institut för rasbiologi – grundat 1922 som det första i världen – segrade rashygien under 1930-talet genom den steriliseringsverksamhet som administrerades av Medicinalstyrelsen.³² Som Gunnar Broberg visat är det genomgående för hela perioden av rasforskning 1921–58 att etiska problem överhuvud taget

29. Levine 1998 s. 32.

30. Boheman 1964 s. 26. Detta intryck bekräftas av utrikesminister Sändlers ord i socialdemokratiska studentföreningen i Göteborg 7/12 1938, där han vänder sig emot tyska ”pretentioner på att överflytta till ett grannland tillämpningen av en specifikt tysk lagstiftning, som icke här tillmättes giltighet, men för det allmänna rättsmedvetandet är stötande.”, se Nordlund, ”Alkibiades...” s. 583.

31. Mattias Tydén, *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. 20022 s. 22 n. 5.

32. Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*. 1995 s. 53f., 85.

inte diskuterades i Sverige. Däremot blev rashygien ”en sorts moral på vetenskaplig grund, som manade mänskligheten att tänka på rasens, nationens och familjens väl och ve”.³³ Det är inte troligt att justitieministern i ett sådant läge skulle ha kunnat eller velat avfärda rasbegreppet som främmande för svensk rätt. Att rasbiologiska institutet från 1937 istället anknöt till nya strömningar, som avvisade allt tal om en judisk ”ras”, och började syssla mer med medicinisk genetik än med ”rasblandning” hade ännu inte slagit igenom.³⁴ Den nordiska steriliseringslagstiftningen utnyttjades från nazityskt håll, eftersom den tillkommit ungefär samtidigt som den tyska, som framgår av en jämförelse från 1936.³⁵ Därtill hade rasbegreppet alltför starkt stöd över partigränserna som uttryck för en vetenskaplig och moralisk verklighet. Detta behöver inte tyda på antisemitiska uppfattningar, även om sådana fanns, även i riksdagen. Som Heléne Lööw konstaterat, var det ”fullt möjligt att ta avstånd från nationalsocialismen samtidigt som man otvivelaktigt hyste antisemitiska värderingar”.³⁶ Göran Leth har bekräftat detta beträffande svenska dagstidningar: uttalat antinazistiska tidningar kunde ”lämna samma utrymme för antisemitism” som mera obestämda.³⁷ Jag går ett steg längre när jag hävdar att rasbegreppets starka ställning i Sverige under 1930-talet berodde just på att det inte behövde ges antisemitiska motiveringar. Följderna blev emellertid ofta direkt antisemitiska.

Detta innebär att det utanför en innersta cirkel med national-socialistiska uppfattningar fanns en större cirkel med antisemitiska värderingar, och därutanför en mycket större som präglades av rastänkande, dock utan antisemitiska motiveringar. Det nazistiska maktövertagandet torde snarare ha fört med sig en lägre tolerans för antisemitisk jargong.

Hur långt rasbegreppet hade blivit en självklar förutsättning framgår av en artikel av lundabiskopen Edvard Rodhe 1935. Rodhe var engelskorienterad och inte i något avseende nationalsocialistiskt påverkad. Han skriver:

33. Broberg 1995 s. 86.

34. Svanberg & Tydén 1997 s. 61f.

35. Rethmeier 1995 s. 141.

36. Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*. 2004 s. 325.

37. Göran Leth, »Kristallnatten« i *svenska dagstidningar* (Skriftserie 1:2005 Forum för levande historia). 2005 s. 26.

För min del anser jag, att man såsom kristen har en dubbel inställning till rasfrågan. I den personliga relationen till en människa av en annan ras gäller obetingat för en kristen, att han icke skall göra någon åtskillnad. I Kristus Jesus, inför Gud äro vi alla barn, vi må vara vita eller gula eller svarta. Oerhört har den vita rasen försyndat sig genom sin rashögfärd. Men rasfrågan har också en annan aspekt. De olika raserna höra till betingelserna för den mänskliga tillvaron. De äro ett sakligt, biologiskt, historiskt faktum, och det vore förhävelse mot Gud att låtsas, som om de icke funnes. Rasfrågan bör därför också sakligt behandlas, den är en saklig, politisk fråga. [---] Jag kan tillägga, att jag anser, att judefrågan aldrig kan lösas, så länge man påstår, att den i själva verket icke existerar eller borde få existera. Med dylikt makt-språk får man icke bort ett obekvämt faktum, man endast släpper okristlig antisemitism lös. Judefrågan kan endast vinna på saklig behandling.³⁸

Än tydligare blir det när biskop Gustaf Aulén, som under 1940-talet utvecklades till Svenska kyrkans kanske skarpaste motståndare mot nationalsocialismen, i sin bok *Kyrkan och nationalsocialismen*, 1944, beskriver protesterna mot judeföljelse i Holland 1940 som ”denna första protest mot övergreppen på den judiska rasen”.³⁹ Vad det i Nederländerna gällde var att man överhuvud taget inte accepterade något tal om en judisk ”ras” hos nederländska medborgare. Även om Aulén använder ”ras” i en mera allmän betydelse, visar just detta på ordets glidande innebörd. ”Ras” användes ibland liktydigt med ”folk”, till exempel i en judisk protest mot Nürnberglagarna från Comité des Délégations Juives till Nationernas Förbund.⁴⁰ Denna iakttagelse bekräftas av en predikan från sommaren 1944 där Albert Lysander – den ende svenske präst som offentligt sökte protestera mot raslagarnas användning – i en uppräknig av olika religiösa kategorier nämner även ”den rasstolte juden”, som där närmast betecknar stolthet över att tillhöra det utvalda folket.⁴¹ I Sverige tycks ras-

38. Edvard Rodhe, ”Hava de kristna kyrkorna och de enskilda kristna något ansvar för de politiska frågorna?”, i *STK* 11/1935 s. 314.

39. Gustaf Aulén, *Kyrkan och nationalsocialismen*. 1944 s. 80.

40. *Judisk Krönika* 1935 s. 138.

41. Albert Lysander, *Ditt ord är sanning. Predikningar över andra årgångens högmässotexter*. 1958 s. 220, i sitt sammanhang: ”Fråga den spekulative indiern, fråga den rasstolte juden, den

tänkandet på de flesta håll ha utgjort en självklar förutsättning, ett paradigim inom vilket även nationalsocialismens motståndare i hög grad rörde sig.

Mycket tyder på att rasparadigmet nådde sin höjdpunkt i Sverige redan i slutet av 1920-talet, men det torde ha varit av betydelse i varje fall in på 1950-talet. Bland frikyrkoledare utgör Svenska Missionsförbundets föreståndare, Axel Andersson, ett exempel. Han omfattade sedan 1920-talet tydligt det rasbiologiska paradigmet, av vetenskapligt motiverade skäl, och med markanta uttryck som ”negerblodet” och ”det vita blodets skapande kraft”, men kunde våren 1939 konstatera att ”den moderna rasläran har blivit en orsak till förfärliga lidanden, särskilt för judarna”, och engagerade sig sedan personligen för flyktingar.⁴²

Det rasbiologiska paradigmet befästes även genom i och för sig korrekta referat som Tage Grönwalls ”Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier” i *Svensk Juristtidning* 1936, som utan citations-tecken eller annan distansmarkering flera gånger talar om ”judisk arvsmassa”.⁴³

Rasparadigmet blir tydligt även bland de politiska partierna. Folkpartiet var väl det riksdagsparti som varit minst behäftat med antisemitiska tendenser, men enligt det nya principprogram som antogs av partimötet så sent som i juni 1944, skulle ”allt som leder till folkstammens försämring” motarbetas.⁴⁴ Formuleringen är som ett reducerat eko från t.f. justitieministern Natanael Gärde i den liberala regeringen Ekman i februari 1927: ”Värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast överskattas. Det är därför av betydelse att kontrollera en invandring av folkslag, som ej till båtnad för oss låta sig sammansmältas med vår befolkning.”⁴⁵

fanatiska muhammedanen, kanske även en odöpt, vuxen man här hemma; de kunna ha kommit till kristen tro, men det är alltid dopet, som är det svåraste att böja sig för i ödmjukhet”.

42. Rune W. Dahlén, ”Axel Andersson – Missionsförbundets räddare?”, i *En historia berättas om missionsförbundare*. 2004 s. 133–136.

43. *S TJ* 1936 s. 132 ([Tage] G-[rönwa]ll, ”Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier”).

44. *Folkpartiets principprogram antaget av partimötet den 11 juni 1944* s. 8. Jag tackar TL Lars Alberius, som visat mig på denna källa. För en genomgång av 1930- och 1940-talens valprogram, se Tydén 20022 s. 155–161, som understryker att en rasbiologisk värdesättning från slutet av 1930-talet saknas i programmen, med undantag för Bondeförbundet.

45. Kungl. Maj:ts proposition nr 198, i *Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1927*, 1:13:198.

Rasbegreppet avvisas i nederländska domstolar

De svenska myndigheternas inställning skiljer sig radikalt från de nederländska domstolar, som envist vägrade att ens pröva nederländska medborgares ras, och ibland inte heller befattade sig med tyskars ras. I detta låg inte någon värderande gradering. Vad det handlar om är en juridisk bedömning av vilka begrepp nederländsk lag kände eller inte kände, hur lagen såg på landets medborgare och om deras likhet inför lagen. Målen gällde överklaganden från personer som, med hänvisning till tysk lag, vägrats hindersprövning i Nederländerna.

Arrond.-Rechtbank te Rotterdam dömde den 29 maj 1936 i ett mål beträffande en tysk kvinna, som inte kunnat skaffa något *Ehefähigkeitszeugnis* eftersom ett äktenskap mellan en tysk arisk kvinna och en jude (i detta fall en nederländare) var förbjudet. Rätten fann att de tyska myndigheterna förbjudits lämna ett sådant bevis på grund av en egenartad omständighet hos den nederländske man med vilken kvinnan ville träda i äktenskap. Denna omständighet kunde dock inte känneteckna en nederländare. Enligt nederländsk rätt måste med en nederländare som är jude förstås en nederländare som tillhörde det israelitiska religionssamfundet, vilket mannen inte gjorde. Den borgerlige lysningsförrättarens tal om mannens "judiska härstamning" avvisades.⁴⁶

Med anledning av ett försök av två tyska undersåtar, en jude och en "Staatsangehörige deutschen oder artverwandten Blutes", att gifta sig i Nederländerna, resolverade Arrond.-Rechtbank te Dordrecht den 20 maj 1936 att detta var förbjudet enligt tysk lag, och att äktenskapet inte heller kunde ingås i Nederländerna, trots att hindret ifråga inte förekom i nederländsk lagstiftning.⁴⁷

Arrond.-Rechtbank te 's-Hertogenbosch meddelade den 16 juni 1936 att avsaknaden av ett *Ehefähigkeitszeugnis* inte behövde stå i vägen för att fullborda de sökandes äktenskap. Tillämpningsbestämmelserna från den 14 november 1935 till lagen om skydd för det tyska blodet och den tyska äran, angående avkomma som skulle hota "die Reinerhaltung des deutschen Blutes",⁴⁸ var att betrakta som en administrativ reglering, som riktade sig till lokala myndigheter, och ut-

46. De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 4, 7-II.

47. De Nederlandsche Rechtspraak... 1938 s. 4f, II.

48. "Eine Ehe soll ferner nicht geschlossen werden, wenn aus ihr eine die Reinerhaltung des deutschen Blutes gefährdende Nachkommenschaft zu erwarten ist".

gjorde inte någon lagstiftning om sådana personliga kvalifikationer som åsyftades i art. 1 av Haagkonventionen. Mannen var tysk, medan kvinnan, som betecknats som ”judinna”, skulle prövas enligt österrisk rätt, som inte kände beteckningen ”jude”.⁴⁹ Här synes man göra bruk av konstruktionen att sådana utländska bestämmelser som är offentligrättsliga inte kan tillämpas av domstol i annan stat, eftersom det måste anses strida mot *ordre public*. Att använda denna konstruktion i detta fall, var genialiskt.⁵⁰

I ett annat ärende fann Rechtbank den Bosch den 31 juli 1936 det uteslutet att pröva utländsk äktenskapslagstiftning enligt *ordre public*, men detta behövde inte hindra hänsyn till *ordre public* vid den främmande rättens tillämpning. En tillämpning av det tyska förbudet med en distinktion mellan ”judar” och personer med tyskt eller närbesläktat blod stred mot nederländsk *ordre public*. Enligt nederländsk rättsuppfattning kunde beteckningen ”jude” endast avse tillhörighet till judisk religion eller ett judiskt trossamfund. Vidare skulle en statslös prövas enligt nederländsk rätt – mannen var statslös ”jude” från Polen, medan kvinnan var tysk medborgare.⁵¹

Arrond.-Rechtbank te 's-Gravenhage (Rechtbank den Haag) tillkännagav den 28 augusti 1936 att de tyska raslagarna inte kunde tillämpas på ett äktenskap mellan en tysk kvinna och en nederländare av indonesisk härkomst, som alltså inte var ”jude”. De tyska tillämpningsföreskrifternas § 6 var inte heller tillämplig eftersom barnen inte skulle bli tyska medborgare.⁵²

Den 31 januari 1938 avslög Arr.-Rechtbank Amsterdam en begäran från två personer av tysk nationalitet, eftersom de saknade *Ehefähigkeitszeugnis*.⁵³ Arr.-Rechtbank Arnhem behandlade den 10 maj 1938 ett liknande ärende med samma resultat.⁵⁴

Däremot hävdade professor Isaak Kisch i Nederländerna att man genom antagandet av Haagkonventionen var bunden till den nationella – här: tyska – rätten endast vad beträffar sin prövning av parterna, däremot inte vid certifikat eller intyg, som avgivits eller inte av-

49. *De Nederlandsche Rechtspraak*... 1938 s. 5, 13–15.

50. Jag tackar professor Maarit Jänterä-Jareborg för detta värdefulla påpekande.

51. *De Nederlandsche Rechtspraak*... 1938 s. 5f., 15–20.

52. *De Nederlandsche Rechtspraak*... 1938 s. 6, 20–22.

53. *Weekblad van het Recht* 1938 No. 331.

54. *Weekblad van het Recht* 1938 No. 969.

givits av utländska instanser.⁵⁵ Följaktligen behövde ett felande tyskt *Ehefähigkeitszeugnis* i sig inte utgöra något äktenskapshinder. Enligt Jan Wiarda skall endast två nederländska jurister offentligt ha uttalat att äktenskap i strid med Nürnberglagarna – även mellan två tyska parter – likväl skulle kunna ingås i Nederländerna.⁵⁶ I Sverige kan man däremot knappast säga att det överhuvud taget förekom någon juridisk diskussion om saken. Och de svenska domstolarnas intresse för dessa frågor synes – som vi skall se i kapitel 4 – ha inskränkt sig till att gå de tyska myndigheternas ärenden. Likväl kände man inom svenska UD till den nederländska inställningen. Det framgår av en anteckning i dossiern om tysk privaträtt 1938–39 om ”*holländsk praxis med avs. å tillämpning av Blutschutzgesetz*” med hänvisningar till referat i en tysk och en fransk tidskrift.⁵⁷ Däremot behandlades arisering av svenska företag ända upp i Högsta Domstolen.⁵⁸

Ännu 1941 utgjorde ras inget formellt äktenskapshinder i de sedan maj 1940 ockuperade Nederländerna.⁵⁹ Den 23 mars 1942 beslöt emellertid ståthållaren Seyss-Inquart att införa resterande delar av Nürnberglagarna i Nederländerna. Huvudsyftet var att förhindra äktenskap och sexuella förbindelser mellan judar och icke-judar. Beslutet ledde dock aldrig till någon formell implementering. Seyss-Inquart instruerade istället myndigheterna att handla som om lagen blivit formellt införd. Detta sena och ganska slappa agerande kan ha berott på de komplikationer en formell lagstiftning skulle fört med sig. Den hade nämligen kunnat ifrågasätta de många äktenskapen mellan holländska ”arier” och indonesier, och detta var ett ormbö som de tyska myndigheterna föredrog att hålla stängt.⁶⁰

En bidragande orsak till den nederländska inställningen var den judiska befolkningens storlek och de många blandäktenskapen, men även den romersk-katolska kyrkans inflytande bör tas med i bilden.

55. *Nederlandsch Juristenblad* 1936 22/2, cit. av herr Janssen i parlamentet 11/3 1936, *Handelingen der Staten-General*. 1935–1936, Eerste Kammer s. 469.

56. Wiarda 1975 s. 395.

57. UDA, R 34 Ct VIII, 1938, okt.–sept. 1939.

58. Sven Nordlund, ”Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta. Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag”, i *Historisk Tidskrift* 2005/4 s. 633–637.

59. *Beknopt overzicht van de voornaamste gegevens van het huwelijksrecht van de staten in Europa en van het kerkelijk huwelijksrecht waarnaar in de huwelijkswetgeving van deze staten wordt verwezen*. [1941] s. 55–57, jfr Tyskland, 21–22 med fullständigt angivande av alla rasmässiga hinder.

60. Moore 1997 s. 89.

På romersk-katolskt håll delade man nämligen ofta rasparadigmet som en självklar förutsättning, men naturrättens starka ställning satte en gräns för rastänkandets praktiska tillämpning.

Tillämpningen av Nürnberglagarna på andra än judar vållade svårigheter även i andra ockuperade länder. I Norge gjorde kyrkodepartementet sommaren 1941 ett försök att få inrikesdepartementet att införa förbud för norska medborgare att ingå äktenskap med personer av samisk eller judisk börd upp till tredje generationen. I biskop Eivind Berggravs yttrande på samtliga biskopars vägnar avvisades förslaget fullständigt:

Kirkens prinsipielle stilling til at ekteskap forbyes av utelukkende rasemessige grunner er gitt i og med kristendommens syn på mennesket og på menneskeslektens enhet. Det samme menneskeverd tilkommer mennesker av alle raser. (Se eksempelvis Galaterbrevet 3.28). [---] Kristendommen vurderer ikke de enkelte mennesker etter deres rase, men etter deres personlighet. Ikke det rasemessige, men det individuelle er bestemmende.

Beträffande förbud mot äktenskap mellan samer och icke-samer hänvisade Berggrav dessutom till den oordning som då skulle uppkomma i landets norra del. Först i slutet av 1942 förbjöds äktenskap mellan norska icke-judar och judar, men då fanns det knappt några judar kvar efter deportation respektive flykt.⁶¹ Berggrav synes inte avvisa själva rasbegreppet, men tar skarpt avstånd från den nationalsocialistiska tillämpningen.

Byråkratisk tillämpning

Det är omöjligt att spåra alla de lysningspar som måste underteckna den av svenska Utrikesdepartementet formulerade arierförsäkran, eftersom UD:s PM rekviderades inte bara av pastorsämbeten, utan också av enskilda personer, varav åtskilliga fick det i handen vid personligt besök, samt av advokater och andra ombud, och därför inte kan återfinnas i församlingarnas lysnings- och vigselböcker. Men utifrån anteckningarna i UD:s arkiv kan man sluta sig till att minst 430 par

61. Ragnar Norrman, *Quislingkyrkan. Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940–1945*. 1998 s. 318; Torleiv Austad, *Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkeekamp under okkupasjonen 1940–45 med innledninger og kommentarer*. 2005 s. 221f.: Uttalelse av Oslo biskop om forandringer i ekteskapsloven 9. september 1941.

i Sverige kan ha tvingats underteckna arierförsäkran. De högsta talen, med över 80 par per år, återfinns som väntat 1938 och 1939. Förvånansvärt är möjligen att minskningen under de sista krigsåren inte blev större. Ännu 1944 nådde antalet över 30 par.⁶²

De flesta av dessa par hade ingen kontrahent av judiskt ursprung. Från dem har jag inte – som man ur sentida synvinkel kunde väntat sig – funnit någon enda dåtida protest mot formuläret. Tvärtom har några varit ivriga att försäkra att deras härstamning varit helt ”arisk” så långt tillbaka den kunnat spåras. Deras namn finns det här ingen anledning att redovisa. Däremot har jag i nutiden mött människor som uppgett att de då kände sig kränkta. I några fall var endast den tyska parten av judiskt ursprung. Även då blev arierförsäkran endast en formsak, som dock kunde upplevas som sårande. Inte så få par bestod av två judiska kontrahenter. Även i dessa fall blev arierförsäkran blott en formsak, som emellertid kunde upplevas som både sårande och ekonomiskt betungande för fattiga flyktingar.

Så skrev till exempel Oscar Lewardt, som ville gifta sig med Louise Cohn, i februari 1939 till UD:

Für anliegende Auskunft meinen besten Dank, ich kann leider keinen Gebrauch davon machen, da wir beide, meine Braut und ich, Volljuden sind, daher der Inhalt Ihrer Schriftstück für uns nicht anzuwenden ist. Wir sind deutsche jüdische Emigranten, die, wie ich Ihnen schrieb, am 19.1.1939 hier eingewandert sind, daher sind 5 Kronen für uns eine sehr große Ausgabe. Ich wäre Ihnen außerordentlich dankbar, wenn Sie die Güte haben würden, mir den ganzen Betrag zurückzuvergüten oder einen Teil desselben.

Eftersom båda var ”heljudar”, hade de inget bruk för UD:s PM med uppräknade rashinder och den därtill fogade arierförsäkran, och Lewardt bad därför att få tillbaka postförskottsavgiften, som för dessa emigranter var en stor utgift. I sitt svar hänvisade Magnus Hallenborg – på svenska – endast till att sökanden var ”skyldig att inför vederbörande lysningsförrättare (Pastorsämbetet) förete det intyg [---] som översändes.” Som framgick av intygets punkt 10 förelåg ”enligt tysk lag icke hinder för äktenskap mellan två personer av heljudisk

62. UDA, R 34 O XXII–XXXV.

härstamning”. För den ekonomiska aspekten visade han ingen förståelse.⁶³ Detta ärende var långt ifrån unikt. Enbart i november 1938 efterfrågades formulär för tre judiska par av Hachscharah i Sverige, det vill säga kibbutzen Svartingstorp i Finja.⁶⁴ Över huvud taget tycks man på UD länge ha behandlat dessa frågor som administrativa rutinärenden, utan att lägga några som helst värderingar på saken. Det skulle dröja ännu några år innan Hallenborg – som Levine har omvittnat – började engagerade sig för främmande judars öde.⁶⁵

Att UD:s formellt juridiska språkbruk kunde kollidera med Svenska kyrkans prästers, framgår av flera brev, till exempel när kyrkoherde Stig Rydeman i Rinkaby i juni 1940 om ett tyskt-svenskt par korrekt skriver: ”Klart synes vara, att kyrklig vigsel ej kan erhållas, då båda äro mosaiska trosbekännare”, varpå man på UD antecknat ”ej i sv. kyrkan men väl i mosaiska förs. Sthlm, Gtbg o. Malmö?”.⁶⁶ Enligt juridiskt språkbruk var vigsel inom mosaisk församling att betrakta som ”kyrklig”, nämligen i motsats till ”borgerlig”.

Större förståelse visade man från UD:s sida under början av världskriget gentemot politiska flyktingar. I december 1940 skrev komminister Gunnar Samuelsson i Växjö angående evangeliske trosbekännaren Martin Bruno Langner, som ville gifta sig med en svensk kvinna: ”För styrkande av civilståndet har jag uppmanat honom att förskaffa bevis från vederbörlig tysk myndighet. Då han är politisk flykting och såsom sådan misshaglig för den tyska regimen, säger han sig emellertid icke våga i sådan avsikt giva sig tillkänna för tysk myndighet av fruktan för att, om hans förhållanden närmare synas i sömmarna, hans moder, som åtnjuter tysk statspension, skall berövas denna pension”. UD svarade att ”någon hänvändelse till hans moder eller andra personer i Breslau synes på grund av rådande förhållanden ej lämpligen böra ske”.⁶⁷

Alla berörda par rekvirerade dock inte UD:s PM om äktenskaps hinder i Tyskland, och lämnade inte heller någon arierförsäkran till

63. UDA, R 34 O XXIV 1938, okt–apr 1939, Oscar Lewardt t. UD, Skabersjö 1939 14/2, Hallenborg t. Lewardt 1939 21/2.

64. UDA, R 34 O XXIV 1938, okt–apr 1939.

65. Levine 1998 s. 174f., 285.

66. UDA, R 34 O XXVI 1939, nov–aug 1940, Stig Rydeman, På i Lister Mjällby t. UD 1940 19/6.

67. UDA, R 34 O XXVII 1940 sept–aug 1941, Gunnar Samuelsson, På i Växjö t. UD 1940 10/12, besv. 1940 19/12.

pastorsämbetet. Denna ordning kunde nämligen fullt lagligt kringgås genom samverkan mellan respektive pastorsämbete och tysk, konsular myndighet. Den ende som synes ha satt detta alternativ i system var kontraktsprosten Albert Lysander i Malmö. Till detta återkommer vi i kapitel 6.

Svensk medborgare drabbas

Vi skall nu gå närmare in på ett fall, som visar att användningen av Nürnberglagarna i Sverige drabbade inte enbart tyskar, utan även svenskar av judisk börd, och detta dessutom retroaktivt.

När tyske medborgaren Erwin Mühl, glasinstrumentmakare till yrket och kyrkobokförd i Tyska S:ta Gertruds församling, ville gifta sig med svenska medborgaren Rico Gordin, var det inte möjligt i Sverige eftersom hon var av mosaisk bekännelse. Att det var den svenska parten som var av mosaisk bekännelse gjorde här inte, som i Nederländerna, någon skillnad. Paret fick istället gifta sig den 15 april 1937 på Register Office i St. Pancras i England.⁶⁸ Eftersom Storbritannien inte tillträtt Haagkonventionen och äktenskapet ingicks enligt i Storbritannien gällande ordning, blev det giltigt i Sverige. Den 6 juli föddes sonen Bronislaw i Matteus församling. Familjen slog sig sedan ner i Råsunda i Solna församling. Nödvändigheten att behöva åka utomlands för att gifta sig uppfattades av makarna inte som någon tragedi. Enligt sonen bekostade brudens far resan till England, och paret såg det som ett slags bröllopsresa.⁶⁹ Att på grund av andra slags begränsningar i svensk lagstiftning tvingas åka utomlands för att gifta sig, drabbade under 1930-talet även flera prinsar av det svenska kungahuset.

Tyska legationen i Stockholm inledde snart en egen utredning. I en not till legationen i juli 1935 hade UD visserligen framhållit att tyskar av politiska skäl hade förhört och kontrollerat landsmän i Sverige, trots att övervakning av utlänningar var en uppgift uteslutande för svenska myndigheter. I slutet av november framhöll UD på nytt att vissa tyskar inte iakttog nödvändig försiktighet. Upphållstillståndet drogs därför in för fyra tyska medborgare. Den 21 januari 1936 kom

68. Hos förf, Certified Copy of an Entry of Marriage. Given at the General Register Office, Application Number R 402137, 25th of April 2002. Odat. utdrag från Tyska S:ta Gertruds församling av klockare Tony Schultz.

69. Hos förf, Anteckningar från intervju med Broni Mühl, Malmö, 2003-03-04.

Paret Mühl-Gordin reste på "bröllopsresa" till Storbritannien, eftersom de på grund av de tyska raslagarna inte fick gifta sig i Sverige.

reaktionen: fyra svenska medborgare utvisades ur Tyskland. I februari slog utrikesminister Sandler i ett anförande i Stockholms arbetarekommun fast att endast svenska myndigheter hade rätt att övervaka utländska medborgare.⁷⁰ Men legationen fortsatte sin verksamhet.

Av legationens utredning, daterad 25 mars 1938, framgår att Mühl bott i Stockholm sedan den 1 maj 1936 och i London gift sig med en svensk medborgare "nichtarischer Abstammung". Han var anställd vid Osräm-Philipp-Neon AB i Stockholm. "M. hat seine Eheschliessung mit der Jüdin G. ohne weiteres zugegeben und keine erklärenden Angaben, die sein Verhalten begründen könnten, gemacht". Äktenskapet hade ingåtts i England, eftersom de svenska myndigheterna tog hänsyn till de i Tyskland gällande äktenskapshindren. Frågorna om ogiltigförklaring av äktenskapet och *Ausbürgerung*, alltså förlust av tyskt medborgarskap, överlämnades till vidare prövning.⁷¹

Den 1 augusti 1938 skrev överåklagaren vid Landgericht Berlin till riksjustitieministern genom överåklagaren vid Kammergericht i Berlin angående ogiltigförklarande av äktenskapet. De nödvändiga undersökningarna om Mühl hade avslutats, däremot återstod att under-

70. Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. 1968, s. 518–520.

71. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr. 3, Carl von Below t. Auswärtiges Amt 1938 25/3.

söka om fru Mühl var judinna ”im Sinne des § 5 der 1. Verordnung vom 14. November 1935 zum Reichsbürgergesetz (RGBl. I S.1333)”, alltså enligt tillämpningsförelörens definition.⁷² Därmed inleddes en omfattande korrespondens som avslöjar hur det nazityska rättsmaskineriet lade ner åtskilliga timmars arbete på att försäkra sig om fullständig rättssäkerhet för varje inblandad individ i en juridiskt korrekt tillämpning av en perverterad lagstiftning. Genom detta frenetiska arbete legitimerades orättfärdigheten psykologiskt.⁷³ Rainer Faupel och Klaus Eschen kallar också sin presentation av Nürnberglagarna ”Gesetzliches Unrecht” (lagenlig orätt). Faupel betonar att Nürnberglagarna inte skall betraktas som ”legalistiskt kamouflage”, utan som höjd- och slutpunkt för rätten i nationalsocialismens nya stat.⁷⁴ Tillämpningen av denna ”lagliga orättfärdighet” – som pekar på den både teologiskt och juridiskt viktiga distinktionen mellan rätt och rättfärdighet – var alltså ytterst korrekt och noggrann.

Riksjustitieministern sände ärendet vidare till Auswärtiges Amt (det tyska utrikesdepartementet), som skickade det tillbaka till Tyska legationen i Stockholm, som i sin tur sände över det till Erwin Mühl själv, som skriftligen intygade att hans hustru Rico Mühl, f. Gordin, ”volljüdischer Abstammung ist” (är av heljudisk börd). Legationen meddelade i sin tur Auswärtiges Amt, att Mühl hade uppgett att hans hustru var judinna enligt § 5 i 1. förordningen den 14 november 1935 till Reichsbürgergesetz.⁷⁵

Nästa steg blev att Gestapo den 22 december 1938 av Auswärtiges Amt begärde upplysningar om Mühls adress och hans politiska såväl som övriga förhållningssätt, samt huruvida det fanns barn i äktenskapet. Gestapos begäran skickades den 9 januari 1939 av Auswärtiges Amt till Tyska legationen i Stockholm. Parallellt meddelade Riksjus-

72. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Dr. Seebens t. Herrn Reichsminister der Justiz... 1938 1/8.

73. Jag tackar professor Alf W. Johansson för detta påpekande.

74. Rainer Faupel & Klaus Eschen, *Gesetzliches Unrecht in der Zeit des Nationalsozialismus. Vor 60 Jahren: Erlaß der Nürnberger Gesetze*. 1997 s. 46 (”nicht als legalistische Camouflage von Unrecht, das man selber als solches bewertet, sondern als den gewollten Höhe- und Schlußpunkt für das Recht des neuen Staates des Nationalsozialismus, der ja bewußt mit allen gebrochen hatte, was es vorher gab”).

75. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Dr. Vogels, Der Reichsminister der Justiz t. Auswärtiges Amt 1938 15/8; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1938 25/8; Ladung des Herrn Erwin Mühl 1938 2/9; Erwin Mühl 1938 12/9; Carl von Below t. Auswärtiges Amt 1938 25/8.

titieministern den 10 februari att mannen Mühls förklaring inte utgjorde tillräckligt bevis för hustruns ”volljüdische Abstammung”. Därför borde Auswärtiges Amt hos Tyska legationen i Stockholm begära införskaffandet av erforderliga dokument, särskilt födelseattest för fru Mühl och vigselattest för hennes föräldrar, vilket också skedde den 22 februari. Den 22 maj skickade Auswärtiges Amt en påminnelse till Stockholm.⁷⁶

Ärendets behandling började anta närmast Kafkaliknande drag, och visar hur den välutvecklade byråkratin i den totalitära staten, närmast i ett slags konkurrens mellan olika instanser, tenderade att bli självgående. Tyska legationens chef, prins Victor zu Wied, var sedan 1931 jämte sin hustru medlem av nazistpartiet, och förmedlade tidigt kontakt mellan nazisterna och den traditionella, tysknationella inriktningen i kretsen kring utrikesminister von Neurath, som länge satte sin prägel på utrikesförvaltningen. Situationen på Auswärtiges Amt förändrades avsevärt med Ribbentrops tillträde av utrikesministerposten 1938, då ”förtjänta” nazister och SS-medlemmar gjorde sitt inträde.⁷⁷ Erik Boheman beskriver prinsen av Wied som ”en gentleman av gamla skolan, som fångats av den nazistiska regimen, men som jag tror knappast förstod vad den innebar och som under halvslutna aristokratiska ögonlock med en viss förvånad misstro hörde talas om dess ogärningar”.⁷⁸ Prinsen hade tidigare avskedats från Auswärtiges Amt, men i oktober 1933 utnämnts till sändebud i Stockholm.⁷⁹ Prinsessan Gisela zu Wied var bekant med grevinnan Mary von Rosen och arbetade tillsammans med henne aktivt för att apotolisk succession genom en biskop i Svenska kyrkan skulle förmedlas till den inom Deutsche Christen hemmahörande riks-biskopen Ludwig Müller och eventuellt senare riks-biskopar i den tyska, evangeliska kyrkan.⁸⁰

76. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Geheime Staatspolizei t. Auswärtiges Amt 1938 22/12; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1939 9/1; Dr. Ficker, Der Reichsminister der Justiz t. Auswärtiges Amt 1939 10/2; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1939 22/2; d:o 1939 22/5.

77. Hans-Joachim Döscher, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*. 1987 s. 60, Kap. VI.

78. Boheman 1964 s. 45.

79. Döscher 1987 s. 60f.

80. Anders Jarlert, ”Ausländische Legitimation für den Reichsbischof? Die mißlungenen Versuche, durch britische oder skandinavische Teilnahme an der Einführung des Reichsbischofs der deutschen Kirchenleitung internationale Anerkennung zu verschaffen”, i *KZG* 8.Jg. Heft 2/1995 s. 331–333, 343f.; Jarlert 2005 s. 57–62.

Även mellan riksinrikesministeriet och nazistpartiet, SS och SD skilde sig meningarna.⁸¹ I sin bok om kvinnorna på Rosenstrasse skriver Stoltzfus att 1941 och 1942 lade byråkraterna i ministerierna fortfarande ner ”enorm tid” på att reda ut de komplikationer som judisk-tyska familjer ”ställde till” för raspolitiken.⁸² Vi kan bara tillägga att det gällde även judisk-tyska familjer i Sverige.

Tyska legationen begärde nu utdrag ur födelse- och dopboken i Maria Magdalena församling, av vilket framgick att flickan Riko [sic] var dotter till skraddaren Rachmel Gordin av mosaisk bekännelse, född den 17 februari 1887, och hans hustru Sonja Zernaffsky, född den 8 maj 1892. Från Matteus församling fick man den 17 juni ett intyg på att Riko Mühl, f. Gordin den 15 april 1937 ingått äktenskap med Erwin Mühl i St. Pancras. Samma dag begärde Tyska legationen av Mosaiska församlingen i Stockholm ett intyg om vigseln mellan Rachmel Gordin och Senja Fernjaffsky [sic], som skulle ha utförts av rabbinen Dr. M. Fried i Stockholm den 10 september 1911. Denna ganska häpnadsväckande begäran synes inte ha besvarats. Av en PM från Tyska legationen till Auswärtiges Amt den 17 juni framgår att Mühl själv inte lagt ner någon möda på att skaffa fram handlingar om sin hustru. Den 8 juli skickade legationen slutligen över handlingarna till Auswärtiges Amt. Ärendet hade försenats, skrev man, då Mühl, trots upprepade uppmaningar, inte hade skaffat fram handlingarna, och dessa först efter tidsödande undersökningar kunnat framskaffas.⁸³ Inte heller legationen tycks ha gjort sig någon större brådska.

Den 20 november 1939 sände Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei ärendet vidare till Auswärtiges Amt med begäran om förlust av medborgarskap för båda makarna. Samma dag skickade Reichssicherheitshauptamt en skrivelse i ärendet till Riksinrikesministeriets avdelning 1. Den 29 november meddelade Tyska le-

81. Bernhard Lösener, ”Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern”, i *VZG* 9. Jg. 1961 s. 279.

82. Stoltzfus 2004 s. 196.

83. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Uebersetzung. Auszug aus dem Geburts- und Taufbuche, Maria Magdalene Kirchengemeinde in Stockholm, 1939 15/6, Sigfrid Lundström Komminister; Uebersetzung, Bescheinigung, St. Matteus Kirchengemeinde in Stockholm, 1939 17/6, B. Gunnard Pfarrer; Kurt Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Mosaische Gemeinde, Stockholm 1939 17/6; Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 17/6; Brunhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 8/7. Om Brunhoff, se Thulstrup 1962 s. 242. Han tillhörde de etablerade tyska diplomatfamiljerna, se Döscher 1987 s. 47f. n. 47.

gationen i Stockholm att varken legationen eller Nationalsocialistiska partiets Landesgruppenleiter för Sverige hade några invändningar mot ett beslut om förlust av tyskt medborgarskap.⁸⁴ Enligt polisens rapport bildade Tyska legationen en egen particell, underställd det svenska landsförbundet av NSDAP. Heléne Löw konstaterar rapportens innehåll, medan Anette Forsén dragit slutsatsen att detta motsvarade faktaläget.⁸⁵

Den 30 september hade Landgericht Berlin ”Im Namen des Deutschen Volkes!” förklarat makarnas äktenskap ogiltigt.⁸⁶ Genom nya, ytterligare skrivelser sökte olika tyska myndigheter klarhet i om ogiltigförklaringen vunnit laga kraft. Först den 14 februari 1940 kunde Auswärtiges Amt meddela Tyska legationen i Stockholm att så skett, och den 27 mars riktade legationen en Verbalnote till svenska UD. Den meddelade att Erwin Mühl, ”av arisk härstamning”, i London gift sig med ”den svenska medborgaren av icke-arisk härstamning” Rico Gordin, och att detta äktenskap genom dom i Landgericht Berlin den 30 september 1939 förklarats ogiltigt (”für nichtig erklärt”). Domen hade vunnit laga kraft den 22 november 1939.⁸⁷

Den 27 april 1940 meddelades i *Deutscher Reichsanzeiger und Preussischer Staatsanzeiger* Nr. 99 att Erwin Mühl förlorat sitt tyska medborgarskap.⁸⁸ Enligt sonen var Mühl glad över att bli statslös. Han ville inte tillbaka till Tyskland.⁸⁹

Den 3 april 1940 skrev Magnus Hallenborg från UD till pastorsämbetet i Solna med anhållan om uppgift huruvida makarna var kyr-

84. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Jagusch, Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei t. Auswärtiges Amt 1939 20/11; Jagusch, Reichssicherheitshauptamt t. Abteilung I des Reichsministeriums des Innern 1939 20/11; Brunnhoff, Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1939 29/11.

85. Helene Löw, ”Der institutionelle und organisierte Widerstand gegen Flüchtlinge in Schweden 1933–1945”, i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945*. 1991 s. 139, Anette Forsén, ”Tysk föreningsverksamhet i Stockholm före andra världskriget”, i *Scandia* 2001 s. 119.

86. Hos Broni Mühl, Malmö, Landgericht Berlin Verkündet am 30. September 1939. Geschäftsnummer 272.R.607/38.

87. AAPA, Akten der Gesandtschaft Stockholm 497, D Pol 3 Nr.3, Dr. Janz t. Büro R; Schumburg t. Reichsministerium des Innern 1939 18/12; Auswärtiges Amt t. Deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1940 9/2; Verbalnote 1940 27/3, även i UDA R 34 Ct IX, 1939, okt.-1940 dec. Legationsrådet Emil Schumburg var Judenreferent vid Auswärtiges Amt 1936–40. Han hade tjänstgjort vid legationen i Stockholm 1929–31 (Döscher 1987 s. 119f.).

88. Sonderdruck aus dem ”Deutschen Reichsanzeiger und Preussischen Staatsanzeiger” Nr. 99 vom 27. April 1940. Bekanntmachung Liste Nr. 157:122.

89. Hos förf, Anteckningar från intervju med Broni Mühl, Malmö, 2003-03-04.

koskrivna där. Den 18 mars hade emellertid Erwin Mühl utflyttat till Tyska församlingen. På Tyska legationens skrivelse till UD finns en påskrift på en lös lapp med bland annat texten ”M. har en son Bronislaw f. 1937”. Kanske var det dessa omständigheter som komplicerade handläggningen. Ärendet tycks i varje fall ha legat på Hallenborgs bord i nästan ett halvår, vilket bör tyda på tvekan inför den vidare hanteringen, innan han den 5 november på nytt kontaktade pastorsämbetet i Solna, där Erwin Mühl sedan den 26 juli åter var kyrkobokförd.⁹⁰ Hallenborg skriver:

I anslutning till dagens telefonsamtal har jag äran härmed bringa till Eder kännedom, att härvarande tyska beskickning – på sätt i avskrift närslutna verbalnote den 27 mars 1940 utvisar – meddelat, att Landgericht Berlin genom utslag den 30 september 1939 dömt till återgång i det äktenskap tyske medborgaren Erwin Ernst Georg⁹¹ Mühl den 6 april [sic] 1937 i London ingått med svenska medborgaren Rico Gordin. Mühl är född den 9 augusti 1916 i Berlin och Gordin den 6 juni 1914 i Stockholm.

Enär ifrågavarande utslag jämlikt gällande svensk lag torde böra här i riket erkännas (se Lagberedningens förslag ang. vissa internationella rättsförhållanden I, Statens offentliga utredningar 1929:12 sid. 108 ff), läser anteckning om äktenskapets återgång böra ske i församlingens kyrkoböcker. Då enligt tysk lag äktenskapet är att anse såsom upplöst ex tunc [med tillbakaverkande kraft], synes den kvinnliga kontrahenten icke hava förvärvat tyskt medborgarskap. Parternas efter giftermålet födda barn läser vara att betrakta såsom barn utom äktenskap.⁹²

Ingenting tyder på någon tveksamhet hos Pastorsämbetet i Solna om att anteckning skulle göras, däremot hur. Anteckning gjordes nämligen i församlingsboken om ”Frsk”, som sedan överstrukits och ersatts med ”Äktensk. återgått”, liksom dateringen ändrats från ”40” till ”39 30/9”. I anteckningskolumnen infördes hänvisningar till Berlins Landgerichts utslag och att ”Enl. skrivelse från UD 5/II 1940 skall

90. UDA, R 34 Ct IX 1939, okt–1940 dec. SSA, Solna A II a:92.

91. Rättelse i församlingsboken enligt uppvisad Geburtsurkunde: Erwin Siegfried Georg (SSA, Solna A II a:92).

92. UDA, R 34 Ct IX 1939, okt–1940 dec, Hallenberg t. På i Solna 1940 5/II.

domen äga giltighet i Sverige”. Om sonen antecknades ”Barnet skall betraktas ss. u.ä.”.⁹³

Den treåriga sonen fick alltså retroaktivt utomäktenskaplig börd, och modern blev likaså retroaktivt ogift mor. Vad detta socialt kunde innebära i 1940-talets Sverige är det idag svårt att föreställa sig. Ord som stigma och trauma gör sig lätt påmind. En i och för sig könsneutral lag fick på detta sätt konsekvenser som särskilt drabbade kvinnor och barn. Sonen Broni Mühl säger sig dock aldrig ha haft något obehag av att äktenskapet ogiltigförklarades, varken i skolan eller annars, och han tror inte att hans mor hade det heller: ”Jag visste inte att jag var u.ä.”⁹⁴

Det betänkande som Hallenborg hänvisat till, hade inte omedelbar relevans för det aktuella fallet. Det avser nämligen ett förslag till konvention endast mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge. Vissa generella omständigheter framgår emellertid, som att ”utländsk återgångsdom bör vinna erkännande i samma utsträckning som skillnadsdom”, samt att om ett ”konventionsfall” föreligger, ”länder beslutet utan vidare till efterrättelse”.⁹⁵ Däremot går betänkandet av förklarliga skäl inte in på undantagen i IÄL. Här hade kunnat finnas en möjlighet för UD att – i enlighet med med tankegången hos nederländska jurister – istället hänvisa till intentionen i IÄL, som i 2 kap. § 2 anger att inget äktenskap får ”här i riket förklaras ogiltigt av den anledning att det ingåtts [---] emot förbud mot äktenskap mellan dem, som äro av olika religion [---].”

Denna motivering hade kunnat åberopas av UD som skäl för att vägra svenskt erkännande av den tyska domen. Utdragen ur kyrkoböckerna om Rico Gordin och hennes föräldrar upplyste nämligen endast om deras religion. Det hade också varit i enlighet med tidigare svensk rättsuppfattning att uppfatta ”jude” enbart med syftning på religionstillhörighet. Denna möjlighet hade dock omintetgjorts av den arierförsäkran som UD infört i september 1937. Därigenom hade Nürnberglagarnas rasmässiga definitioner godtagits av samma myndighet som nu uttalade sig om domens erkännande.

93. SSA, Solna A II a:92.

94. Hos förf. Anteckningar från intervju med Broni Mühl, Malmö, 2003-03-04.

95. *SOU 1929:12*. Lagberedningens förslag angående vissa internationella rättsförhållanden. I. Förslag till konvention mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge innehållande internationellt privaträttsliga bestämmelser om äktenskap, adoption och förmynderskap m. m. Stockholm 1929 s. 109f.

UD hade kunnat invända även att det fanns en stark svensk anknytning, det vill säga att den judiska parten var född svensk medborgare, och särskilt att domen hade meddelats mot en utebliven svarande som inte hade getts möjlighet att gå i svaromål, och att den därför kunde förvägras effekt i Sverige.⁹⁶

En annan och mera praktisk utväg hade varit att helt enkelt låta bli att anteckna domen, eftersom makarna inte längre var tyska medborgare. Enligt svensk lag hade de därför nu rätt att gifta sig med varandra. Likaväl som att låta dem ingå nytt äktenskap, kunde man rimligen ha underlåtit anteckning. Men anteckningar i kyrkoböcker har inte rättskonstitutiv innebörd. Ett korrekt förfarande hade istället varit att svensk domstol prövat huruvida den utländska domen gällde i Sverige.⁹⁷ Nu prövade och avgjorde UD:s rättsavdelning denna fråga, helt i strid med samma avdelnings vanliga påpekande, att UD saknade behörighet att uttala sig om innehållet i svensk lag eller om tolkningen av svenska rättsregler – en inställning som bland annat fått sitt uttryck i formuleringen om arierförsäkran, att den ”torde böra avfordras”. UD:s formulering att anteckning ”lärer böra ske” i kyrkoböckerna uppfattades uppenbarligen av På i Solna som tvingande. Förfarandet ligger åtminstone mycket nära vad Rudolph von Jhering kallat ”den syndiga kabinettsjustisen, d.v.s. den rättvisa, som den politiska makten utövar vid sidan av vanlig domstolsrättvisa och alltid utan iakttagande av dess betryggande former för rättssäkerheten”, något som Andreas Cervin menat sig känna igen i Sverige under andra världskriget (se kap. 2).

Det är inte klart om man på UD:s rättsavdelning verkligen känt till att Erwin Mühl mist sitt tyska medborgarskap. Det gjorde man däremot på pastorsämbetet i Solna, som i församlingsboken antecknat ”statslös”, utan vidare hänvisning. Mühl blev svensk medborgare först den 8 november 1946.⁹⁸

I minnesteckningen över kontraktsposten, hovpredikanten och domkapitelsledamoten Karl Ekman i Solna sägs att ”vardagsarbetet på pastorexpeditionen lade han sig inte i”. För övrigt talas om såväl ”ämbetsmannahöghet” som djup empati.⁹⁹ Ytterst ansvarig var han

96. Jänterä-Jareborg 2001 s. 90.

97. Jag tackar professor Maarit Jänterä-Jareborg för detta påpekande.

98. SSA, Solna A II a:92.

99. John Nilsson, *Präster från stift och storstad II. Minnesteckningar till prästmötet i Stockholm sommaren 1957*. 1957 s. 24–27.

dock. Det är troligt att fallet handlades av komminister Karl Johan Knut Jansson, som i varje fall besvarade Hallenborgs skrivelse den 3 april 1940.¹⁰⁰ Därmed var fallet Mühl-Gordin emellertid, som vi skall se i kapitel 8, ingalunda utagerat.

Handlingarna i ett med Mühl-Gordin jämförbart fall – en tysk man som i utlandet ingått äktenskap med en utländsk judinna – har getts ut av Reinhard-M. Strecker. Det låter oss ana vad som kunde blivit följden för icke-judiska, tyska makar i Sverige, om de återvänt till Tyskland. Landgericht Berlin dömde den 2 augusti 1938 i målet mot en man, vars familj var av ”tyskt blod” och evangelisk bekännelse. Han hade 1932–33 tillhört det tyska kommunistpartiet, och den 13 februari 1936 i Leningrad gift sig med en sovjetrisk judinna, som han lärt känna när hon arbetade i Berlin. I Sovjet anklagades han för fascistiskt spioneri och kontrarevolutionär verksamhet, satt häktad i sex och en halv månad, avtvangs ett löfte att arbeta för den sovjetiska underättelsetjänsten, och utvisades sedan till Finland, varifrån han återvände till Tyskland. Han arresterades vid sin återkomst till Stettin den 14 februari 1938. I domskälen angavs att ett i utlandet begånget brott inte kunde bestraffas i Tyskland, men eftersom den anklagade erkänt att äktenskapet ingåtts i Sovjet med syfte att kringgå den tyska lagen, kunde äktenskapet ogiltigförklaras. Någon ordentlig utredning om hustruns status synes inte ha gjorts, utan man nöjde sig med mannens uppgifter att hon, hennes föräldrar samt far- och morföräldrar varit ”mosaiska”. Mannen dömdes till två års tukthus.¹⁰¹

Det svenska biskopsmötets offentliga uttalande mot rashatet 1942¹⁰² fick inga konsekvenser för arierförsäkrans användning i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare. Detta uttalande vände sig ju inte heller mot rasbegreppet som sådant.

Svenska UD:s arierförsäkran användes, med endast redaktionella förändringar, fram till dess ett nytt standardformulär i maj 1945

100. UDA, R 34 Ct IX 1939, okt.–1940, dec., Pä i Solna t. UD 1940 3/4.

101. Dr. Hans Globke. *Aktenauszüge. Dokumente.* Reinhard-M. Strecker (Hg.). 1961 s. 110–112.

102. "[...] Med gruvelse och fasa förspörja vi i dessa sista dagar huru ett okristligt rashat, vilket såsom en dödsbringande smitta gått fram över olika länder på jorden, nu tagit sig uttryck i upprörande våldshandlingar också här rätt intill oss, på vår egen skandinaviska halvö. Människor få lida det svåraste, icke därför att de rätteligen hava överbevisats om missgärningar som de begått – de hava ej ens i laga ordning blivit anklagade för sådana – utan allenast därför att de genom sin härstamning tillhöra en viss ras.”, se Anders Jarlert, ”*våra pinade bröder av Israels stam*”. *Till frågan om Svenska kyrkan och förföljelsen av de skandinaviska judarna åren 1942–43.* 1993 s. 36f.

infördes, med den nästan demonstrativa, inledande formuleringen ”Härmed intygas, att enligt tysk lag före införandet av den nationalsocialistiska raslagstiftningen följande hinder förefunnos för tysk medborgare att ingå äktenskap”.¹⁰³ Även där man utan någon protest tillämnat UD:s PM, tycks denna tillämpning så småningom ha mildrats något. I artikeln ”Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres”, skriven av kyrkoherde Alfred Wihlborg i samråd med byråchefen Magnus Hallenborg vid UD, och publicerad den 8 oktober 1942, kan man först fästa sig vid att en sakkunnig präst ännu i oktober 1942 verkligen drev rasfrågan vid hinderprövning, men man skall då också lägga märke till att bedömningen nu ”i första hand” skulle göras utifrån kyrkoböckerna, men först ”i tveksamma fall” skulle den sökande avfordras arierförsäkran. Här har en förskjutning skett från Malmars ståndpunkt 1937, som innebar att alla lysningssökande ”bör avgiva en skriftlig försäkran”. Förskjutningen i tillämpning beror troligen på en förändrad attityd inom UD:s rättsavdelning, där Hallenborg 1943 kom att engagera sig för judars situation i andra länder.¹⁰⁴

Schweiz: följsamhet och motsträvighet

Som vi sett vägrade såväl justitieministern som domstolarna i Nederländerna att använda rasmässiga benämningar på nederländska medborgare. I Schweiz, som var bundet av samma internationellt privaträttsliga överenskommelse som Sverige och Nederländerna, var läget mer komplicerat.

När den schweiziske medborgaren Max Frisch 1936 hämtade sina handlingar i Zürichs stadshus för att gifta sig med en judisk student-ska från Berlin, fick han även ett ”ariepass” med stadens stämpel, som han på stället rev sönder. Detta ”ariepass” hade tillkommit enligt anvisningar från Eidgenössische Justiz- und Polizeidepartement, som offentliggjorts i *Bundesblatt*. Syftet var att ”avsevärt förenkla” proceduren så att den schweiziska parten inte skulle behöva ta med sig mer än ett enda bevis till tyska myndigheter, istället för som förut dop- och vigselbevis för föräldrar samt far- och morföräldrar. En skrivelse den 9 december 1936 visade hur ett sådant ”ariepass” skulle se ut. Det innehöll ingen formulering om ras, däremot om anför-

103. UDA, R 34 Ct XI, 1944, maj–1947, aug.

104. SKT 1942 N:o 41 8/10 s. 587. Levine 1998 s. 174f., 285.

vanernas religion. Det intygade att ”der Verlobte, seine Eltern und Grosseltern haben nie einer jüdischen Religionsgemeinschaft angehört”. Georg Kreis skriver att detta var ett sätt att dölja att det egentligen gällde ”rastillhörighet”. Samtidigt innebär det dock att man på detta stadium ännu inte accepterade Nürnberglagarnas rasgrundade definitioner. Sådana ”pass” utfärdades även för schweiziska medborgare som i hemlandet skulle ingå äktenskap med en tysk medborgare.¹⁰⁵ Utan att erkänna den nazityska rasterterminologin, uppfyllde de schweiziska myndigheterna på detta sätt dess fordringar. Därmed ställde de sig på en tredje position beträffande rasmässiga benämningar på landets egna medborgare – mellan den svenska, långtgående acceptansen, och den nederländska vägran.

I andra sammanhang använde sig schweiziska myndigheter dock – liksom rättsavdelningen vid svenska UD – av den nazityska terminologin. Även i neutrala texter från myndigheter förekommer med handskrift tillfogade anteckningar om *arisch* respektive *nichtarisch*.¹⁰⁶ Däremot hade den federale polischefen, Heinrich Rothmund, den 28 juli 1936 skrivit till alla kantonernas polisavdelningar och uppmanat polischeferna att inte lämna upplysningar om ”ariskt ursprung”. Eftersom rasfrågan inte fått någon rättslig reglering i Schweiz, kunde det inte vara en uppgift för schweiziska myndigheter att upplysa främmande myndigheter om sådana rent privata angelägenheter. Upplysningar skulle endast lämnas på den enskildes egen begäran.¹⁰⁷

Kantonsregeringen i Basel-Stadt tillät dock 1938 en schweizisk jude att ingå äktenskap med en icke-judisk tysk kvinna i Basel, trots att detta stred mot tysk lag. Man dispenserade den tyska parten från att uppvisa *Ehefähigkeitszeugnis*, eftersom man i förväg kunde räkna med att de tyska myndigheterna inte skulle komma att utfärda något sådant bevis för ett äktenskap med en ”israelit”. Inget äktenskapshinder enligt schweizisk rätt förelåg hos bruden. Som motive-ring hänvisade kantonsregeringen uttryckligen till schweizisk *ordre public*: enligt förbundsrettslig praxis skulle man inte ta hänsyn till äktenskapshinder av religiös eller politisk natur. Eftersom kantonsreger-

105. Kreis 2000 s. 166f.

106. *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlussbericht* Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg (Hg.). 2002 s. 438, n. 132.

107. Gilbert Coutaz, ”A la recherche de ses origines vaudoises: les certificats d’aryanisme délivrés durant la Deuxième Guerre mondiale”, i *Bulletin généalogique vaudoise* 1997 s. 230. Dokumentation Georg Kreis p. 3.

ingen i dessa fall var sista instans, fanns inget att göra. Däremot hävdade Eidgenössische Amt für Zivilstandsdienst 1940 att hänsyn till schweizisk *ordre public* var teoretiskt möjlig när en av kontrahenterna var schweizisk, medan den var tveksam när båda var tyska emigranter.¹⁰⁸ Det är tydligt att de schweiziska myndigheterna på äktenskapsrättens område gick betydligt längre i följsamhet mot de tyska kraven än beträffande neutralitetspolitiken, transitering av tyska trupper etc, samtidigt som de intog olika positioner till rasbegreppet.¹⁰⁹

Även de schweiziska kyrkorna utfärdade – trots lokalt motstånd – intyg om ”arisk” härstamning för Tysklandsresenärer. Vissa tjänstemän fortsatte att ställa ut ”arierpass” också efter 1945. Statskansliet i kantonen Aargau försvarade ännu 1949 denna praxis. Enskilda schweiziska medborgare kunde gå betydligt längre, och själva intyga att deras härstamning var ”sedan 400 år arisk”,¹¹⁰ något som förekom även hos svenskar som rekvirerade PM om tyska äktenskapshinder från svenska UD.

Inom den schweiziska utrikesförvaltningen hade användningen av begreppen ”Arier” och ”Nichtarier” kritiserats redan 1941. Det schweiziska sändebudet i Bukarest kunde med förvåning konstatera att förbundsförvaltningen använde en terminologi som gav intryck av att Schweiz hade erkänt de rasistiska teorierna som oomstridd sanning.¹¹¹

I den svenska parlamentariska undersökningskommissionens betänkande angående flyktingars behandling 1946, redogjordes för i vilken utsträckning svenska myndigheter inhämtat uppgifter om flyktingars ras. Svenska Israelsmissionen hade anmält att utlänningskommissionen i sitt arbetsmaterial indelat flyktingar i ”mosaiska” och ”politiska”. Bland de mosaiska hade upptagits även kristna flyktingar av judisk börd. Israelsmissionen framhöll ”att denna terminologi icke vore riktig, enär begreppet ’mosaisk’ hänförde sig till religion och icke till ras”. Mera lämpligt vore uttrycket ”rasförföljda”. Utlänningskommissionen hade upplyst, att för flykting, av vars handlingar det framgick, ”att han vore av judisk ras,” hade kort eller plåttryck försetts med

108. *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlussbericht.* 2002 s. 430.

109. Se Gunnar Åselius, ”Sweden and Nazi Germany”, i *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research.* 2003 s. 78–86.

110. Kreis 2000 s. 167f.

111. *Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus.* 2001 s. 99.

beteckningen ”m”, svarande mot ”p” för politiska flyktingar, ”s” för svenskfödda etc. Kombinationer som ”mp” användes också. Under tiden 1939–augusti 1943 hade ”judar” respektive ”politiska flyktingar” särredovisats i statistiken. Utlänningar som under februari 1939 vistades i riket, hade på Socialstyrelsens begäran ålagts skyldighet att lämna uppgift bland annat om huruvida deras föräldrar eller endera av dem var judar. Sommaren 1939–sommaren 1945 hade UD använt frågeformulär för ansökan om passvisering med uppgift om sökandens folkras. I detta sammanhang användes även ”det innehållslösa begreppet ’indoeuropeisk ras’”.¹¹² Om den arierförsäkran som såväl invandrare som svenska medborgare inför äktenskap med tyska medborgare avtvingats 1935–1945, nämndes här ingenting.

Jämförelserna med Nederländerna och Schweiz har avslöjat att det ”svenska paradigmet” som en självklarhet omfattade rasbegreppet – inte begränsat till nazister eller antisemiter, utan även bland motståndare till nationalsocialismen. I Nederländerna avvisades rasbegreppet om nederländska medborgare, ibland genom att hänvisa till att ”jude” enligt nederländsk lagstiftning var ett enbart religiöst begrepp. I Sverige gjordes ingen motsvarande hänvisning till svensk lagstiftning. Ett selektivt utnyttjande av *ordre public*, som i Nederländerna, aktualiserades här endast i samband med vissa ariseringar av företag.¹¹³ Rasbegreppets användning – generellt och/eller på svenska medborgare – ifrågasattes inte. Tyska legationen agerade på egen hand rättsligt på svenskt territorium. När Landgericht Berlin upphävde ett enligt svensk lag giltigt äktenskap med en svensk-judisk make, kan en viss tveksamhet spåras, men varken UD eller pastorsämbetet hänvisade till alternativa möjligheter. Trots att UD erkände att det inte var dess uppgift att tolka svensk lag, fungerade UD:s anvisningar i praktiken som en sådan tolkning, när de innebar att tysk dom skulle beaktas i Sverige. En mor blev retroaktivt ogift, en son retroaktivt utomäktenskaplig.

112. *Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. I. Betänkande angående flyktingars behandling (SOU 1946:36)* s. 399–401.

113. Nordlund, ”Tyskarna...” s. 640.

4

Stämnd för att höras inför svensk domstol

På Tyska legationens begäran

Den 30 september 1942 utfärdade Domareämbetet i Västmanlands västra domsaga följande stämning:

På anhållan av Tyska legationen i Stockholm stämmes köpmannen Alfred Rapp i Lustigkulla, Hallstahammar, och hans hustru Lieselotte Frieda Rapp, född Mey [sic], att vid laga påföljd inställa sig inför Snevringe tingslags häradsrätt å tingsstället i Kolbäck måndagen den 26 oktober 1942 klockan 11 förmiddagen för att höras angående innehållet i här bilagda handlingar; och skola makarna Rapp till förhöret medtaga för dem utfärdad vigselattest.

De bilagda handlingarna utgjordes av en till svenska översatt anhållan från Landgericht Berlin om att ”svarandena måtte höras angående påståendena i den bifogade avskriften av stämningen samt att de måtte höras utan ed”, samt en likaledes översatt stämning från allmänna åklagaren vid Landrätten i Berlin den 6 februari 1942 gement mot makarna Rapp ”angående ogiltighetsförklaring av äktenskap”. Åklagaren kom att anhålla om att svarandenas äktenskap ”förklaras ogiltigt, och att kostnaderna för rättegången påläggas svarandena såsom gemensamma gäldenärer. Motivering: svarande maken är jude, den svarande maken är arisk och av evangelisk trosbekännelse”.

Enligt åklagarens berättelse hade ”svarandena” varit bekanta sedan ”omkring 1932. Denna bekantskap avbröts icke, då den åtalade äkta mannen i april 1935 utvandrade till Sverige. Strax före sin avresa till utlandet hade han här i Tyskland förlovat sig med den åtalade hustrun. Den sistnämnda varnades av sin mor för äktenskap med en jude. Hon uppgav trots detta icke giftermålsavsikten, icke heller då blodskyddslagen av den 15 september 1935 trädde i kraft. Svarande-

na hemlighöllo dock för sina föräldrar att de tänkte gifta sig i utlandet, de skaffade sig i hemlighet de för äktenskap nödvändiga papperen och förberedde även den åtalade hustruns utvandring.

Under året 1935 hade den åtalade hustrun insjuknat i lung- och lungsäcksinflammation. Hon tog detta till förevändning och förklarade i oktober 1935 för sin mor, vittnet Winter, att hon ville för rekreation resa till Sverige, dit hon av en bekant till sin fästman inbjudits. Vittnet Winter antog, att hennes dotter endast ville resa till Sverige på besök, då det aldrig varit tal om att hon skulle stanna där. Båda svarandena slog sig ner i Hallstahammar i Sverige, kunde emellertid inte gifta sig där, enär de svenska myndigheterna togo hänsyn till de lagliga bestämmelserna angående de i Tyskland gällande äktenskapshindren. De begåvo sig därför tillfälligt till London och gifte sig där den 11 januari 1936. Först efter äktenskapets [sic] ingående hade svarandena meddelat föräldrarna detta.

Bevis för det föregående:

I/ Vittnesmål av

a/ Skraddaren Karl Maximilian May i Frankfurt am Main, Kirchnerstrasse 11,

b/ Fru Marta Winter, född Schrader, i Frankfurt am Main, Bleichstrasse 1,

c/ Änkan Mathilde Sara Rapp, född Grünebaum, i Frankfurt am Main, Myliusstrasse 44.

II/ Parternas förhör.

III/ Svarandenas giftermålshandlingar.

Svarandenas giftermål var enligt § 1 av blodskyddslagen förbjudet, då den ena maken är jude och den andra tysk undersåte av tyskt blod. Enligt de nämnda lagbestämmelserna är det trots detta ingångna äktenskapet ogiltigt. Att äktenskapet ingåtts i utlandet tages här ingen hänsyn till, enär detta endast skett för att kringgå lagen. Att båda svarandena verkligen hade avsikten att kringgå lagen, framgår därav, att de hemlighöllo sitt förehavande under sin vistelse i inlandet, och till och med först efter äktenskapets ingående delgävo de närmaste anhöriga detta, vidare att de redan här skaffat sig samtliga erforderliga papper, och att den åtalade äkta hustrun först efter ikraftträdandet av blodskyddslagen och först förhållandevis kort tid före giftermålet lämnade riksområdet.

Av de omnämnda orsakerna är ogiltighetsförklaringen berättigad. [---]¹

Att avsikten varit att kringgå lagen var ur tysk synpunkt en försvårande och viktig omständighet, som krävdes för ogiltigförklarande, när äktenskapet ingåtts i utlandet. Raslagarna ansågs dock även i den tyska juridiska diskussionen vara så ”olyckligt” formulerade att frågan huruvida ett äktenskap inte ”bara” skulle förklaras ogiltigt, utan också var straffbart, bedömdes som svår att avgöra.²

Såväl skrivelse som svenska översättningar från Tyska legationen är daterade den 28 september. Att domstolen redan den 30 september utfärdade stämning på detta underlag, som om det enligt svensk lag fullt giltiga äktenskapet vore en brottslig handling, betyder ingalunda att domstolen skulle ha varit antisemitiskt eller nationalsocialistiskt anstucken. Förfarandet är snarare typiskt för snabb och effektiv svensk byråkrati. I sin skrivelse hade legationen också åberopat Kungl. förordningen av den 30 april 1909 ang. handräckning åt domstolarne i vissa främmande stater.³

Avståndet mellan Tyska legationen i Stockholm och domareämbetet i Västmanlands västra domsaga måste dock betecknas som anmärkningsvärt kort, och domareämbetets snabbhet att följa legationens begäran är närmast häpnadsväckande. Avståndet var kort även mellan Tyska legationen och UD, men det skulle det vara, och hos UD är det snarare den slutliga följsamheten i fallet Mühl-Gordin (se kap. 3) som är anmärkningsvärd, medan handläggningen måste betecknas som påtagligt långsam.

Makarna Rapp infann sig aldrig i häradsrätten. Alfred Rapp med-

-
1. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Stämning 1942 30/9 jämte tre bilagor; Klage des Generalstaatsanwalts bei dem Landgericht in Berlin t. Landgericht, Zivilkammer, in Berlin 1942 6/2.
 2. Ernst Kohlrausch, ”Die Strafbarkeit der Umgehung des Blutschutzgesetzes; Rassenwidrige Eheschließung und Rassenschande im Ausland...” i *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* 8. Jg, Heft 12, 15. Juni 1941 s. 185–188, 197–199. En tysk riksmådomare som 1938 i Prag gift sig med en statslös judinna, var förut av evangelisk konfession, men hade 1932 övergått till judendomen. Den fällande domen över förbudet äktenskap och fortsatt ”Rassenschande” kunde inte vidmakthållas, eftersom den ur flera aspekter gav anledning till rättsliga betänkligheter. Mannen kunde, trots sin judiska religion, inte räknas som jude. Äktenskapet behövde inte ha ingåtts för att kringgå tysk lag, då det ingåtts i Tjeckoslovakien enligt detta lands lag.
 3. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Stämning 1942 30/9 jämte tre bilagor; Klage des Generalstaatsanwalts bei dem Landgericht in Berlin t. Landgericht, Zivilkammer, in Berlin 1942 6/2.

delade den 22 oktober Domhavanden – efter att ha rådgjort med advokat – att ”min hustru och jag av lätt förståeliga skäl icke önska bli va hörda i föreliggande sak. Vi hava därför icke för avsikt att inställa oss vid Häradsrätten. Och då vi icke äro att betrakta såsom vittnen i svensk lags mening, torde 6 § i 1899 års lag om handräkning [sic] åt utländsk domstol vara tillämplig och någon påföljd för utevaro eller något vitesföreläggande således icke kunna ifrågakomma. Jag har mig bekant, att denna min uppfattning överensstämmer med vad som i liknande fall praktiserats”.⁴

En tysk dom som inte antecknades i Sverige

Denna del av fallet är tidigare inte känd, däremot är fallet som sådant bekant i tysk forskning. I sin dokumentation ur hessiska rättsakter, *Juden vor Gericht 1933–1945*, har Ernst Noam och Wolf-Arno Kropat redogjort för detta fall som exempel på ogiltigförklarande i Tyskland av ett i utlandet ingånget äktenskap. Av deras dokumentation framgår att Tyska legationen i Stockholm den 24 juli 1941 rapporterat till Auswärtiges Amt om omständigheterna kring makarna Rapps äktenskap. I samförstånd med nazistpartiets *Landesgruppenleiter Schweden* yrkade legationen att en rättslig ogiltigförklaring måtte genomföras. Det andra dokumentet är i stort sett det tyska originalet till den ovan presenterade svenska översättningen, men inte från Landgericht Berlin, utan från överåklagaren vid Landgericht Frankfurt am Main, daterat den 16 december 1941. På begäran av riksjustitieministeriet den 3 januari 1942 återtog Landgericht Frankfurt/M sin klagan, och målet överfördes till Landgericht Berlin, eftersom en förordning av den 25 oktober 1941 hade slagit fast att samtliga ärenden om skilsmässa, upphävande eller ogiltigförklarande av äktenskap skulle behandlas där, om makarna dittills inte haft någon gemensam uppehållsort inom Tyskland.

Den 6 februari 1942 inleddes målet, som vi sett, vid Landgericht Berlin, som den 28 januari 1943 ”Im Namen des Deutschen Volkes!” förklarade makarna Rapps äktenskap för ogiltigt. Domskälén utgör endast en upprepning av åklagarens framställning.⁵ I motsats till vad

4. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Alfred Rapp t. Herr Domhavanden i Västmanlands Västra Domsaga 1942 22/10. Makarna hade förut instämts till Landgericht Berlin den 28 januari 1943 (hos Matthias Rapp, Stockholm, Die Geschäftsstelle der 53. Zivilkammer des Landgerichts 1942 22/12).

5. Ernst Noam & Wolf-Arno Kropat, *Juden vor Gericht 1933–1945. Dokumente aus hessischen*

Makarna Rapp, vars äktenskap ogiltigförklarades av Landgericht Berlin, men utan följder i Sverige.

som följde på ogiltigförklaringen av makarna Mühls äktenskap (se kap. 3), antecknades aldrig återgångsdomen av makarna Rapps äktenskap i de svenska kyrkoböckerna. Ingen skrivelse till eller från UD i ärendet har påträffats. Inte heller har det för tyska judar av myndigheterna år 1938 tillagda förnamnet Israel antecknats, trots att det stod i Alfred Rapps pass.⁶ Enligt en stark minnesbild hos dottern Charlotte Ridderstolpe, berodde det på kyrkoherde Axel Ericsson i Kolbäck, som var en både modig och hjälpsam man.⁷ Den 31 december 1942 hade makarna Rapp kyrkobokförts i Hallstahammar, så även kyrkoherde Per Rylander i Svedvi får förutsättas ha någon del i att ingen anteckning gjordes. Den 7 oktober 1943 döptes Alfred Rapp av kyrkoherde Ericsson i Kolbäcks kyrka, och den 5 november 1943 blev makarna genom Kungl. Maj:ts beslut svenska medborgare.⁸

Justizakten. 1986 s. 76–79. Se även Rethmeier 1995 s. 213. Däremot är denne Alfred Rapp ej identisk med den som omtalas hos Friedländer 1997 s. 159f.

6. ULA, Folkbokföringssektionen, Släktutredning av Kerstin Andersson t. förf. 2003 19/5: "Ingen anteckning om att äktenskapet skulle ha upplösts den 28 januari 1943 [--] Ingen anteckning om namnet Israel". Hos Matthias Rapp, Stockholm, Deutsches Reich, Reisepass Nr. 648139, utfärdad av Deutsche Gesandtschaft i Stockholm 1939 27/11.
7. ULA, Folkbokföringssektionen, Släktutredning av Kerstin Andersson t. förf. 2003 19/5: Charlotte Ridderstolpe t. förf. 2003 26/3, 2005 19/7. Axel Ericsson blev 1944 kontraktsprost.
8. ULA, Folkbokföringssektionen, Släktutredning av Kerstin Andersson t. förf. 2003 19/5. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Bevis om dop, utfärdad 1945 30/5.

Ett skäl att underlåta anteckning i församlingsboken kan ha varit den hänvisning till konsekvenserna av det pågående målet och åklagarens yrkande att makarnas äktenskap skulle förklaras ogiltigt, som Alfred Rapp gjort i sin ansökan om svenskt medborgarskap:

Följden blir – då det ur svensk synpunkt icke rimligen kan begäras att vi skola upphöra med vår sammanlevnad, vilket vi givetvis icke heller ämna göra – att vi i realiteten komma att uppehålla en utomäktenskaplig förbindelse. Det synes oss därför som om de svenska myndigheterna borde anse riktigt att medverka till att vår förbindelse åter legaliseras, vilket kan ske endast genom att vi bliva svenska medborgare och på nytt ingå äktenskap.⁹

Faktainnehållet i åklagarens berättelse bekräftas och utvecklas genom andra handlingar. Vägen till steget att ingå äktenskap i England finns dokumenterad i svenska UD:s handlingar och i Alfred Rapps kvarlåtenskap. Den 31 oktober 1935, alltså strax efter Nürnberglagarnas införande, skrev bergsingenjören Gunnar Nordström, AB Kanthal, Hallstahammar, angående ”en ung tysk vid namn Alfred Rapp” och hans planerade äktenskap med ”en ung tyska, fröken Liselotte May”. Han uppgav att ”Herr Rapps fader – stupad i kriget – var arier, hans moder judinna”. Den 12 november svarade Folke Malmar att enligt den nya lagen ”tyska medborgare ’av tysk eller närbesläktad ras’ icke äga ingå äktenskap med judar”. Han konstaterar att:

det ifrågavarande äktenskapshindret för tyska medborgare måste sålunda beaktas även då äktenskapet ingås inför svensk myndighet. Huruvida med uttrycket ’jude’ avses endast person vars båda föräldrar äro av judisk ras, har ännu icke blivit i tysk lag fastställt eller eljest i praxis avgjort. Av hit insänd ’Geburtsurkunde’ för herr Rapp vill det emellertid förefalla, som om dennes *båda* föräldrar, vilka angivas såsom mosaiska trosbekännare, skulle hava varit judar.¹⁰

9. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Alfred Rapp Till Konungen 1942 i maj.

10. UDA R 34, Ct V 1935 jan–dec, Gunnar Nordström t. UD 1935 31/10, Folke Malmar t. AB Kanthal 1935 12/11. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Folke Malmar t. AB Kanthal 1935 12/11. Korrespondensen i UDA är delvis behandlad i Jens Thomas Brakel & Per Mikael Dreifaldt, *Tysk familjerätt i Tredje riket med särskild inriktning på raslagstiftningen jämfört med samtida svensk rätt och internationell privaträtt*, Otryckt uppsats vid Juridiska institutionen, Lunds universitet 1983 s. 33f. (Juridiska institutionen, Lunds universitet).

Den 29 november riktade Alfred Rapp en sex sidor lång skrivelse till Tyska legationen, adresserad till legationssekreteraren Kurt Brunhoff, som hänvisar till deras personliga samtal dagen förut. Av brevet framgår att Rapp vistats i Sverige sedan den 29 april 1935, anmält sig till Tyska legationen den 4 maj, och 18 maj–18 november vistats i USA. ”Ich bin Jude, moechte aber bei der Gelegenheit ausdruecklich betonen, dass ich Deutschland nicht aus diesem Grund verlassen habe, da ich persoendlich in keiner Weise irgendwelche Nachteile erfahren habe, mich irgendwelchen Anlass hierzu gegeben haette.” Han hade inte lämnat Tyskland därför att han var jude, utan för att fortsätta sin verksamhet hos det svenska företaget. Alla arbetsrättsliga, tyska papper var i god ordning. Rapp upplyste vidare om att hans far, Karl Joseph Rapp, varit regeringsbyggmästare i Wiesbaden, och sedan stadsbyggnadsinspektör och regeringsbyggmästare vid stadsförvaltningen i Frankfurt. Han sårades redan efter några veckor i första världskriget, skickades senare till Mindre Asien, varifrån han 1919 återvände med höga turkiska och tyska utmärkelser, men så svårt sjuk att han 1920 dog i sviterna av sina krigsskador. Postumt utnämndes han av staden Frankfurt till magistratsbyggnadsråd. Båda föräldrarnas familjer hade sedan hundratals år bott i Tyskland. Själv hade han aldrig varit politiskt verksam. Genom dagstidningar i New York hade han fått kännedom om Nürnberglagarna. Först genom tillämpningsföreskrifterna den 14 november hade han förstätt att inte heller tyska medborgare i utlandet fick gifta sig i strid med Nürnberglagarna. Vid återkomsten till Sverige berättade svenska vänner att deras äktenskap inte heller kunde ingås i Sverige. Därför hade han den 25 november bett om ett samtal och den 28 besökt legationsrådet Brunhoff. Han var beredd att avge edlig försäkran att han och hans fästmö inte hade för avsikt att återvända till Tyskland, samt att ansöka om svenskt medborgarskap. Rapp undrade slutligen om det skulle påverka ärendet, om hans fästmö före vigseln blev judinna eller om äktenskapet ingicks i en stat som inte anslutit sig till fördraget – det vill säga Haagkonventionen. Brunhoff – som själv var partimedlem – svarade den 16 januari 1936 att ”der Führer und Reichskanzler” i särskilda undantagsfall kunde dispensera från äktenskapsförbudet mellan ”nichtarischen” och ”deutschblütigen Reichsangehörigen”. Riktlinjerna härför framgick av ett bifogat särtryck. Den 23 januari riktade Rapp en anhållan om befrielse

från äktenskapshinder till Riksinrikesministern, som dock inte ledde till någon framgång.¹¹

Redan den 11 januari 1936 hade äktenskapet i själva verket ingåtts på Register Office i Hampstead.¹² Alfred Rapp hade den 20 november 1935 skrivit till Franska legationen i Stockholm att han hade för avsikt att gifta sig i Frankrike. Redan dagen dessförinnan hade han tillskrivit Brittiska konsulatet, som besvarade brevet den 30 november, med upplysningar om vilka formaliteter som måste iakttagas för att ingå äktenskap i Storbritannien.¹³

Alfred Rapp och Liselotte (Lilo) May hade känt varandra sedan 1932. Deras bekantskap blev föremål för politisk granskning långt före Nürnberglagarna. Den 24 juni 1933 utslöts nämligen Lilo May ur nazistpartiets *Betriebszellen-Organisation*, eftersom hon uppehöll en förbindelse med en jude och inte var villig att lösa denna ("Wie uns von Ihrer Zellenleitung mitgeteilt wird, unterhalten Sie mit einem Juden ein Verhältnis und sind nicht gewillt dasselbe zu lösen."). Det framhålls även i skrivelsen att fröken May vid inlämnandet av sin medlemsansökan måste ha varit medveten om att upprätthållandet av en förbindelse med en jude, utslöt ett medlemskap. Den 10 juli följde bekräftelsen från nazistpartiets Gauleitung i Frankfurt.¹⁴ Att det ännu sommaren 1933 kunde förekomma att en person var medlem av en nationalsocialistisk organisation och samtidigt sällskapade med en jude, är belysande för vår förståelse av den förvirrade situationen i Tyskland före 1935. Detta faktum understryker den generella vikten av att inte dra några vittgående slutsatser av enskilda individers nationalsocialistiska engagemang 1933–34 eller tidigare. Belysande är också att berörda individer självklart kunde offra partianslutningen för sin personliga kärleks skull.

Den hittills presenterade gången av ärendet kan i sina huvuddrag

-
11. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Alfred Rapp t. Deutsche Gesandtschaft, Stockholm, 1935 29/11; Deutsche Gesandtschaft/Brunhoff t. Alfred Rapp 1936 16/1; Alfred Rapp t. Herrn Reichs- und Preussischen Minister d. Innern 1936 23/1.
 12. Hos förf, Certified Copy of an Entry of Marriage. Given at the General Register Office, Application Number R 402137, 25th of April 2002.
 13. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Alfred Rapp t. Franska Legationen, Stockholm 1935 20/11; H.M.Consul, British Consulate, Stockholm, t. Alfred Rapp 1935 30/11.
 14. Hos Matthias Rapp, Stockholm, N.S.B.O. Ortsgruppe: Altstadt/O.G.B. Ward t. Lilo May 1933 24/6; Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Gauleitung Hessen Nassau-Süd. Kreis-Betriebszelle t. Lilo May 1933 10/7.

följas även i handlingarna från Auswärtiges Amt i Berlin.¹⁵ I och med att Landgericht Berlin 1943 förklarar äktenskapet ogiltigt, inleddes proceduren för *Ausbürgerung*, det vill säga förlust av tyskt medborgarskap. Att Alfred Rapp i sin egenskap av tysk jude i utlandet sedan 1941 var statslös, hade för målet inte haft någon betydelse, eftersom hustrun Liselotte alltjämt var tysk riksmédborgare, och det var hon som var av ”tyskt blod”. Nu var det gentemot henne som medborgarskapsärendet drevs, med Gestapos motivering: att hon genom sitt uppförande bevisat att hon inte kände sig tillhöra den tyska folkgemenskapen och inte heller var villig att följa de till skydd för det tyska blodet och den tyska äran utgivna lagarna.¹⁶ Redan den 13 april 1942 hade fru Rapp emellertid fått meddelande från Tyska legationen att hon i enlighet med förordningen av den 25 november 1941 förlorat sitt tyska medborgarskap. Det var denna förordning som gjorde tyskar av judisk börd som vistades i utlandet till statslösa. Liselotte Rapp ansökte följaktligen om svenskt främlingspass hos Socialstyrelsen. Den 8 maj återkom ”utan vidare förklaring eller skrivelse” hennes pass från Tyska legationen, förlängt till och med den 6 november 1942. Samtidigt mottog Alfred Rapp en skrivelse från Tyska legationen om att hans pass inte kunde förlängas, eftersom han förlorat sitt tyska medborgarskap den 25 november 1941. Han anhöll därför hos Socialstyrelsen om ansökningsblankett för främlingspass, samtidigt som han anhöll om återsändande av hustruns handlingar, om hon ”under de nu uppkomna omständigheterna” inte kunde få något främlingspass. Ungefär samtidigt riktade han ansökan om svenskt medborgarskap till

15. AAPA, R 46696 f. Deutsche Gesandtschaft t Auswärtiges Amt 1941 24/7; Der Reichsminister der Justiz/Volkmar t. Auswärtiges Amt 1941 11/8; Reichsminister der Justiz t. Auswärtiges Amt 1943 4/6.

16. AAPA, R 99976. Deutsche Gesandtschaft t. Auswärtiges Amt 1943 5/7; Auswärtiges Amt/von Thadden t. Reichsministerium des Innern 1943 27/7; Der Reichsminister des Innern/Stuckart t Auswärtiges Amt 1943 14/8; Auswärtiges Amt/von Thadden t. Deutsche Gesandtschaft 1943 20/8; Geheime Staatspolizei Frankfurt am Main/Kuke t. Reichssicherheitshauptamt 1943 28/10; Der Reichsminister des Innern t. Auswärtiges Amt/von Thadden 1944 7/4; Auswärtiges Amt/von Thadden t. Reichssicherheitshauptamt 1944 12/5. Dr. Wilhelm Stuckart blev 1930 Rechtsberater i SA och 1935 Ministerialdirektor och ledare för avdelning 1 och för lagstiftningen i judefrågan i riksriksministeriet. Han deltog i Wannseekonferensen 20/1 1942 (Rethmeier 1995 s. 472). Legationsrådet Eberhard von Thadden var 1943–45 Referatsleiter Inland II A och Judenreferent vid Auswärtiges Amt. Han blev 1937 SS-Untersturmführer, men uppmanades 1939 av Heinrich Himmler att ta avsked, då det uppdagats att han var 1/16-jude. Han lyckades dock hävda att det rörde sig om en utomäktenskaplig födsel, där den judiske maken erkänt faderskapet i efterhand. Enligt familje-

Konungen.¹⁷ Förvirringen på legationen bekräftas av en egendomligt kort skrivelse till "Frau Liselotte Rapp May" – i den förra skrivelsen hade hon kallats "Fräulein Liselotte May" – den 13 maj, att skrivel- sen den 13 april var ogrundad.¹⁸ Vid det laget hade legationen troligen från Berlin påmints om att hustrun inte förlorat sitt medborgarskap därför att mannen gjort det, och kanske också insett att samma lega- tion ett drygt halvår tidigare i Berlin begärt att makarnas äktenskap skulle ogiltigförklaras. Den 22 april hade nämligen Alfred Rapp skri- vit till överåklagaren vid Landgericht Berlin, att han sedan november 1941 inte längre var tysk medborgare, och att även hans hustru enligt skrivelse från Tyska legationen den 13 april 1942 förlorat sitt medbor- garskap.¹⁹ Landgericht kan då ha påmint legationen om dess eget ti- digare agerande i frågan, något som för legationen bör ha tett sig gan- ska pinsamt. Så sent som den 6 november 1943 fick Liselotte Rapp brev från Tyska legationen att hennes pass kunde förlängas endast för återresa till *das Reichsgebiet*. Man bad om besked, när hon ämnade anträda denna återresa, så att passet kunde förlängas.²⁰ Dagen innan hade dock båda makarna blivit svenska medborgare.

I sin självbiografi *Tillkomsten av en världsorganisation* (engelsk version: *The Birth of a World Organization*) har Alfred Rapp skild- rat det år 1931 grundade AB Kanthals framväxt och utveckling. Han beskriver där hur han kom i kontakt med uppfinnaren av Kanthal elektriskt motståndsmaterial, bruksdisponenten Hans von Kantzow. Själv var han då anställd vid grossistföretaget Wolf Netter i Ludwigs- hafem am Rhein, som efter nazisternas maktövertagande förklarades "icke ariskt" och bytte ledning. I boken har Alfred Rapp skildrat sin ankomst till Kolbäck och sin första resa till USA, med uppdrag att introducera Kanthal där.²¹ Att företaget – som vi ovan sett – aktivt

traditionen var fadern istället en rysk furste. På denna grund förklarades hans härstamning i mars 1939 helt arisk. I januari 1945 blev von Thadden SS-Sturmabführer, trots att han alljämt tillhörde den evangeliska kyrkan, vilket sedan 1942 borde ha utslutit befördran (Döschner 1987 s. 276, 278, 280).

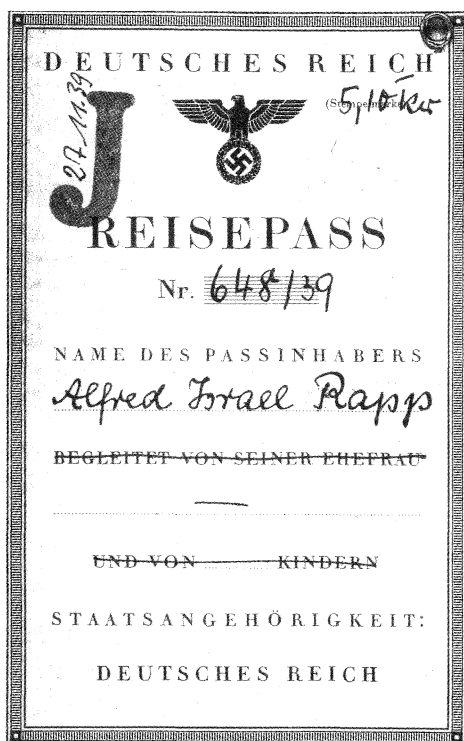
17. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Deutsche Gesandtschaft t. Fräulein Liselotte May 1942 13/4; Alfred Rapp t. Kungl. Socialstyrelsen 1942 8/5; Alfred Rapp Till Konungen 1942 i maj.

18. "Das hiesige Schreiben vom 13. v. Mts. ist gegenstandslos." Hos Matthias Rapp, Stockholm, Deutsche Gesandtschaft t. Liselotte Rapp May 1942 13/5.

19. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Alfred Rapp t. Herrn Generalstaatsanwalt bei dem Land- gericht, Berlin, 1942 22/4.

20. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Deutsche Gesandtschaft t. Liselotte Rapp-May 1943 6/II.

21. Alfred Rapp, *Tillkomsten av en världsorganisation*. Hallstahammar 1988 s. 3–5, 8–15.

Alfred Rapps tyska pass med J-stämpel och det påtvingade förnamnet Israel.

medverkade till att äktenskapet skulle kunna realiserats, bekräftas också av bokens skildring:

I början av januari 1936 gifte jag mig med min nuvarande hustru Liselotte. Vi fick under en tid av tre veckor resa till England med alla goda önskningsfrån disponent von Kantzow och familjen Nordström som beredde oss ett storartat mottagande vid hemkomsten. I Kolbäck väntade oss en släde som förde oss till Hallstahammar, där vi bosatte oss i ett gammalt rött hus med namnet 'Vångsta'.²²

Hustrun följde med på flera affärsresor före kriget, vilket visade sig positivt för kundkontakterna. Rapps tyska medborgarskap ställde ibland till problem, till exempel vid den polsk-litauiska gränsen.²³ En av företagsmedarbetare i Frankfurt, Walter Jacobson, greps av Gestapo och

22. Rapp 1988 s. 16.

23. Rapp 1988 s. 20.

hamnade i koncentrationslägret Dachau. Disponent von Kantzow flög då till Hermann Göring på Karinhall, och några dagar senare anlände Jacobson till Sverige, och bodde till 1939 hos familjen Rapp.²⁴ Genom sitt släktskap med Carin Göring hade von Kantzow denna möjlighet till direkt kontakt. Senare försök att på samma väg rädda Alfred Rapps mor misslyckades dock. Hon fördes av Gestapo den 19 oktober 1941 till ghettot i Lodz (Litzmannstadt), där hon förmodligen dödades.²⁵

Under krigsåren var företagens export inriktad på Tyskland och de ockuperade länderna – samma Tyskland som ogiltigförklarade makarnas äktenskap och tog tillbaka deras medborgarskap. Samtidigt agerade företaget bakom ryggen på tyskarna, när man med hjälp av mutor lyckades föra ett parti krommalm från Oporto i elva järnvägs-vagnar genom det ockuperade Europa till Sverige.²⁶

Alfred Rapps bror Walter var amerikansk officer, och som erfaren förhørsledare medverkade han i general Taylors juristgrupp vid Nürnbergprocessen, omnämnd på flera ställen i Taylors memoarer.²⁷ Makarna Rapp for till Nürnberg som general Taylors gäster och fick passerkort till vissa rättegångar: ”För oss båda som var födda i Tyskland, var det en egendomlig känsla och upplevelse eftersom vi åtnjöt alla förmåner med hänsyn till mat, inköp och hotellrum som inte tillkom tyska medborgare”.²⁸ Fru Rapps mor kom till Sverige 1946 och bodde hos familjen till sin död 1964.²⁹ Alfred Rapp pensionerades 1973 som vice VD för Bulten-Kanthal AB.

Genomgående är den stora energi, med vilken Rapp grep sig an sina uppgifter, något som särskilt kan avläsas inför äktenskapets ingående, med skrivelser till tre olika länders legationer eller konsulat, i påvisandet av tyska myndigheters motstridiga agerande, och i den flitiga användningen av juridiska motargument. Den tyska domen om återgång av deras äktenskap antecknades aldrig i Sverige, troligen på grund av prästerlig vägran. Stöd fick familjen av företagsledningen och av prosten Ericsson, men inkallelsen till förhör inför Snevrings tingslags häradsrätt förblir ett mörkt inslag i svensk rättshistoria.

24. Rapp 1988 s. 78.

25. Hos Matthias Rapp, Stockholm, Service International de Recherches, Extrait de documents 1061701, 1980 5/11.

26. Rapp 1988 s. 22f.

27. Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials. A Personal Memoir*, 1993 s. 240, 291.

28. Rapp 1988 s. 36.

29. Rapp 1988 s. 51; Hos Matthias Rapp, Stockholm, Alfred Rapp, Lebenslauf in Form einer wahrheitsmässigen Erklärung.

Statslöshet som utväg

Statslösas hindersprövning

I äldre tid fanns inom den svenska kyrkan flera personella, tyska församlingar. Medan Malmö Tyska eller Caroli bestod till 1813, Karlskrona Tyska till 1846, och Norrköpings Tyska eller Hedvig till 1864, utgör Tyska Sankta Gertrud i Stockholm och Göteborgs Tyska alltså icke-territoriella församlingar inom Svenska kyrkan.¹ Det innebär att de under vår undersökningsperiod hade att tillämpa svensk lag och praxis vid hindersprövning och lysning till äktenskap. Tyska församlingen i Malmö är däremot en församling i den tyska evangeliska kyrkan, utan svensk civilrättslig befogenhet.

I sin doktorsavhandling om Tyska församlingen i Stockholm under den nationalsocialistiska tiden har Ingrid Bohn i ett kort avsnitt behandlat tillämpningen av Nürnberglagarna vid lysning till äktenskap. Vid en första överblick fann Bohn inget fall där man åsidosatt de rasgrundade äktenskapshindren. Sedan upptäckte hon dock ett antal fall som skulle tyda på ett visst utrymme för avvägningar (*Ermessensspielraum*) hos församlingsledningen, det vill säga kyrkoherde Emil Ohly. I åtminstone ett fall fann hon att det sociala samvetet hos Ohly tydligt segrat över den statliga plikttröheten. Flera av hennes exempel bygger emellertid på det felaktiga antagandet att Nürnberglagarna skulle tillämpas även på personer som mist sin tyska *Staatsangehörigkeit* och därför blivit statslösa.² Detta var förvisso den tyska uppfattningen, formulerad redan i Ernst Brandis kommentar till 1935 års äktenskapslagar:

1. *Sveriges församlingar genom tiderna*. 1989 s. 248f., 193, 277, 405, 137.

2. Bohn 1997 s. 158f.

Ein im Ausland wohnhafter oder sich aufhaltender Staatenloser soll nach § 15 Satz 2 unseren Rassevorschriften unterworfen sein, wenn er 'früher' die deutsche Staatsangehörigkeit besessen hat; diese Regelung hat namentlich solche Personen im Auge, denen auf Grund des Gesetzes über den Widerruf von Einbürgerungen usw. vom 14 juli 1933 (RGBl I, S. 480) die deutsche Staatsangehörigkeit aberkannt worden ist.³

Men enligt svensk praxis skulle statslösa personers rätt att ingå äktenskap istället prövas enligt svensk lag. Denna praxis hade i UD:s för pastorexpeditionerna avsedda översikt över gällande bestämmelser formulerats så: "Statslösa [---] behandlas såsom svenskar, för såvitt de äro bosatta i Sverige".⁴ Samma uppfattning upprepades av Magnus Hallenborg i *Svensk Kyrkotidning* 1943. I enlighet med två domar i Högsta Domstolen angående rätten till arv efter statslös, hade från UD:s rättsavdelning "en analogisk tillämpning av denna regel ansetts vara berättigad". Slutsatsen var att "samma regler böra tillämpas som gälla för svenska medborgare".⁵ Michaeli betecknar denna den svenska rättens ståndpunkt som "zweifellos" (otvivelaktig).⁶ Statslösa omfattades enligt svensk uppfattning alltså inte längre av Haagkonventionens reglering, och de tyska kraven beträffande dessa personer var således inte giltiga i Sverige. Här var uppfattningarna på svensk respektive tysk sida oförenliga, vilket dock inte synes ha lett till någon konfrontation. När pastorsämbetena enligt UD:s anvisningar prövade statslösa som svenska medborgare, var man förmodligen inte medveten om att detta stred mot tysk rättsuppfattning.

När Bohn skriver om den bittra ironin i att politiskt och rasmässigt förföljda människor, som funnit en tillflykt i utlandet, kunde träffas av Nürnberglagarna också sedan de blivit statslösa,⁷ är det alltså inte tillämpligt på svenska förhållanden, inte heller på Tyska församlingen i Stockholm, varken i dess egenskap av församling inom Svenska kyrkan eller i dess statliga funktion som lysningsförrättare.

3. Brandis 1936 s. 60.

4. Se det av UD:s rättsavdelning utarbetade Tillägg. A. Utländska medborgares giftermål inför svensk vigselmyndighet i Sverige, i: *Pastoralkalender*. Gunnar Forkman (red.). 1936 s. 145.

5. M. Hallenborg, "Statslösa utlänningars kyrkobokföring och äktenskap" i SKT 1943 nr 28, 15/7 s. 430. HD-domarna finns i NJA 1914 s. 305 samt 1939 s. 96.

6. Michaeli 1948 s. 54, 154f.

7. Bohn 1997 s. 158.

Av de fall som Bohn nämner, och som skulle tyda på ett visst *Ermessensspielraum* hos lysningsförrättaren i Tyska församlingen, kan det första avfärdas, eftersom mannen, som Bohn skriver, var svensk undersåte och mosaisk trosbekännare, men kvinnan däremot inte tysk, utan svensk undersåte, och samtidigt medlem av Tyska församlingen.⁸ Bohns andra exempel utgörs av en statslös och en tysk undersåte, som fått fylla i ”eine besondere Erklärung” (en särskild förklaring), som angav att varken föräldrar, far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen.⁹ Eftersom prövningen gjordes 1938 rörde det sig om den arierförsäkran som svenska UD i september 1937 infört som standardformulär. I det tredje fallet, 1943, var båda kontrahenterna statslösa.¹⁰ Det saknar därför relevans här. Även i det fjärde anförda fallet, från 1944, var båda statslösa. Bohns ansträngningar att i detta fall finna ett *Ermessensspielraum* för kyrkoherde Ohly är meningslösa, då paret, just som statslöst, enligt gällande svensk praxis skulle prövas efter svensk lag. År 1944 förekommer för övrigt i Tyska församlingens lysnings- och vigselböcker tre statslösa par. I ett fall var mannen före detta tysk medborgare och mosaisk trosbekännare, kvinnan före detta tysk medborgare, i ett andra fall var mannen före detta tysk medborgare. Hans efternamn kan tyda på att han varit av judisk börd, men ingen anteckning om mosaisk tro har gjorts. Kvinnan var före detta tysk medborgare. I det tredje fallet var mannen före detta österrikisk medborgare och mosaisk trosbekännare, och kvinnan före detta tysk medborgare.¹¹ Bohn har också lagt märke till utförligheten i ett annat fall, där man antecknade såväl ”Jude deutscher Staatsangehörigkeit” som ”Mischling i. Grades”, som var en enligt Nürnberglagarna tillåten kombination. Sådan utförlighet förekommer även i andra fall, som när det 1941 heter ”Ein Elternteil der Braut jüdisch” fast hon skulle gifta sig med en svensk, och inte med en tysk medborgare.¹² Summan av min granskning av Bohns undersökning

8. SSA, Tyska S:ta Gertruds E I:6 nr 19, E II:5, 1936 nr 32. Jfr. Bohn 1997 s. 158f.

9. Bohn 1997 s. 159.

10. Bohn 1997 s. 159.

11. Bohn 1997 s. 159. SSA, Tyska S:ta Gertruds E II:6, 1944 nr 2, 5, 25. Mycket talar för att kyrkoherde Ohly var konservativ nationalist, men blev alltmer reserverad mot nationalsocialismen. Fram till 1937 vägrade han att hissa hakkorsflaggan, se Forsén 2001 s. 116, 124. Mot planerna på en ny tysk skola utövade han 1938 ett ”passivt motstånd”, se Almgren 2005 s. 307. Löw 1991 s. 139, skriver att det var allmänt känt att Ohly var antifascist.

12. Bohn 1997 s. 159. SSA, Tyska S:ta Gertruds E I:6, 1941 nr 7.

i detta stycke blir att Tyska församlingen följt gällande svensk lag och praxis, vilket var självklart för en församling inom Svenska kyrkan, även om man därigenom bröt mot den tyska uppfattningen om hur statslösas hinderlöshet borde prövas. Anteckningarna i Tyska församlingen har ibland gjorts med överdriven utförlighet – möjligen för att tillfredsställa eventuella externa granskare.

Tyska församlingen i Göteborg

I Tyska församlingen i Göteborg, som förut inte undersökts i liknande sammanhang, var antalet lysningar betydligt lägre. Här bokfördes endast totalt 43 hinderprövningar från Nürnberglagarnas införande till och med år 1944. Den särskilda arierförsäkran blev här aldrig generell, vilket skulle kunna tyda på en önskan hos kyrkoherde Hermann Kiesow att undvika den. Istället gjordes en mera allmänt sammanfattande försäkran direkt på UD:s PM om äktenskapshinder. Inga tveksamma fall finns.¹³

Vid ett tidigare tillfälle skrev komminister Ragnar Eriksson i Göteborgs Haga församling till UD angående en medborgare i Danzig som ville gifta sig med en svensk medborgare. Mannen från Danzig skrev själv ett brev, enligt vilket han tydligen missuppfattat Kiesows noggrannhet som rasmässiga misstankar: ”Finnes inget judiskt i vår släkt. Ändå begär Kyrkoh. Kiesow i tyska församlingen att jag skall bli tysk medborgare eller måste skaffa mig ett äktenskapsintyg (Ehefähigkeitszeugnis [sic]) från Danzig. Det är svårt för mig att få detta intyg eftersom jag är flykting. Kan kyrkoh. Kiesow hindra mig att få ut lysning.”¹⁴

Kiesow synes dock ha gjort detaljerade utredningar, som när han den 9 oktober 1943 skrev till UD angående en före detta tysk, nu statslös man av ”icke-arisk härkomst” och en ”tyska (arisk)”.¹⁵ Paret beviljades inte lysning, men fallet återkom efter ett och ett halvt år. Den 11 maj 1945 frågade Kiesow nämligen på nytt UD hur han skulle förfara med ”en statslös f.d. tysk konstnär som sedan länge vill gifta sig med en tyska. De hava levat tillsammans, men icke kunnat ingå äktenskap med varandra på grund av de tyska raslagarna. Nu hava de begärt utfär-

13. GLA, Christinae Tyska E:2, E:3.

14. UDA, R 34 O XXVII, Ragnar Eriksson t. UD 1941 27/6, Walter Wilhelm Missun t. UD 1941 28/6.

15. UDA, R 34 O XXX, Hermann Kiesow t. UD 1943 9/10.

dandet av äktenskapsbetyg och lysning. Jag vore mycket tacksam för en upplysning, hur jag som ansvarig präst skall förhålla mig i detta fall under denna övergångsperiod".¹⁶ Först den 3 juli besvarades skrivelsen av tjänsteförrättande chefen för Juridiska byrån, Claes Carbonnier, att "de s.k. rashindren för närvarande icke upptagas i de av Utrikesdepartementet utfärdade intygen över i Tyskland gällande äktenskapshinder".¹⁷ Det nya formuläret (se kap. 3) hade då varit gällande i mer än en månad. Paret (Heinz Buchholz, som var målare, grafiker och tecknare, och Elfriede Anna Berta Glave) vigdes den 11 augusti 1945.¹⁸

Det fanns möjligheter för statsmakterna att agera på ett fördolt sätt. Eftersom många tyska flyktingar fruktade att deras personuppgifter från Tyska församlingen i Stockholm skulle lämnas vidare till tyska myndigheter, försökte de undgå att skrivas in i församlingen. I mars 1936 uppmanades därför Mantalskontoret i en PM från Utrikesdepartementet att, som det hette, på grund av tekniska omständigheter, avbryta samarbetet med Tyska församlingen. Men först i januari 1945 framlades en motion i riksdagen om avskaffande av den tvångsvisa anslutningen till de tyska församlingarna i Stockholm och Göteborg.¹⁹ Några motsvarande, fördolda aktioner rörande tillämpningen av de tyska raslagarna har dock inte kunnat spåras.

Att förlora sitt medborgarskap och bli statslös betraktas i allmänhet som en olycka. För den som flytt från sitt hemland och inte vill återvända dit kan saken te sig helt annorlunda. Så var det för de tyska flyktingar som under början av andra världskriget befann sig i Sverige. Vi har redan mött denna inställning hos Erwin Mühl (se kap. 3). Vi skall nu se närmare på villkoren för ett par, för vilka statslösheten – formell eller fiktiv – blev vägen till lysning och vigsel.

Motstånd även inom UD

Den 19 oktober 1939 rekviderade pastorsämbetet i Karlstad UD:s PM om äktenskapshinder i Tyskland för Friedrich Luft och Anna Julie Ullmann. Skrivelsen besvarades dagen därpå.²⁰ Det måste genast ha

16. UDA, R 34 Ct XI, 1944, maj–1947, aug, Kiesow t. UD 1945 11/5.

17. UDA, R 34 Ct XI, 1944, maj–1947, aug, Claes Carbonnier t. På i Christinae tyska 1945 7/5.

18. GLA, Christinae Tyska E:3. Då paret inte hade några barn, har deras reaktioner inte gått att spåra. Om Buchholz, se *Svenskt konstnärslexikon I*. Gösta Lilja (red.) et al. 1952 s. 252.

19. Bohn 1997 s. 153 f.

20. UDA, R 34 O XXV, 1939 maj–okt, På i Karlstad t. UD 1939 19/10, Juridiska byrån t. På i Karlstad 1939 20/10.

Lysningsbevis.

Nr 209 i Lysningsboken för år 1942

En till äktenskap mellan optikern, statslöse Friedrich Luft
från Oslebens församling och stadoförmyndighet och
statslösa Julie Ullmann

av vilka mannen är född den 8 dec. 1910 och kvinnan född den 13 febr. 1911
lysnings bevis i laga ordning avkunnad i denna församling, sista gången den 13 sept. 1942
och att hinder icke möter för äktenskapets ingående,
utgår Adolf Fredriks församling i Stockholm
den 23 september år 1942.

Jonas Olsson
Kyrkoherde Pastor Kyrkostyrelse Kyrkostyrelse Pastor Pastor

Detta bevis gäller för vigsel inom 4 mån. från sista lysningsdagen.

Lysningsbevis från Adolf Fredriks församling där båda kontrahenterna anges som statslösa. På den grunden fick de enligt svensk rättspraxis prövas enligt svensk istället för tysk lag.

stått klart att någon lysning, på grund av de tyska raslagarna, inte kunde utfärdas. Men domprosten Sven C:son Svenæus nöjde sig inte med detta. Redan den 23 oktober vände han sig till UD:s rättsavdelning, och underströk att mannen enligt intyg var döpt i romersk-katolska kyrkan, kvinnan i gammalkatolska kyrkan.²¹ Ganska snart kontaktade han också landshövdingen i Karlstad. Den 17 november besvarade nämligen chefen för UD:s rättsavdelning, utrikesrådet Gösta Engzell, en muntlig förfrågan från landshövding Ivar Vernerström i Karlstad om det tillämnade äktenskapet mellan Friedrich Luft och Anna Julie Ullmann. Brevet uppvisar en helt annan attityd till de tyska raslagarna än vad som tidigare framkommit från UD:s sida. Det förvånar inte, eftersom vi genom Paul Levines avhandling vet att Engzell så småningom skulle komma att spela en avgörande roll för Raoul Wallenbergs möjligheter att rädda ungerska judar genom svenska skyddspass.²² Vad som förvånar är snarast att en ändrad inställning till rasflyktingar i Sverige kan iakttagas hos Engzell redan i november 1939, när det skulle dröja ända till 1942 innan hans attityd till hjälp åt judar i utlandet förändrades.²³ Engzell skriver:

Tyvärr är det ju så att vigsel enligt svensk lag icke kan ifrågakomma, då vi måste ta hänsyn till de tyska äktenskapshindren. De kunna naturligtvis icke heller tänka sig vigsel i något annat land, vilket skulle bli giltigt i Tyskland. Detta har antagligen mindre betydelse för dem, då de väl båda äro emigranter.

Som jag framkastade vid Ditt besök, torde en möjlighet vara, att vigseln äger rum i Norge. Jag har förgäves sökt efter några bevis för att så verkligen är fallet men håller icke för otroligt, att man i Norge icke anser sig behöva taga hänsyn till de ifrågavarande tyska äktenskapshindren. Detta skulle bero på att Norge – i motsats till Sverige – icke är med på 1902 års Haagkonvention i ämnet. Då jag icke anser, att vi härifrån böra utreda möjligheterna att kringgå de svenska bestämmelserna, får jag nog inskränka mig till en antydning om denna möjlighet. Hur man nu skall förfara för att utröna möjligheten, får jag nog överlåta åt domprosten att bedöma. En utväg kanske vore, att han genom svenske pas-

21. UDA, R 34 O XXV, 1939 maj-okt, Sven C:son Svenæus t. UD:s Rättsavd. 1939 23/10.

22. Levine 1998, kap XII.

23. Levine 1998 s. 90.

torn i Oslo sökte utreda frågan. Ett i Norge i vederbörlig form slutet äktenskap anses giltigt i Sverige jämlikt 1 kap. 6 § lagen den 8 juli 1904 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap.²⁴

Attityden från UD:s rättsavdelning hade utvecklats från en inledande tveksamhet och distans till Nürnberglagarnas tillämpning, tydligast hos Westring, till en efter viss tveksamhet aktiv acceptans, kanske inte utan inslag av entusiasm, hos Malmar, och vidare till en ganska långtgående motsträvighet mot att enbart rakt av tillämpa gällande lag hos Engzell. Förklaringen måste till stor del sökas hos de ansvariga personerna, vilket bekräftar Levines betoning av den enskilde ämbetsmannens betydelse.²⁵ Under oktober– november 1939 var Sveriges förhållande till Tyskland visserligen spänt, men något avskaffande av 1937 års arierförsäkran tycks inte ha varit aktuellt. Vad det handlar om är istället att Engzell agerade på flera plan, dels ett officiellt, där han inte tycks ha gjort någonting för att avskaffa Malmars arierförsäkran, utan fortsatt med en formalistisk tillämpning, dels ett halv-officiellt, där han vägrade att anpassa sig. Redan här visade han sig vara ”en byråkrat med hjärta, som använde byråkratiska medel som vapen”, som Göran Andolf i sin biografi sammanfattar sina intryck av Engzell.²⁶ Men på det officiella planet erkände UD ännu i november 1940 en dom från Berliner Landesgericht om ogiltigförklaring av ett äktenskap mellan en tysk ”arier” och en svensk medborgare av judisk börd (se kap. 3).

Engzells råd ledde efter en dryg månad till konkreta åtgärder. Domprosten Svenæus skrev den 29 december två likalydande brev till domprosten Hygen respektive Byfogden i Oslo, som bygger på Engzells uppgifter:

Här i Karlstad äro för närvarande kyrkobokförda två flyktingar från Wien, Friedrich Luft och Anna Julie Ullman. De ha under många år varit trolovade och vilja nu ingå äktenskap. Tyvärr är det ju så, att vigsel enligt svensk lag icke kan ifrågakomma, då

24. UDA, R 34 Ct IX 1939, okt–1940, dec, Gösta Engzell t. landshövding Ivar Vennerström 1939 17/II.

25. Levine 1998 s. 81.

26. Göran Andolf, ”Gösta Engzell”, i *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*. Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.). 2001 s. 227.

vi ju måste taga hänsyn till nuvarande tyska äktenskapshinder. Mannen är s. k. arier och kvinnan judinna.

Det har upplysts om att en möjlighet för äktenskapets ingående i Norge skulle förefinnas, enär Norge – i motsats till Sverige – icke antagit 1902 års Haagkonvention i ämnet. Ni skulle göra en verkligt god gärning, om Ni kunde hjälpa de två unga, praktiska människorna i deras svåra situation. Mannen har fått anställning i en urmakeraffär i Karlstad, och allt skulle kunna ordnas för dem, så att de få ett hem här, blott de få gifta sig. Ett i Norge i vederbörlig form slutet äktenskap anses ju giltigt i Sverige jämlikt 1 kap. 6 § lagen den 8 juli 1904 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap.

Jag hoppas innerligt, att det under nuvarande extra ordinära förhållanden måtte kunna vara möjligt för Eder att ordna saken så, att de kunna bli borgerligt vigda i Oslo, och jag ber Eder vara vänlig att göra allt, vad göras kan, för att hjälpa dem i deras bekymmersamma belägenhet. I övrigt ber jag få hänvisa till kyrkoherde Ax. Weebe i Margareta kyrkan i Oslo, vilken känner mig.²⁷

Samma dag undertecknade kontrahenterna norsk ”Erklæring fra brudefolkene i anledning av lysing”. Domprosten Svenæus och komminister Ernst Engström undertecknade var sin ”forlovererklæring”, som intygade att kontrahenterna inte tidigare ingått äktenskap, och inte var nära besläktade. Samma dag avgick ett brev till Kungl. Socialstyrelsens utlänningsbyrå med anhållan om återresevisum ”i och för tillfällig resa till Oslo för att uttaga lysning till äktenskap och borgerligt vigas därstädes”, undertecknat av kontrahenterna, och liksom lysningsanhållan bevitnat av domprosten Svenæus och expeditionsbiträdet Gunnel Sagne.²⁸ Svenæus försåg också paret med en kort instruktion av följande lydelse:

27. Hos Jan-Erik Luft, Stockholm: Sven C:son Svenæus t. Byfogden i Oslo odat. resp. t. Herr Domprost Hygen, Oslo 1939 29/12.

28. Hos Jan-Erik Luft, Stockholm: Erklæring fra brudefolkene i anledning av lysing, 1939 29/12 Friedrich Luft, d:o 1939 29/12 Anna Julie Ullmann; Forlovererklæring 1939 29/12 rör. Barnsköterska Anna Julie Ullmann av Sven C:son Svenæus, domprost resp. Optiker Friedrich Luft av Ernst Engström; Friedrich Luft och Anna Julie Ullmann t. Kungl. Socialstyrelsen, Utlänningsbyrån 1939 29/12.

Res till Oslo.

Tala först vid domprost Hygen, Vår Frelser's menighets pastorsexpedition. Domprost Hygen träffas var förmiddag på pastorsexpeditionen.

Besök sedan *Byfogden* i Oslo.

Lysningen, som införes i Norsk Lysningsblad, tager 14 dagar, efter vilken tid man måste gifta sig inom 3 månader. Lysningen kostar 5 kr. i stämpelavgift.²⁹

Något äktenskap ingicks emellertid inte vid denna tid mellan Friedrich Luft och Julie Ullmann. Den tyska ockupationen av Norge kan ha kommit emellan. Däremot började deras möjligheter att vigas i Sverige ljusna sedan Julie Ullmann, tillsammans med alla tyska stats-tillhöriga av judisk börd som vistades i utlandet, den 25 november 1941 blivit statslös. Paret vigdes den 28 september 1942 av magistratsledamoten Gunnar Fant i Stockholms rådhus. I Adolf Fredriks församlings lysnings- och vigselböcker har om mannen antecknats endast "från Östersund", om hustrun "statslös". Lysning kungjordes den 30 augusti och den 13 september på försäkran angående frihet från äktenskapshinder. På lysningsbeviset uppges märkligt nog båda kontrahenterna vara statslösa. Det är undertecknat av kyrkoherde Tord Ström den 23 september 1942.³⁰ Antingen har Friedrich Luft själv uppgett sig vara statslös för att därför kunna prövas enligt svensk lag, vilket knappast kan ha övertygat lysningsförrättaren, eller har kyrkoherde Ström av samma skäl helt sonika skrivit "statslös" på lysningsbeviset. Eftersom Ström inte gjort denna anteckning i ministerialböckerna, utan endast på lysningsbeviset, är det sistnämnda alternativet det rimligaste. Med tanke på Ströms socialdemokratiska sympatier och hans engagemang för "motstånd utan våld",³¹ är det troligt att han på detta sätt bedrivit aktivt motstånd med byråkratiska medel mot den nationalsocialistiska ideologin.

Statslös blev Friedrich Luft först den 3 februari 1943, eftersom han trots flera uppmaningar inte infunnit sig till läkarundersökning för tysk militärtjänst. Enligt Tyska konsulatet i Göteborg lämnade Lufts upprepade vägran att inställa sig jämte hans yttranden den 29 janua-

29. Hos Jan-Erik Luft, Stockholm: "Res till Oslo...".

30. SSA, Adolf Fredriks församling E:1/55 1942:205, E:2/15 1942:209, H V b:219-220.

31. Nilsson 1957 s. 100.

ri 1942 inga tvivel om hans tänkesätt och politiska inställning. Lufts brev med dessa yttranden har tyvärr inte kunnat återfinnas. Anmärkningsvärt är att Reichssicherheitshauptamt i Berlin så sent som den 18 december 1942 uppgav att Luft var ogift,³² trots att han då i nästan två månader varit gift. Det tyska intresset för denna typ av personundersökningar hade vid det laget uppenbarligen mattats betydligt.

Liksom för flera par i Tyska församlingen i Stockholm blev statslösheten för paret Luft-Ullmann en utväg till giftermål. Att den tyskjudiska parten i samtliga, och den tysk-”ariska” i flera fall blev statslös i november 1941 eller senare, öppnade för åtskilliga par möjligheten att ingå äktenskap i Sverige. Men var den tysk-”ariska” parten en kvinna, som i fallet från Tyska församlingen i Göteborg, var möjligheten att hon skulle bli statslös ganska ringa, eftersom det oftast var vägran att inställa sig till militärtjänst som blev orsaken till att det tyska medborgarskapet förlorades.

32. AAPA, R 99946, Inland II A/B: Ausbürgerungen, 276.Liste, 3.2.1943. Generalkonsul Carl von Below t. Friedrich Luft 1942 2/2; d:o t. Auswärtiges Amt 1942 30/3; Der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern (Wassenberg) t. Auswärtiges Amt 1942 18/12; Reichssicherheitshauptamt (Wassenberg) t. Abteilung I des Reichsministeriums des Innern 1942 18/12; Auswärtiges Amt (Klingenfuss) t. Reichsministerium des Innern 1943 6/1.

Motstånd – vägran – acceptans – entusiasm

Forskningen om motstånd mot eller sympatier för nationalsocialismen inom Svenska kyrkan har hittills i hög grad koncentrerats till det offentliga planet: protester i form av uttalanden från ekumeniska organ och från biskopsmötet, predikningar, samt mera fördolt agerande på hög nivå – och å andra sidan officiellt samarbete med tyska, kyrkliga organ, uttalade nazisympatier i viss kyrklig press, och personligt engagemang i olika tyskvänliga eller nazistiska organisationer.¹

Motstånd med byråkratiska medel

Genom sin undersökning *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944* (1996, 2. uppl. 1998) har Paul A. Levine visat på möjligheterna att vinna ny kunskap och få ny förståelse om motståndet mot nazismen genom att undersöka den statliga byråkratin på mellannivå. Ett viktigt syfte med föreliggande under-

1. Se bland andra Eino Murtorinne, *Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf, 1933–1934*. 1968; densamme, ”Den nordiska lutherdomen i den politiska situationen efter 1933” och ”Norden och Lutherakademien i Sondershausen 1932–1943”, i *Nordisk lutherdom över gränserna. De nordiska kyrkorna i 1900-talets konfessionella samarbete*. Lars Österlin (red.). 1972; Martin Lind, *Kristendom och nazism. Frågan om kristendom och nazism behyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933–1945*. 1975; Nils Karlström, *Kyrkan och nazismen. Ekumeniska aktioner mot nazismen 1933–1934*. 1976; *Kirken, krisen og krigen*. Stein Ugelvik Larsen & Ingun Montgomery (red.). 1982; Koblik 1987, 1988; Gunnar Appelqvist, *Luthersk samverkan i nazismens skugga. Sverige och Lutherakademien i Sondershausen 1932–1945*. 1993; Jarlert 1993; Lars Gunnarsson, *Kyrkan, nazismen och demokratin. Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945*. 1995; Sverker Oredsson, Svenska teologer under nazitiden, i *STK* 73, 1997; Anders Jarlert, Svenska teologer under nazitiden. En kyrkohistorisk replik, i *STK* 74, 1998; Sverker Oredsson, Svenska teologer under nazitiden, i *STK* 75, 1999; Eric Carlsson, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget*. 1998; Birgitta Brodd, *Var Sveriges sak också kyrkans? Svenska kyrkans utrikespolitiska aktivitet 1930–1945. En tidslägesorienterad analys*. 2004.

sökning är att undersöka samspelet mellan kyrklig och statlig byråkrati för att nå motsvarande resultat på det kyrkliga området.

Levine har utarbetat en teoretisk modell som han kallar *bureaucratic resistance*. Han definierar denna term som 'tactics of obstruction against the implementation of Nazi racial policy conducted not by potential victims but by an ostensibly disinterested third party'. Som motsats till nazismens *logic of destruction* talar han om en *logic of obstruction* hos svenska ämbetsmän.²

Självva ordet *motstånd* har varit föremål för en hel del diskussion internationellt. Ian Kershaw har sökt begränsa det till att beskriva aktivt deltagande i organiserade försök att arbeta mot regimen med det medvetna syftet att underminera eller planera för dess fall.³ På tyskt språkområde har man försökt göra en distinktion mellan å ena sidan *Widerstand*, gärna definierat som ideologiskt motiverat och väpnat motstånd, och å andra sidan det av Martin Broszat lanserade begreppet *Resistenz*.⁴ Det har visat sig vara mindre lyckat, bland annat därför att distinktionen är mycket svår att träffande översätta till engelska. Den har också mött innehållslig kritik.

I vårt sammanhang blir det egendomligt om *motstånd* definieras så snävt att det kan ha utövats endast i Tyskland och i ockuperade länder. Konventionella generaliseringar visar sig otillräckliga av tre skäl: 1) kyrkligt motstånd var inte detsamma i Tyskland, i de ockuperade områdena, i Storbritannien, och i de så kallade neutrala staterna, 2) motstånd från biskopsstolen och på församlingsplanet utvecklades under olika förutsättningar och med olika medel, 3) motståndet förändrades över tid så att det före, under och efter världskriget tog sig olika uttryck.⁵ Predikningar och gudstjänster, till exempel den katolske domprosten Bernhard Lichtenbergs offentliga förböner i Berlin för judarna, måste kunna betecknas som motstånd. Lichtenberg dog 1943 på vägen till Dachau, dit han deporterats. På svensk botten komplimeras försöken att kvalificera motståndet också av att offentliga protester med förbön som domprosten Olle Nysteds i Göteborgs

2. Levine 1998 s. 15f., 43f.

3. Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*. Fourth Edition. 2000 s. 206.

4. Martin Broszat, "Resistenz und Widerstand", i Martin Broszat u.a., *Bayern in der NS-Zeit*. 1981, 4 s.691–709.

5. Anders Jarlert, "Europabilder der kirchlichen Widerstandsbestrebungen", i *KZG* 12. Jg. Heft 2/1999 s. 344f.

domkyrka 29/II 1942 och senare, inte försatte honom i någon omedelbar fara, medan den präst i Svenska kyrkan som mot Nürnberglagarnas föreskrifter lyste för en tysk medborgare, däremot riskerade att bli avsatt. Protester som i Tyskland kunde föra med sig livsfara, ledde i Sverige inte till någon form av offentlig reprimand, medan motstånd med byråkratiska medel kunde leda till straffbara konflikter med svensk lag.

Ian Kershaw föreslår som inklusiv, allomfattande term *opposition* eller *dissent*.⁶ Medan det första förslaget tenderar till att bli för allmänt, är det andra i kyrkohistoriska sammanhang olämpligt, eftersom termen redan används för att beteckna *religiöst* oliktankande (dissenters) och regleringen av deras status (dissenterlagar).

I sin bok om kvinnorna på Rosenstrasse hävdar Nathan Stoltzfus att tyskar som levde i blandäktenskap och opponerade sig mot regimen, inte kan "förvägras status som motståndare". Enligt en motsatt uppfattning slöt de "egentligen" fred med nazismen genom att bilda en säkerhetsventil, som lättade på det tryck, som annars kunde ha lett till ett mer utbrett hot mot diktaturen. Så kallat enfrågemotstånd har inte heller förknippats med aktiv kamp, men enligt Stoltzfus var det för dessa makar "en fortgående och offentlig protesthandling" att hålla fast vid sina äktenskap.⁷

Ett bättre förslag än de flesta är Richard Löwenthals *refusal* (*Verweigerung*), som en beskrivning av motstånd av 'less spectacular forms of nonconformity'⁸, som jag gärna anknyter till.

Jag har valt att utgå från Levines modell – utan att ansluta mig till hans teoretiska bakgrund – men utvidgar den så att vi kan tala om motstånd (*resistance*), vägran (*refusal*), acceptans (*acceptance*), och entusiasm (*enthusiasm*). Därmed täcker man in hela fältet av varierande attityder hos präster, UD-tjänstemän och andra som hade att byråkratiskt hantera tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige. Motstånd, vägran etc. är personernas, inte byråkratins, men de använder sig av byråkratiska medel.⁹

6. Kershaw 2000 s. 207.

7. Stoltzfus 2004 s. 312f.

8. Richard Löwenthal, *Widerstand im totalen Staat, i Widerstand und Verweigerung in Deutschland, 1933–1945*. Richard Löwenthal & Patrick von zur Mühlen (ed.). 1982 s. 14, 18–20.

9. Jag tackar särskilt professor Klas Åmark och FD Henrik Bachner för värdefulla diskussioner.

En annan kategori som använts i internationell forskning är motsträvighet (*reluctance/Widerwilligkeit*).¹⁰ Denna inställning uppfattar jag inte som en separat attityd, snarare som en grundinställning som, beroende på omständigheter och materia, kunde leda till antingen motstånd, vägran eller acceptans.

Däremot har jag funnit att Detlev Peukerts modell – som skiljer mellan avvikande beteende, vägran, protest och motstånd – är av ett mera övergripande slag, som inte lämpar sig för en studie av vardagslivet i ett land som varken var krigförande eller ockuperat.¹¹

Gällande regler kunde ställa de inblandade, särskilt prästerna i deras statliga funktion som lysningsförrättare, inför svåra samvetskonflikter. Kyrkoherde Edvin Persson i Högseröd skrev den 6 juni 1941 till UD om judiska flyktingar som var jordbrukslever i Skåne: ”Om ett par sådana personer, man och kvinna, gifta sig med varandra, få dessa företräde vid anordnade emigrationsresor till Amerika eller Palestina. Men Ehefärdighetszeugnis hinner ej skaffas så hastigt som en sådan resa kan påkomma, och så komma de tre lysningssöndagarna. Man vill gärna hjälpa dem till emigration. Men det har sina risker att lysa på ofullständiga papper.”¹² Här rörde det sig inte om någon form av motstånd, eftersom äktenskap mellan två judiska parter var tillåtet även enligt Nürnberglagarna. Men exemplet visar hur en präst med empati för lysningsökande immigranter och ansvar för tillämpningen av bestämmelserna, i ett sådant läge konkret tänkte.

Direkt främlingsfientliga uppfattningar har jag här mött endast ett exempel på från kyrkligt håll. Det var kyrkoherde Gunnar Ekström i Falun, som den 15 maj 1943 skrev till UD angående det tilltänkta äktenskapet mellan Stanislaw Golebiewski och fränskilda fru Lindström: ”Om det tilltänkta äktenskapet skulle medföra, att mannen komme att erhålla svensk medborgarrätt, måste icke minst på grund härav, jag anse, att det vore bättre, om äktenskapet icke komme till stånd.” Ekströms åsikt besvarades av UD den 25 maj, med att

10. Se särskilt Klaus-Michael Mallmann & Gerhard Paul, ”Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff”, i *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 99, 1993; Donald J. Dietrich, ”Introduction”, i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. Donald J. Dietrich (ed.). 2003 s. XVII, John S. Conway, ”Totalitarianism and Theology”, i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. 2003 s. 5.

11. Detlev Peukert, *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus*. 1982 s. 97.

12. UDA, R 34 O XXVII.

det inte var hans sak att anlägga synpunkter på detta.¹³ Ekström var ökad för sina nazistiska sympatier.¹⁴

Motsträvighet

Olika grader av motsträvighet kunde förekomma hos samme person. När Albert Lysander 1936 skrev den debattartikel till *Svenska Dagbladet*, som sedan refuserades, var det ett uttryck för motstånd, och på samma sätt bör man beteckna hans troliga anvisning till lysningsparet att kringgå raslagarna genom att gifta sig i Köpenhamn. När han i fortsättningen hade att hantera liknande fall, och alltså skulle beakta Nürnberglagarna vid hindersprövning av tyska medborgare, bör hans agerande snarare kallas vägran. Han vägrade nämligen att befatta sig med den av UD rekommenderade arierförsäkran, och utnyttjade istället en alternativ väg: att låta den tyske konsuln i Malmö sköta den så att säga tyska delen av hindersprövningen. Denna väg hade han själv beskrivit i den handledning i kyrkobokföring som han tillsammans med Gunnar Forkman 1929 gett ut:

Intyget kan utfärdas [---] också av i Sverige anställd diplomat eller konsul, representerande mannens hemland. [---] Det sistnämnda torde ofta vara det mest praktiska, om mannen är bosatt i Sverige [---]. Han går då till pastorsämbetet i den svenska församling, där han är kyrkoskriven och får ett äktenskapsbetyg, vari det bl.a. står att han är utländsk undersåte. Han anskaffar nu från sitt hemland de papper, han kan få angående sin äktenskapsledighet och vänder sig med dessa och det svenska äktenskapsbetyget till närmaste konsul för sitt hemland. Denne skall då i regel befinnas villig att utskriva ett äktenskapsintyg på grund av de presterade handlingarna och de personliga upplysningar, han kan erhålla om den sökande.¹⁵

Av handlingarna i Malmö S:t Petri kyrkoarkiv, som i samtliga fall sparats eftersom arkivet utgör ett så kallat typarkiv, framgår att Lysander redan från september 1936 började använda sig av möjligheten med intyg från tyske konsuln i Malmö.¹⁶ Ett äldre förtryckt formulär ("icke

13. UDA, R 34 O XXX.

14. Se Anders Jarlert, rec. Brodd 2004, i *Kyrkohistorisk årskrift* 2005 s 227.

15. Lysander & Forkman 1929 s. III f.

16. MSA, Malmö S:t Petri församling, E I:14, 1936 nr 159 (svensk man, tysk kvinna).

hinder möter”) kunde användas för dessa intyg.¹⁷ Under konsul Mark Noldas tid (1940–45) använde konsulatet den mera elastiska formuleringen att inget äktenskapshinder var känt hos konsulatet (”dass dem Konsulat kein Ehehindernis bekannt ist”).¹⁸ I bilagorna till 1942 års lysningsbok finns en lös lapp med följande blyertsanteckning: ”Konferens med tyske konsuln 13/6 42, ingen anm. där. På grund av omöjligheten att inom överskådlig tid få äkt.-tillstånd fr. Wien lyste Ldr på hennes här förvarade papper (obs. frskild 35)”.¹⁹ Följande år fyllde Lysander vid ett tillfälle själv i ett ”Äktenskaps-Intyg”: ”Enl. muntl. konferens med tyske konsuln d. 4/2 43 finnes intet hinder för lysn. Alb. L-r”.²⁰ Det är uppenbart att Lysander i dessa ärenden haft stor rörelsefrihet gentemot konsul Nolda, och att han agerat med en ovanligt hög grad av byråkratisk självständighet, som utgick från en vägran att själv befatta sig med Nürnberglagarnas äktenskapshinder. Ett par av fallen kan man rubricera som en starkare form av vägran.

Enligt en PM, upprättad inom UD den 27 april 1945, hade underståthållaren meddelat att tyske generalkonsuln Mark August Nolda, ”i dag hoppat av, vilket han skriftligen meddelat landsfogde Rosen-gren samtidigt som han utpekat diverse tyskar och andra, vilka skulle i Sverige ha spionerat för tysk räkning, i allmänhet dock icke mot svenska intressen utan mot danska flyktingar. [---] Nolda hade vidare hävdad, att han själv icke varit Gestapoagent. Så vore däremot fallet med vicekonsul Muth vid konsulatet. Denne vore Gestapo’s representant och konsulatets verkliga chef”.²¹ Detta stämmer inte alls med uppfattningen i Oslo politikammer, där man istället betraktade Nolda som en av tyskarnas ”mest erfarne etterretningsagenter”, utvisad från Frankrike för delaktighet i sabotageaktioner, och under Malmötiden misstänkt för att ligga bakom tyskarnas aktion mot de norska kvarstadsbåtar som i mars 1943 bröt sig ut från Göteborg. Vid detta och liknande tillfällen skall han ha varit ansvarig för åtskilliga människors liv.²² Kanske var det just därför att han var upp-

17. MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:46, 1937:132, utfärdad av generalkonsul Martin Költch 1937 3/7. Formuläret är tryckt på 1920-talet (192 är förtryckt i dateringen).

18. MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:53, 1941:246; H V b:56, 1943:30.

19. MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:54, 1942:173.

20. MSA, Malmö S:t Petri församling, H V b:56, 1943:31.

21. UDA, R 72 L Uppgifter om spioner i Sverige 1945, april.

22. Arne Bonde, *För lov og rett i 250 år. Oslo politikammer 1744–1944 med spesiell vekt på de siste 50 år*. 1994 s. 140f.

tagen med sådan verksamhet, som han inte ägnade lysningsfrågorna något intresse.

Domprosten Svenæus aktiva ansträngningar att bereda ett lysningspar möjlighet att gifta sig i Oslo bör kallas motstånd, medan såväl Axel Ericssons som Tord Ströms vägran att finna sig i byråkratiska anvisningar kan kallas just vägran. Motståndet innebar en högre grad av initiativ och aktivitet, men en vägran kunde mycket väl medföra större risker och leda till svårare konsekvenser för ämbetsmannen, om den blev upptäckt och anmäld.

Tyvär saknas material i många kyrkoarkiv, eftersom bilagorna till lysnings- och vigselböckerna enligt Riksarkivets anvisningar kunnat gallras. När jag den 6 december 2000 tillskrev Riksarkivet i ärendet, fick jag till svar att sådana handlingar som ”försäkran/ariebevis” [sic] enligt Riksarkivets föreskrifter bör ”gallras omedelbart”. I det nu aktuella fallet ansåg Riksarkivet ”att gallringsbeslutet inte skall ändras”. Däremot skulle landsarkiven ”uppmärksammas på forskningens stora intresse för handlingarna och uppmanas att om möjligt undanta handlingarna från gallring. [...] Bilagorna m.m. kan dock redan ha gallrats hos framför allt de församlingar som levererat sina handlingar till landsarkiven.”²³ Eventuellt har även material som använts i denna undersökning senare gallrats i samband med inleverans. Detta har jag inte haft möjlighet att i efterhand kontrollera.

Motsträvigheten kunde ta sig olika uttryck på olika nivåer hos samma person. Så var det hos rättschefen vid UD Gösta Engzell, som på det officiella planet fortsatte med en formalistisk tillämpning av den av hans företrädare Folke Malmar i september 1937 införda arieförsäkran, samtidigt som han på ett halvofficiellt plan redan i november 1939 vägrade anpassa sig till gällande bestämmelser. Liksom de motsträviga prästerna använde han – med Göran Andolfs träffande uttryck – byråkratiska medel som vapen.²⁴ Däremot anpassade sig Engzell till en början till synpunkter från Tyska legationen i Berlin.

I oktober 1940 skrev Engzell till legationsrådet Eric von Post i Berlin om en skilsmässodom från Landgericht Nürnberg mellan en tysk man och en svensk kvinna, som innehöll ”deklarationer om de politiska förhållandena i Sverige” som ”knappast böra få passera alldeles opåtalat” – det gällde ganska grova uttalanden om hur Sverige inte

23. Hos förf, Britta Jonell Ericsson t förf. 2001 17/7.

24. Andolf 2001 t. 227.

sällan sympatiserat med ”den Totengräber einer ehrlichen Zusammenarbeit der Völker Europas” (dem som gräver graven åt ett ärligt samarbete mellan Europas folk). von Post svarade ”strängt förtroligt” att han påtalat saken för geheimerådet Albrecht – ställföreträdande chef för rättsavdelningen i Auswärtiges Amt –, som oförbehållsamt erkänt att ”domstolens skrivsätt varit högst olämpligt; Auswärtiges Amt skulle med anledning av vad som förekommit tillskriva Reichsjustizministerium under framhållande av att domstolsuttalanden av detta slag vore ägnade att väcka anstöt i utlandet”. von Post förminskade emellertid domstolens uttalanden till en ”malheur” – något som Engzell markerat med ett utropstecken i marginalen – och avrådde från publicering av domen i *Svensk Juristtidning*, vilket Engzell planerat, men aldrig genomförde.²⁵

Acceptans eller entusiasm

Hos de flesta präster i Svenska kyrkan 1935–45 torde man inte kunna spåra varken några nazisympatier eller någon aktiv motståndsvilja. Loyaliteten mot myndigheterna och viljan att hålla Sverige utanför kriget dominerade. I sin attityd till lysningsreglerna kännetecknades de flesta präster snarast av byråkratisk acceptans. De följde gällande regelverk, utan att närmare reflektera över alternativa möjligheter. Denna byråkratiska acceptans kunde ibland ta sig uttryck som kan ha lett till negativa konsekvenser för de lysningssökande. Vi har sett hur prosten Ekman i Solna fått eftermälet att ”vardagsarbetet på pastorexpeditionen lade han sig inte i” (kap. 3). Brist på intresse för det expeditionella kunde alltså tänkas få svåra konsekvenser för enskilda individer.

Däremot är det tveksamt om en långtgående acceptans i Haagkonventionens tolkning vid tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige, kan kallas ”medlöperi”. Alf Lüdtke har definierat *Mitläufer* som ”just to follow along”, som i Tyskland handlar om ”accepting (if not sustaining) state-organized mass murder”.²⁶ I varje fall pekar detta exempel ännu en gång på svårigheten att om svenska förhållanden använda en terminologi som utformats för tysk botten. Kort sagt: att i Tysk-

25. UDA R 34 Ct IX 1939 okt.–1940 dec, Engzell t. E. von Post 1940 23/10, von Post t. Engzell 1940 19/12. Erich Albrecht var sedan 1937 ställföreträdande chef och 1943–45 chef för rättsavdelningen i AA, och den ende avdelningschef där som inte var partimedlem (Döscher 1987 s. 194).

26. Alf Lüdtke, ”The Appeal of Exterminating ”Others”: German Workers and the Limits of Resistance”, i *Resistance against the Third Reich 1933–1990*. Michael Geyer & John W. Boyer (ed.). 1994 s. 59, 61.

land beteckna någon som ”jude” kunde – i varje fall från 1941 – leda till en snabb död för den betecknade, att göra detsamma i Sverige innebar ingen livsfara – i varje fall inte så länge det gällde personer med uppehållstillstånd.

Byråkratisk entusiasm kan vi däremot tala om hos en präst som Alfred Wihlborg i Västra Skrävlinge i Malmö. Hur han eventuellt handlagt fall där en tillämpning av Nürnberglagarna aktualiserades kan inte klarläggas, eftersom bilagorna till lysningsboken i Västra Skrävlinge gallrats. Sin entusiasm för gällande regler och deras tillämpning visade han däremot i artiklar i *Svensk Kyrkotidning*, där han var redaktör 1935–37 och redaktionsmedlem 1937–55, i synnerhet ”Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres” (utarbetad i samråd med Magnus Hallenberg) 1942. Någon empati för berörda individer framkommer naturligtvis inte i Wihlborgs formellt hållna artiklar, som just därför avslöjar den byråkratiska entusiasmen i sin prydno. När Malmö prästsällskap diskuterade folkbokföringen och Wihlborg skulle redogöra för nya riktlinjer, utbrast Lysander: ”O, se, nu sätter han på sig sina byråchefsglasögon!”²⁷ Att sådan entusiasm inte behövde tyda på varken pronazistiska eller antisemitiska sympatier är självklart. Alfred Wihlborg talade 17/2 1941 i synagogan i Malmö vid sorgeakten efter rabbinen Josef Wohlsteins död, men var också en av stiftarna av Riksföreningen Sverige-Tyskland.²⁸ Däremot kan man ställa sig frågande till om byråkratisk entusiasm i mötet med verkliga människor på pastorexpeditionen kunde förenas med en empatisk tolkning av deras situation.

I särskilda fall kunde vad som ter sig som byråkratisk entusiasm dölja en motsträvighet. Det gäller särskilt kyrkoherde Kiesow i Tyska församlingen i Göteborg, som var ytterst noggrann med sina personutredningar, men också – trots att han fram till 1941 endast var tillförordnad kyrkoherde – mycket mån om att betona att Tyska församlingen var en församling i Svenska kyrkan, och därför inte underställd tysk kyrklig (ny)ordning.²⁹

27. Hilmer Wentz, *Från Lundastiftet. Personteckningar till prästmötet i Lund hösten 1956*. 1956 s. 87. Wihlborg kommenterade i särskilda skrifter skatteuppbördssakkunnigas betänkande och förslag 1930, och folkbokföringsförordningen 1947, och skrev efter andra världskriget även en handledning för arbetet på pastorexpeditionerna.

28. Elieser Berlinger i *Judisk Krönika* 1941 nr 2 s. 26. Tobias Hübinette, *Den svenska national-socialismen: medlemmar och sympatisörer 1931–45*. 2002.

29. Hermann Kiesow, *Jahrbücher der Deutschen Christinengemeinde zu Gothenburg von 1757 bis*

Var motståndet teologiskt?

De präster som på olika sätt vägrade att anpassa sig efter UD:s anvisningar hade ingen gemensam teologisk nämnare. Lysander var anglikanskinspirerat högkyrklig och högerman, samt intresserad av judendom och judemission.³⁰ Svenæus var närmast lundateologisk, beroende av Nygren, och med ”ett drag av lågkyrklighet”.³¹ Han hade redan 1922 gett ut en skrift om en judisk skriftlärd från apostlarnas tid.³² Axel Ericsson saknade ”de speciella förtecken andra så gärna vill sätta på präster”.³³ Han gav ut flera diktsamlingar, som ger en bild av hans person (”Tag korset, bär stilla en orättvis börda, var sen att förspilla förmågan att vörda. När domar dig smäda, krök ryggen och tacka och hög får du träda bland dem som belacka!”).³⁴ Ström var liberal teolog och socialdemokrat. Han bekände sig till ”motstånd utan våld”, hade – liksom Svenæus – offentligt protesterat mot den tyska antisemitismen redan 1933, och i sin prästmötesavhandling 1937 kritiserat både nazism och kommunism för våldsmentalitet och för att de inte lämnade utrymme för personlig frihet och människovärde. År 1935 hade han pläderat för rashygienska synpunkter i befolkningspolitiken.³⁵ Ström accepterade alltså rasbegreppet och dess rashygieniska konsekvenser, samtidigt som han med skärpa avvisade den nazityska raspolitiken.

1943. 1943 s. 230: ”Am Reformationsfest am 13. Mai [1934] predigte Pastor Kiesow an Hand von Römer 4:20–25 über *”Das Alte Testament als Wort Gottes”* und verteidigte es gegen seine immer lauter werdenden Feinde”; s. 234: ”Obgleich uns rechtlich nichts mit der Kirche in Deutschland verbindet, *besuchte Pastor Kiesow* um der persönlichen Fühlungnahme willen gelegentlich einer Reise am 20. Juni [1935] *das Aussenamt der Deutschen Evangelischen Kirche* in Berlin”; s. 265: [1943] ”gibt Hauptpastor Kiesow dies *Übersicht über Aufgabe, Stellung und Leben der Gemeinde*: [...] Als evangelische Gemeinde steht sie ausserhalb jeder Innen- und Aussenpolitik und ist nur gebunden an die unveränderliche Richtschnur des göttlichen Wortes in der Heiligen Schrift und bekennt sich zum lutherischen Glauben der Väter. Als deutschsprachige Gemeinde innerhalb der Schwedischen Kirche hält sie sich an die Ordnung dieser Kirche [...] Sie verkündigt in völliger Unabhängigkeit den Deutschen Gothenburgs das alte Evangelium in unsrer deutschen Muttersprache.”

30. Se till exempel Albert Lysander, ”En märkvärdig omvändelse”, i Albert Lysander, *Kors och tvärs. Resebilder*. 1929, densamme, *Kring det heliga landet. Skisser*. 1936, samt densamme, ”En svensk-judisk herrnhutare”, i *Lunds stifts julbok 1942* s. 48–65. Om Lysander, se Arvastson 1980 s. 617–621.

31. Anders Edestam, *Karlstads stifts herdaminne från medeltiden till våra dagar. I*. 1975 s. 163f.

32. Sven Carlson, *Rabban Jochanan Ben Zakkaj. En judisk skriftlärd från apostlarnas tid*. 1922.

33. Bertil Löf, ”Axel Ericsson”, i *Av nåd nådens tjänare. Minnesteckningar över präster i Västerås stift 1980–1992*. Grund Bengt Andersson, Inge Svensson, Harald Wejryd (red.). 1993 s. 110.

34. Axel Ericsson, *Ingenting och allt. Dikter*. Stockholm 1955, ”Seger” s. 34f.

35. Nilsson 1957 s. 92. Tord Ström, *Det timliga i evighetens ljus. Om det sociala inslaget i predikan*. 19373 s. 124, 116f., Lejon 1999 s. 60f.

Likväl kan man säga att teologin blev synlig i dessa prästers agerande inför tillämpningen av Nürnberglagarna. När de mötte byråkratins krav, tycks det ha varit självklart att de byråkratiska synpunkterna inte fick vara de enda. Samtidigt som prästerna synes ha delat den självklara förutsättning som rasparadigmet utgjorde, förenades de av ett kristet motiverat intresse och engagemang för den enskilda människan och hennes situation, förmodligen också av en teologisk förståelse av sin uppgift som präster, som hindrade dem från att tillämpa byråkratiska anvisningar rakt av, utan att anlägga andra perspektiv. En jämförelse med 1930-talets debatt i steriliseringsfrågan visar, att kyrkliga företrädare i den frågan delade rasparadigmets förutsättningar, men samtidigt hävdade ”en människosyn som kraftigt avvek från den sekulära rasbiologins och rashygienens”, och tog avstånd från värdenihilismen.³⁶ Något liknande kan sägas om de protesterande prästerna i lysningsfrågan. Då blir deras motstånd mot raslagarna anmärkningsvärt just därför att det visar att det självklara rasparadigmet för dem inte dominerade eller bestämde helhetsperspektivet.

Ingen av dessa präster nämns av de forskare som undersökt prästers motstånd under andra världskriget, till exempel Eric Carlsson och Rune Bokholm. Lars Gunnarsson har observerat Tord Ströms intresse för demokratifrågorna.³⁷ Sven C:son Svenæus och Tord Ström undertecknade den vädjan från ett 60-tal personer till den svenska kristenheten mot antisemitismen som publicerades 1933.³⁸ Albert Lysander kan ha haft kontakter med dansk motståndsrörelse – han var länge engagerad i danskt-svenskt samarbete och blev 1936 riddare av Dannebrogorden. I en predikan 1944 talade han till och med om hur mord nu lurade utanför dörrarna i Danmark.³⁹ Primärt låg deras motstånd eller vägran dock på ett annat plan. De vägrade anpassa sig efter främmande rättsbegrepp som kolliderade med kyrkans tro och enskilda människors bästa.

Om teologin blev synlig i dessa prästers agerande, kan dock ing-

36. Lejon 1999 s. 118.

37. Carlsson 1998; Rune Bokholm, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*. 2001. Gunnarsson 1995 s. 86, 184.

38. Nils Karlström, ”Från den ekumeniska fronten”, i *Kristen gemenskap* 6. 1933 s. 70–72.

39. Lysander 1958, 29of.: ”Det är nästan ofattbart, att så nära oss på andra sidan Sundet, i det fredliga Danmark, måste man nu vaka över hemmen som över belägrade fästningar. Där lurar mord utanför dörrarna. Gud låte dem snart få fred och frihet åter! [...] När någon där borta i Danmark knackar på dörren och säger vackra och vänliga ord, är det numera inte rådligt att öppna ens på glänt förrän man vet vem det är. Det kan vara döden.”

en av dem sägas ha formulerat sitt motstånd i teologiska termer. Det är avslöjande för den närmast totala ovana som Svenska kyrkan vid denna tid hade vid att formulera sina statliga uppgifter, till exempel hindersprövningar, i teologiska kategorier. Någon utvecklad statskyrkoteologi fanns egentligen inte. Einar Billings folkkyrkoteologi utgjorde ett medvetet teologiskt alternativ till de statskyrkliga idéerna och fungerade över huvud taget inte rättsligt. Gösta Wrede skriver:

Vi finner hos Billing bestämda förbehåll mot termen statskyrka. 'Blott för folkkyrkans skull är det ju vi hålla på statskyrkan.' Det är med andra ord för att tjäna syftet, att folket skall nås av evangelium, som statskyrkan har sitt värde. Till detta kan vi också foga det för Billing önskvärda att folkkyrkan såsom statskyrka får öva inflytande på folkseden och de etiska bedömningarna. [...] Tankar, som är oförenliga med Billings kyrkosyn, är uppfattningar av kyrkan såsom en statsinstitution eller statsfunktion.⁴⁰

Den så kallade biskopsmotionen vid Allmänna kyrkomötet 1929 vilde som en huvudpunkt i sitt kyrkoprogram ge kyrkan som folkrörelse större utrymme på "myndighetskyrkans" bekostnad.⁴¹ När "myndighetskyrkan" genom de nya "kommunallagar" som trädde i kraft 1932 segrade över biskoparnas reformprogram, innebar det att församlingarnas myndighetsstruktur förstärktes.⁴² Men för detta fanns ingen teologi.

I mötet med kyrkans statliga uppgifter tillämpade nog många präster en slags "statskyrkopositivism", som uteslöt teologisk reflektion. En sådan inställning kunde lätt anknytas till en förtyglad tolkning av den lutherska tvåregementsläran, enligt vilken Gud är verksam i världen genom två styrelsesätt, dels evangeliets, dels lagens. Betraktas det "världsliga regementet" istället som oberoende av Guds lag, blir det möjligt att förstå sina statliga uppgifter som principiellt utan förbindelse med teologiska perspektiv. Så kunde "statskyrkopositivismen" få sin legitimation.

Detta tänkande hade rötter även i kontinentala motsättningar mellan de stora kyrkorna. I mötet med den romersk-katolska kyr-

40. Gösta Wrede, *Kyrkosynen i Einar Billings teologi*. 1966 s. 235f.

41. Sven Thidevall, *Kampen om folkkyrkan. Ett folkkyrkligt reformprogramms öden 1928–1932*. 2000 s. 139f.

42. Thidevall 2000 s. 241.

kans dåvarande uppfattning att själv vara den sanna staten, med anspråk på att äga självständigt rättsbildande befogenhet, ville protestanterna hävda *statens* rätt gentemot de katolska anspråken.⁴³ När kampen mot de tyskkristna (Deutsche Christen) tillkom inom de evangeliska kyrkorna, blev det svårt att samtidigt driva en kamp gentemot den nazistiska staten, en kamp som för att vara framgångsrik borde ha inletts redan 1933.⁴⁴ Därtill kom lutheranernas konfessionella kritik av den preussiska kyrkounionen med de reformerta, en kritik som försvarade möjligheterna till en enad motståndsfrent. Inte heller folkkyrkotankar med andra accenter – som i Danmark eller Norge – fungerade som någon fullständig spärr mot anpassning till den nazityska ockupationsmakten.

Gustaf Aulén började, som vi sett i kapitel 2, först hösten 1935 använda rätten med positiv syftning på samhällsförhållanden. Diskussionen om kyrklig vigsel av frånskilda är belysande, därför att den hela tiden handlade om den enskilde prästens samvete och skyldighet, inte om kyrkans skyldigheter gentemot staten. Ett frö till denna utveckling låg redan i reformatorens betoning av att om den positiva lagen motsade den naturliga lagen, i synnerhet Tio Guds bud, kunde den inte längre binda samvetena och åtlydas. Men att göra motstånd mot orätta lagar som kränkte den naturliga lagen, blev samtidigt en uppgift för enskilda.⁴⁵ Olof Sundby räknade i sin avhandling 1959 med att de civilrättsliga bestämmelserna kunde komma att ”frånga det som här kallats en rätt *iustitia civilis*”. Han hänvisade till ”rättsmedvetandet och rättsuppfattningen hos dem, som ha att lyda” lagen, och medgav att det finns ”en gräns för kyrkans samverkan med staten här”. Men formuleringen av kyrkans uppgift att intressera sig både för sina ”översta principer” och för ”vad det skall stå i lagen” kunde ännu 1959 inte sägas ”vara på allvar upptagen”.⁴⁶ 1935–45 var den det definitivt inte.

43. Oscar Hippel, Den senaste debatten om kyrkorätten, i *Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist 28/4 1938*. 1938 s. 252.

44. Rolf Nygren, ”Rasfrågan i 1933 års tyska kyrkobekännelser. En liten test av Goldhagens tes om Hitlers villiga bödlar”, i *Migration och mångfald. Essäer om kulturkontakt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Runblom*. 1999 s. 38.

45. John Witte, Jr, *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. 2002, s. 138.

46. Sundby 1959 s. 299–301.

Mikrostudier och kyrklig vardagshistoria

En självklar förutsättning för denna bok är insikten att en familjs historia kan läsas som en miniversion av världshistorien. I mikrohistoriens värld avspeglas makrohistorien. De stora strukturerna blir synliga i vardagen. Frågorna om förlopp och strukturer kan ställas på ett nytt sätt.¹ Mikrohistorien har en starkt etisk dimension – med Birgitta Odéns ord: ”vi är skyldiga att minnas de döda”.² Historiker som Peter Burke och Jürgen Kocka har framhållit att mikrohistorien kan vara riskabel och att det är viktigt att koppla den till makrohistorien.³ Jag har försökt åstadkomma en sådan koppling på det begränsade område som denna undersökning behandlar.

Rättsligt material har visat sig vara en givande källa för förståelsen av vardagslivet i medeltid och tidigmodern tid. Jag har funnit att så kan det vara även för modern tid. Tillämpningen av gällande rättsregler avslöjar det sociala tänkandets självklara förutsättningar och visar samtidigt på alternativa möjligheter som utnyttjades eller kunde ha utnyttjats. Relevanta frågor om distinktioner mellan rätt och rättfärdighet aktualiseras.

Det konkreta mikrostudiet kan avslöja det omöjliga i att använda sådana grova generaliseringar som forskaren kan frestas till på en makronivå. I konfrontation med mitt material ter sig till exempel Daniel J. Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* omöjligt klumpig i sin distinktion mellan *Jews* och *Germans*. Som Doris L. Bergen frågat: Hur blir det då med tyskar som också var judar? Eller med människor som den nazistiska lagstiftningen definierade som

-
1. Geoff Eley, ”Foreword”, i *The History of Everyday Life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Alf Lüdtke (ed.). 1995 s. X.
 2. Birgitta Odén, *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia*. 1998 s. 9, som hänvisar till Ginzburg med flera.
 3. Odén 1998 s. 13.

judar, men som i själva verket var kristna – konvertiter från judendomen och deras barn och barnbarn? Den nazistiska ideologin och praktiken förutsatte *clearcut divisions*, men verkligheten var annorlunda. Assimilation, blandäktenskap, konversioner – flera, dolda eller ändrade identiteter – var alltsammans *facts of European life*. De kontraster som var väsentliga för den nationalsocialistiska rasismen såg bort från sådana komplikationer. Om vi som historiker gör likadant, riskerar vi att ”köpa” en essentialistisk världsbild och förneka liv och död för miljoner människor som levde i den bistra verklighetens gråzoner.⁴ I Sverige har Alf W. Johansson kritiserat Goldhagen för att aveuropeisera judemorden genom att reducera dem till enbart en angelägenhet mellan ”judar” och ”tyskar”.⁵ Såväl för Förintelsen som för Nürnberglagarnas tillämpning var medverkan av många icke-tyskar en nödvändighet för genomförandet. Därför blir deras motstånd, varhelst det förekom, lika viktigt att undersöka som motståndet i Tyskland.

Medan makrohistorien antingen förpassar de konkreta individerna ut ur synfältet eller ägnar sig enbart åt moraliska hjältar, gör mikrohistorien det lättare att urskilja ambivalensen i människors handlande. Ytliga försök att bekräfta ”de andras” svaghet eller att konstatera att vanliga dödliga skulle kunna ha gjort endast mycket litet för att hjälpa, utgör andra metodiska baksidor när man avlägsnar sig från de faktiska individerna.⁶ Den sociologiska forskningen kan däremot bidra till förståelsen av socialt välanpassade personers migration. De amerikanska religionssociologerna Roger Finke och Rodney Stark nämner särskilt förföljelse och bristande framtidsutsikter som så kallade push-faktorer, som förmådde sådana människor att utvandra till nybyggarsamhällena vid *the Frontier* i USA. Som viktiga pull-faktorer, som lockade människor till ett visst land, betonar de större frihet och goda ekonomiska möjligheter. Poängen är att emigration i de flesta fall utgår från en bedömning såväl av framtidsmöjligheterna i hemlandet som i det tänkta invandringslandet.⁷ Dessa faktorer synes vara relevanta också för de migrationsfall jag specialstuderat.

4. Doris L. Bergen, ”Controversies about the Holocaust: Goldhagen, Arendt, and the Historians’ Conflict”, i *Historikerkontroversen*. Hartmut Lehmann (Hg.). 2000 s. 161f.

5. Johansson 2000 s. 322.

6. Se Kushner 2002 s. 70.

7. Roger Finke & Rodney Stark, *The Churching of America, 1776-1990. Winners and Losers in our Religious Economy*. 1992 s. 32f.; Eva M. Hamberg, ”Migrationens drivkrafter och följder:

Det historiska svalet till 1930- och 1940-talets händelser är stort. Den största faran är att vi tror att vi vet "hur det var", eftersom det inte är så länge sedan. Det kan bidra till ett moraliserande perspektiv som bortser från det historiska avståndet genom att försöka hoppa över det. Detta historiska avstånd fungerar som en avgrund, som gör att vi med våra tidsbundna begrepp inte kan hantera eller förfoga oss över den relativt närbelägna historien. Samtidigt kan själva avståndet bli till en hermeneutisk brygga. När vi fattar hur stort avståndet är även till 1930- och 1940-talets historia, kan vi börja förstå historien som något helt annorlunda, som vi samtidigt är beroende av.⁸

Svensk historisk forskning har under det senaste decenniet förskjutit tyngdpunkten från Sveriges politiska historia under andra världskriget till svenska reaktioner på Förintelsen och Sveriges förbindelser med Nazityskland. Men materialet har alltjämt till stor del hämtats från offentligheten och dess ledande skikt. När man istället söker efter möten mellan central och lokal nivå, mellan byråkrati och individ, blir frågetecknen ibland fler än svaren, samtidigt som det blir glasklart att historien alltid handlar om konkreta människor. Det är detta Georg Kreis syftar på, när han skriver om hur han i sitt arbete med de schweiziska J-passen lyckats identifiera några människoöden med sådana pass. Det gör det möjligt att analysera problematiken inte endast på en abstrakt nivå, utan att något mera konkret kunna iakttas vad detta pass, som generellt står för förföljelse och för att vara förföljd, kunde betyda i och för en människas liv.⁹

Liknande iakttagelser har gjorts även i mera populär historisk litteratur, som när Nathan Stoltzfus för ner diskussionen om motstånd på ett konkret, mänskligt plan, och hävdar att de tyskar som var gifta med judar "kunde inte älska både nazismen och sina närmaste".¹⁰ Samma erfarenhet bör ha blivit även Lilo Mays (se kap. 4). Stoltzfus konstaterar att när Wally och Günter Grodka i februari 1934 för-

några aspekter av migrationsprocessen", i *Den svenska utvandringen till Amerika. Religiösa perspektiv*. 2005 s. 7f.

8. Anders Jarlert, "Kyrkohistoriens objekt", i Anders Jarlert & Samuel Rubenson, *Kyrkohistoria i Lund. Fyra föreläsningar*. 2000 s. 7f.
9. Kreis 2000 s. 48 ("Im laufe dieser Arbeit ist es gelungen, einige Schicksale von Menschen mit J-Pässen zu identifizieren. Dies macht es möglich, dass wir die Problematik nicht bloss auf der abstrakten Ebene analysieren, sondern etwas konkreter wahrnehmen, was dieser Pass, der in allgemeinerer Weise für das Verfolgen und das Verfolgtsein steht, in einem Leben und für ein Leben bedeuten konnte.")
10. Stoltzfus 2004 s. 312.

lovade sig på mannens tjugosexårsdag, var det ”en helt vanlig, privat tilldragelse som det nya tyska riket fyllde med ödesdiger politisk innebörd”.¹¹ Detta är just vad vi mött i tillämpningen av Nürnberglagarna i Sverige: en rad vanliga, privata tilldragelser som av raslagarna fylldes med politisk innebörd. Men denna innebörd fick de inte automatiskt. UD-tjänstemän och präster i Svenska kyrkan, som var skyldiga att tillämpa de nya lagarnas äktenskapskrav, kunde spela en ganska aktiv roll för att dra gränser för räckvidden av denna politiska innebörd, och hindra, lindra eller kringgå dess återverkningar på det privata planet. De kunde också, medvetet eller omedvetet, helt bortse från dessa återverkningar.

Kyrklig vardagshistoria

När Martin Broszat 1981 lanserade *Alltagsgeschichte* som ett medvetet alternativ till den social- eller idéhistoria som rör sig på högre nivåer, och vände sig från det politiska ledarskiktet till individerna, gällde det deras ”vanliga” liv i Tredje rikets vardag. Alf Lüdtke, som redan 1978 talat om *Alltagwirklichkeit*, har utvidgat programmet, som på engelska kallas ’everyday history’. Två inriktningar skiljer sig åt: å ena sidan de som fokuserar på vardagshistoriens repetitiva, statiska element, å andra sidan de som söker dynamik och motsättningar i historisk förändring just i vardagslivet.¹² Vardagslivet hör till det mest svärfångade i människans historia, som lätt upplöses i rutiner och isoleras från den ”stora” historien. Men vardagslivet består inte bara av rutiner. Jag söker istället visa hur den ”stora” historien manifesteras i vanliga människors vardagshistoria.

Samtidigt som vardagshistorien i Lüdtkes utformning tenderat att bli religionsblind, har denna inriktning fått ökad uppmärksamhet bland kyrkohistoriker och teologer. John J. Delaney har visat hur den katolska gemenskapen mellan bayerska bönder och polska tvångsarbetsare under andra världskriget visade sig vara starkare än den officiella antipolska raspolitiken.¹³ Kyle T. Jantzen har undersökt hur präs-

11. Stoltzfus 2004 s. 88.

12. Alf Lüdtke, ”Einleitung. Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte?”, i *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Alf Lüdtke (Hg.). 1989 s. 11f.: Dorothee Wierling, ”Alltagsgeschichte und Geschichte der Geschlechterbeziehungen. Über historische und historiographische Verhältnisse”, i *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Alf Lüdtke (Hg.). 1989 s. 185, n. 6.

13. John J. Delaney, ”Sowing *Volksgemeinschaft* in Bavaria’s Stony Village Soil: Catholic Peasant

ter och församlingsbor agerade på lokal nivå i en kyrkokamp, som på flera sätt skilde sig från den ”stora” kampen, och hur prästtillsättningar i 28 landsförsamlingar i Berlin-Brandenburg speglar lokala opinioner och attityder, deras respektive styrka och formuleringsförmåga. Han visar hur samspelet mellan lokal och regional nivå inom den kyrkliga byråkratin kunde utnyttjas till motstånd mot Deutsche Christen.¹⁴ Där rör det sig, som ofta i vardagshistorien, om en begränsat lokalhistorisk undersökning, även om samspelet med den regionala nivån får avgörande betydelse. Genom att studera fall från olika delar av Sverige har jag fått möjlighet att kombinera flera lokala miljöer i samspel med den nationella nivån. Enskilda människors vardagshistoria visade sig vara en angelägenhet för den centrala, statliga byråkratin – då som nu.

För en stor del av mitt arbete har aktörsperspektivet varit viktigt, men det har stått klart att strukturerna hela tiden anger ramar och erbjuder redskap och möjligheter som aktörer kan välja att använda eller inte använda. Samma strukturer som 1937 gjorde det möjligt att på byråkratisk mellannivå införa och låta distribuera en särskild arierförsäkran, gav också rörelsefrihet åt individer i ansvarig ställning att på ett annat plan praktiskt utveckla en motsträvighet med byråkratiska medel mot Nürnberglagarnas tillämpning. Vilka möjligheter som faktiskt fanns för de svenska aktörerna framgår till viss del först vid jämförelsen med Nederländerna och Schweiz.

I tysk forskning kan *Alltagsgeschichte* definieras som rekonstruktionen av insidan av de stora sociala förändringsprocesser som från ett centristiskt historieperspektiv brukar skildras endast utifrån och som objektivt nödvändiga processer. Istället visar man på en erfarenhetshistoria där aktörerna återverkar på strukturerna och förändrar dem.¹⁵

Den kyrkliga vardagshistorien, den idé- och teologihistoriskt inriktade, och den institutionella kyrkohistorien utgör nödvändiga komplement till varandra. I Hugh McLeods undersökning av seku-

Rejection of Anti-Polish Racial Policy, 1939–1945”, i *Christian Responses to the Holocaust* 2003, Ch. 6.

14. Kyle T. Jantzen, ”National Socialism as a Force for German Protestant Renewal? Pastors and Parishioners Respond to Adolf Hitler’s ”National Renewal””, i *Christian Responses to the Holocaust* 2003, Ch. 5.

15. Hans Medick, ”Missionare im Ruderboot”? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte”, i *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Alf Lüdtke (Hg.). 1989 s. 64.

lariseringen i Västeuropa 1848–1914 blir det tydligt att samtidigt som sekulariseringen kan beläggas när det gäller individuell tro och formell religiös praxis, är resultatet mera blandat vad beträffar religionens utrymme i offentliga institutioner och allmän debatt, medan religionen som identitetsskapande faktor och i den folkliga kulturen i betydligt mindre utsträckning trängdes undan av sekulariseringen. McLeod sammanfattar att ett slags balans mellan religionens och sekulariseringens krafter förblev karakteristisk för utvecklingen ända fram till 1960-talet.¹⁶

Hilding Pleijels program för kyrklig folklivsforskning vid Lunds universitet presenterades redan 1942. Samtidigt påbörjades en omfattande materialinsamling genom intervjuer enligt frågelistor, dominerade av frågor om praxis. Pleijel beskrev huvudsyftet som ”att utforska och klargöra huru och i vilken utsträckning det gamla kyrkliga folklivets olika karakteristiska kännetecken (i tro och sed) undanträngts eller helt försvunnit inom de skilda bygderna av vårt vidsträckta land”.¹⁷ Pleijels program kan beskrivas just som kyrklig vardagshistoria. Forskningen kom i hög grad att röra sig kring det folkliga fromhetslivet, i församlingslivet och hemma i husen, och hur dess former förändrats från kollektiva till individuella. Vissa av frågorna, som också bearbetats av forskningen, har en bredare inriktning, och berör kyrkans möte med alla slags människor. Det gäller till exempel kyrktagningsleden.¹⁸

I Pleijels program intog psalmboken en bemärkt plats som den kyrkliga folkboken framför andra.¹⁹ I den kyrkliga vardagshistorien har den funnits med som tolk och tillflykt vid de mest skilda tillfällena. I den nya svenska psalmbok som stadfästes av Konungen år 1937, ingick även Sturm/Wallins ”Jerusalem, i överdåd”, som i vers 1 utgår från Jerusalems förstörelse år 70:

Jerusalem! i överdåd
Föraktar du Guds kärleksråd
Och ler åt Kristi pina.
Guds Israel! med gudlöst mod

16. Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*. 2000 s. 286, 289.

17. Nils-Arvid Bringéus, ”Hilding Pleijels frågelista ”Kyrklig folklivsforskning”” i *Hilding Pleijel Symposium 19 oktober 1893–19 oktober 1993. Ett hundraårsjubileum*. 1995 s. 13, 18, 24.

18. Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. 1975.

Du manar över dig hans blod
Och över barnen dina.
Och över dig det komma skall!
Se dina stolta murars fall,
Och gack [/gå], att, flyktig och förspridd,
Från tid till tid, kring jordens vidd,
Bevittna ho [/vem] den Herren var,
Som korset bar,
Och se i vem du stungit har!

Christoph Christian Sturms historiskt syftande straffpsalm över judafolket med triumfalistiskt slut, bearbetades av Johan Olof Wallin i dramatiserande riktning, bland annat genom imperativet (”gack...!”), senare justerat till ”gå...!”). Behandlingen av Jerusalems förstörelse i en passionspsalm – som sådan infördes den i 1819 års psalmbok – var ny för svensk tradition. Psalmerna har en avsiktlig dubbeltydighet: den uttalar en dom över judafolket, men syftar också till en moraliserande användning av denna dom som varnande exempel för den kristna församlingen.²⁰

Denna psalm överfördes utan debatt eller ifrågasättande till *Den svenska psalmboken* 1937. Just därigenom torde den spegla vid den tiden allmänt spridda föreställningar inom kyrkan. Den torde aldrig ha tillhört de mera brukade psalmerna, men den fanns där som en i människors vardag tillgänglig tolk av judarnas öde även på 1930- och 1940-talen. Först 1967 uttalade biskopsmötet att versen ”bör icke i något sammanhang användas och bör vid första tillfälle avlägsnas ur psalmboken”, vilket också skedde 1986.²¹

Inom den kyrkohistoriska fromhetsforskningen har vardagslivet stått i centrum genom källutgåvor, som ibland utvidgats till smärre undersökningar, till exempel min egen *Hilma Christenssons suckböcker*,²² som breddar Pleijels intresse för landsbygden genom att undersöka den fromma vardagen hos en stadsbo. Nu handlar det om att utvidga studiet av kyrkans möte med människorna till att omfatta även

19. Se Bror Olsson, *Psalmboken som folkbok En skildring av dess roll i svenskt fromhetsliv*. 1942.

20. Anders Jarlert, ”J.O. Wallins psalm om Jerusalems förstörelse”, i *Nordisk judaistik* vol. 16 No 1–2 1995 s. 107f.

21. Jarlert 1995 s. III, 113.

22. *Hilma Christenssons suckböcker* (utg. med inledning och kommentar av Anders Jarlert). 1987.

vardagliga möten med konkreta människor på pastorsexpeditioner. Fram till 1991 hade pastorsämbetena ansvaret för såväl folkbokföringen som för hinderprövningar, även för icke-medlemmar och inför borgerliga vigslar. Detta område kan undersökas antingen utifrån vardagshistoriens repetitiva, statiska element eller med tyngdpunkt på dynamik och motsättningar i historisk förändring just i vardagslivet. Den sistnämnda inriktningen har valts i denna undersökning.

För många människor – kyrkomedlemmar, men även andra – var kontakten med pastorsexpeditionen den enda direkta kontakten med Svenska kyrkan, i varje fall den enda vardagskontakten. Detta viktiga kapitel av den kyrkliga vardagshistorien är ännu till största delen oskrivet. För ansökan om pass, till skola, för åtskilliga ekonomiska och juridiska ärenden fordrades åldersbetyg eller personbevis, som utfärdades på pastorsexpeditionen. I sin ämbetsberättelse till prästmötet i Västerås 1942 skrev biskop John Cullberg att expeditionsarbetet ”har utan tvivel alltjämt sin stora betydelse ur kyrklig synpunkt genom de möjligheter till kontakt mellan präst och församlingsbor, som skapas på pastorsexpeditionerna”.²³

För enskilda människors attityd till kyrkan har det bemötande de fått på pastorsexpeditionen varit av grundläggande betydelse. Hilmer Wentz berättar att en man från en annan församling en dag kom in på Malmö S:t Petri pastorsexpedition för att få en upplysning. Tillfrågad varför han inte gick till sin egen församling, svarade han: ”ja töcker att här e de liasom lite gemötligare”.²⁴ Detta bekräftas av Albert Lysanders skildring av en timma på pastorsexpeditionen, där han betonar ”vikten av det personliga mötet på expeditionen mellan pastorn och de besökande” och citerar ”gamle pastor Böös i Lund”, som sagt att ”pastorsexpeditionen skall vara som en förgård till himmelen”. Lysander hänvisar visserligen expeditionssaker till ”den bestämda expeditionstiden” och talar om hur avogå människor som kommer till expeditionen får ”uppfosttras med fasthet, om än i saktmod”, men konstaterar att också ”en barsk och ovänlig ton på pastorsexpeditionen kan säkerligen riva ner mycket, som prästen söker bygga upp i sin kyrka, under det att vänlighet, tjänstaktighet och folk-

23. John Cullberg, *Västerås stift 1937–1942. Ämbetsberättelse avgiven till prästmötet i Västerås 1943*. 1945 s. 34. Se vidare Brohed 2005 s. 14f.

24. Wentz 1956 s. 114.

lighet på expeditionen kan bana väg för prästens gärning på viktigare områden”.²⁵

Arbetet med folkbokföringen gav prästerna inblick i sociala tragedier och ren brottslighet – till exempel änglamakerskorna i början av 1900-talet²⁶ – som det gällde att hantera både socialt och pastoralt. På samma gång kunde expeditionsarbetet föra med sig konflikter mellan pastorala och kamerala intressen, och ge intrycket att prästen huvudsakligen var en statlig ämbetsman med ibland närmast polis-ära befogenheter, till exempel när en person skulle tredskoskrivas på rätt adress.

Denna dubbla identitet hade prästerna tydligt haft åtminstone sedan mantalsskrivningsförordningen 1812. De skulle dels upprätta personförteckningar för mantalsskrivningen, dels medverka vid själva förrättningen. I det folkliga betraktelsesättet kom mantalsskrivningen och följande pålagor ofta att identifieras med prästernas medverkan, och prästämbetet uppfattades i högre grad än förut som en statlig myndighetsfunktion. Som statstjänsteman svarade kyrkoherden personligen för folkbokföringen.²⁷

En svårighet för församlingsprästerna var bristen på kyrkligt ledarskap just i kyrkobokföringsfrågor. Vid biskops- och prostvisitationer kontrollerades endast att kyrkoböckerna var förda med noggrannhet och god ordning. Pastorsämbetets beslut kunde överklagas till domkapitlet, men det saknades en rådgivande mellannivå mellan UD:s rättsavdelning och de enskilda pastorsämbetena. En sådan mellannivå – kyrkobokföringsinspektörerna – infördes först efter andra världskriget.

Vi har sett hur en präst kunde underlåta att i kyrkoböckerna anteckna det för tyska judar av myndigheterna tillagda förnamnet Israel, trots att det förts in i personens pass (se kap. 4). På andra håll gällde motsatsen. Mirjam Pollin (född Thea Kurzbart) berättar: ”Jag tog med mig det tyska passet med namnet Thea Sara. Jag förklarade att Sara inte var mitt namn och varför vi hade fått det, men det hjälpte inte och under mina åtta år i Sverige fick jag också bära namnet Sara”.²⁸

25. Lysander 1932 s. 111f., 115.

26. Hagbard Isberg, *Så var det...* 1959 s. 167–255, särskilt 201–203.

27. Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*. 2001 s. 49, Brohed 2005 s. 14.

28. *Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen*. 2000 s. 54.

Hindersprövningarna förutsatte i de flesta fall en personlig kontakt mellan de lysningssökande och prästerna i Svenska kyrkans församlingar. I den praktiska prästutbildningen excellerade en lärare som kontraktsprosten och kyrkobokföringsinspektören Nils Glime-lius på 1970-talet i invecklade exempel för att lära de blivande prästerna hur de skulle genomföra en hinderprövning av exempelvis en algerisk och en frånskild ungersk medborgare. Ur den erfarenheten kan förståelsen för den situation som prästerna stod i under 1930- och 1940-talen vidga sig.

Jag har stannat vid att närmare studera fyra fall för att så kunna se ut ur min egen begränsade verklighet genom fyra olika fönster. Dessa fyra fall avspeglar delvis samma, delvis olika delar av en och samma verklighet. Det handlar inte om att rota i dessa människors privatliv. Därför har en del tänkbara följdfrågor förblivit oformulerade. Andra uppgifter har fått stanna i noterna.

Under resans gång har jag blivit uppmanad att söka efter fler fall. Som vi sett kan dock inget av de av Ingrid Bohn nämnda fallen fördjupas till en närstudie, eftersom dessa enligt svensk rättspraxis skulle prövas enligt svensk lag. Inte heller det av Helmut Müssener nämnda fallet Beyer lämpar sig för en sådan studie, trots att Marianne Beyer just på grund av raslagstiftningen flytt till Sverige 1936, och hennes make, Walther Beyer, 1943 blev statslös sedan han vägrat både att inställa sig till krigstjänst och att skilja sig från sin hustru.²⁹ De var nämligen gifta redan vid sin ankomst till Sverige. I det fall i Tyska församlingen i Göteborg som nämnts ovan (kap. 5) finns inget ytterligare källmaterial, eftersom paret väntade med att gifta sig tills efter krigsslutet, då det blev tillåtet även enligt tysk lag.

I två av de fyra fall som specialstuderats ovan (kap. 1 och 4) följdes prästernas empatiska handlande av att den judiska parten döptes av just denne präst (Albert Lysander respektive Axel Ericsson). Detta som då betraktades som en ganska naturlig sak – förutom av religiöst aktiva judar, som avvisade judemission som onödig, och av biologiskt motiverade antisemiter, som betraktade den som omöjlig – har på senare tid teologiskt ifrågasatts. Här är inte platsen att diskutera detta problem, men det måste sägas att majoriteten av de judar som gifte sig med kristna och sedan konverterade, hade inte varit religiöst

29. Müssener 1974 s. 498.

praktiserande. De konverterade alltså inte från ett religiöst sammanhang. Dessa konversioner kan förmodligen betecknas som ”oegentliga konversioner”, det vill säga att konvertiten tidigare var endast nominell medlem av ett annat religionsamfund, utan att dela för detta samfund konstitutiva religiösa övertygelser.³⁰ Mot ett sådant resonemang kan man invända att det att vara jude inte främst innebär att hysa en personlig, religiös övertygelse, utan att tillhöra en social och kulturell gemenskap, men även med denna definition kvarstår omständigheten att konversionen skedde från ett icke-aktivt sammanhang. Om den sedan skedde *till* ett aktivt kristet sammanhang och om konvertiten kom att dela för det nya samfundet ”konstitutiva religiösa övertygelser” är en annan sak, som här inte finns anledning att gå in på.

Det har inte varit min uppgift att moraliskt väga skadan av att svenska präster beaktade Nürnberglagarna mot de sympatier för nationalsocialismen som vissa präster och visst kyrkfolk gav uttryck åt under 1930- och 1940-talet. Nürnberglagarnas tillämpning utgjorde en strukturell faktor av betydelse för hela kyrkan, men berörde omedelbart inte så många. Nazisympatierna inom kyrkan hade ingen stor spridning, men när de tog sig uttryck i tidningsartiklar, nådde de åtskilligt fler. Personligt och påtagligt drabbades några individer i mycket hög grad av Nürnberglagarna på ett sätt som måste beskrivas som mera närgånget än även de värsta publicistiska förlöppningar.

Andra inslag av vikt är sådana auktoriserade tolkningar av judarnas historia och situation som i Sv. Ps. 88 (se ovan), men också den omfattande hjälpverksamhet som Svenska kyrkan eller henne närstående organisationer utförde under andra världskriget, särskilt i Berlin och Wien.³¹

Inför ett ämne som effekten av Nürnberglagarna vid hindersprövningar i Svenska kyrkan är det omöjligt att förbli opåverkad eller oen-

30. Wolf-Friedrich Schäufele, ”Emigration und Konversion”, i *Theologen im Exil – Theologie des Exils. Internationales Kolloquium 17. bis 19. November 1999 in Mainz*. Wolf-Friedrich Schäufele & Markus Vinzent (Hg.), 2001 s. 149.

31. Se bland andra Göte Hedenquist, *Undan förintelsen. Svensk hjälpverksamhet i Wien under Hitlertiden*. 1983; Anne Renate Schönhagen, *Die Brüder schauen sehnsüchtig nach einer ausgestreckten Bruderhand von der anderen Seite des Meeres. Das Verhältnis der schwedischen Staatskirche zum nationalsozialistischen Deutschland*. 2000, Kap. V–VI; Johan Perwe, ”Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945”, i *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003*. Sven Ekdahl (red.). 2003.

gagerad. Likväl, eller just därför, måste historikern söka vara öppen för den misstankens hermeneutik som vågar ifrågasätta även forskarens egna empatiska intryck av människors lidande eller utsatthet. Det kan ta tid att inse till exempel att Nürnberglagarna primärt inte förbjöd tyska judar att gifta sig med "arier" – tyska judar fick verkligen gifta sig med utländska "arier" –, utan istället förbjöd tyska "arier" att gifta sig med rasmässigt definierade judar, antingen de var tyska eller utländska.³² Att ifrågasätta också sina egna känslomässiga reaktioner blir särskilt viktigt i mötet med en totalitär ideologi som den nationalsocialistiska, som i så hög grad engagerade människors känslor. Heinz Friedrich skriver att alla emotionellt uppförstörade historiska rörelser är katastrofala rörelser.³³ Hur förfärligt blir då inte resultatet om även historikern bidrar till den emotionella retoriken genom att inte ifrågasätta sina egna reaktioner. Yehuda Bauer varnar för "billig eskapism", det vill säga att hävda att nationalsocialisterna var "olika oss och att vi kan sova lugnt med fredade samveten eftersom nazisterna var djävlar och vi själva inte är djävlar". Han konstaterar istället att "under vissa omständigheter kan vi bli antingen nya Eichmann eller räddare".³⁴

32. Detta missuppfattade jag själv till en början, se Anders Jarlert, "Kyrkan och nazismen ytterligare belyst", i *SKT* 41/9 oktober 1998 s. 500.

33. BSB, Heinz Friedrich t Kurt Prelinger 1969 28/10 ("alle emotional hochgespielten geschichtlichen Bewegungen sind katastrophale Bewegungen").

34. Yehuda Bauer, *Förtalsen i perspektiv*. 2001 s. 281, 285.

8

Judisk "ras" som äkten- skapshinder till 1955

Avslutande reflektioner

Efter världskriget ändrades det svenska rättsläget i två steg. Först 1947 för undersåtar i stater, som inte var anslutna till Haagkonventionen 1902: för den som sedan minst två år hade sitt hemvist här i riket "må hans rätt att ingå äktenskapet prövas efter svensk lag, där han det begär". Enligt statsrådet Herman Zetterbergs uttryckliga motivering gjordes denna ändring bland annat därför att den kunde medföra "förbud mot äktenskap mellan personer av olika religion eller olika ras".¹ För personer från de så kallade konventionsstaterna, däribland Tyskland, kvarstod emellertid bestämmelsen om prövning enligt hemlandets lag. Att lagen för tyska medborgare under ett decennium tillämpats just med de följder, som statsrådet nu befarade, var det ingen som antydde. Beslutet om lagändring fattades utan debatt. Att ta avstånd från äktenskapshinder på grund av religion eller ras kostade inte längre något för någon.

Först 1964 utvidgades domicilprincipen, det vill här säga att hindersprövning skulle ske enligt lagen i *vistelselandet*, till att gälla varje "utländsk undersåte, oavsett konventionsanslutning, som minst två år haft hemvist i Sverige". 1904 års lag (IÄL) fick ändrad lydelse i 7 kap. §§ 2 och 4a. Sverige hade sagt upp Haagkonventionen med verkan från 1/6 1959. Lagändringen trädde i kraft den 1 januari 1965, men hade inte retroaktiv verkan.²

1. Kungl. Maj:ts proposition nr 324 (*Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1947* I:19:324, 5f.). *Riksdagens protokoll vid lagtima riksmötet år 1947*. Första kammaren. Nr 32, 6; Andra kammaren. Nr 31, 133. Jfr. Jarlert 2001 s. 173f., som bygger på det missförståndet att 1904 års lag även för medborgare i konventionsstaterna skulle ha ändrats 1947.
2. Kungl. Maj:ts proposition nr 168 (*Bihang till riksdagens protokoll år 1964*. Höstsessionen. I:168).

En ny tysk äktenskapslag den 20 februari 1946 hade gjort det möjligt för berörda parter att få ändring i vissa under den nationalsocialistiska tiden meddelade beslut i familjerättsangelägenheter av särskilt stötande natur. Frågor om äktenskaps upplösning undantogs dock. Det är lätt att inse att en annan lösning hade kunnat leda till kaos, där man inte vetat vem som skulle vara gift med vem, eftersom återgångsdomar och skilsmässor i många fall torde ha följts av nya äktenskap. Därför förändrades heller ingenting i Sverige. Makarna Mühl, vars äktenskap återgått 1939, vilket antecknades i svensk kyrkobokföring året därpå (se kap. 3), bodde tillsammans, men var enligt svensk lag inte gifta, trots att de ingått äktenskap på ett enligt svensk lag korrekt sätt.

Sonen Broni Mühl visste inte att föräldrarnas äktenskap ogiltigförklarats förrän han, troligen 1953, begärde åldersbetyg, och på pastorsexpeditionen i Malmö S:t Petri församling tillfrågades vad han ville ha för efternamn.³ I oktober 1950 hade Erwin Mühl flyttat till Malmö, och sonen hade två år senare följt efter. Han hette då Gordin, och återfick efternamnet Mühl först efter faderns anhållan den 15 augusti 1953.⁴

Den 10 mars 1955 riktade båda ”makarna” en anhållan till pastorsämbetet i Slottsstadens församling i Malmö, där de då bodde, att ”pastorsämbetet ville annullera anteckningen om återgång av vårt äktenskap, så att vi i kyrkoböckerna stå antecknade som äkta makar, gifta den 15/4 1937”. Denna anhållan hade föregåtts av en omfattande korrespondens.

Kyrkoherde Olle Nivenius i Slottsstaden, en församling som 1949 brutits ut ur S:t Petri, hade först skrivit till UD:s rättsavdelning, som på detta sätt, 15 år efter sin senaste skriftväxling i ärendet, fick möjlighet att på nytt uttala sig. Av skrivelsen framgår att Nivenius tillrätt vederbörande ”att nu ingå äktenskap i Sverige – de synas ej tidigare ha varit fullt på det klara med att de ej äro förenade i äktenskap – men av åtskilliga känsloskäl tyckas de hesitera inför ett sådant steg”.⁵ Den 11 februari meddelade chefen för Juridiska byrån, Göran von Otter – densamme som på ett tåg i Polen 1942 hört SS-översten Kurt Gersteins berättelse om Förintelsen – att den tyska civilprocessordningen anvisade ”en

3. Hos förf, Anteckningar från intervju med Broni Mühl, Malmö, 2003-03-04.

4. MSA, Malmö S:t Petri B I:19, 1950 4/10 nr 1146; 1952 4/10 nr 987; A II a:113 p. 274.

5. MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, Olle Nivenius t. UD:s Rättsavdelning 1955 7/2.

viss möjlighet” att väcka talan om upphävande av återgångsdomen, eller att ingå nytt äktenskap. Efter att på sedvanligt sätt ha konstaterat att UD saknade behörighet att uttala sig om innehållet i svensk lag eller om tolkningen av svenska rättsregler, gav von Otter slutligen rådet att om personerna inte ville låta sig viga på nytt, ”torde den formellt riktiga vägen att få återgångsdomens verkan prövad i Sverige vara att de hos pastorsämbetet göra formlig framställning om att anteckningen i kyrkoböckerna om äktenskapets återgång upphäves. Pastorsämbetets beslut torde senare kunna överklagas i sedvanlig ordning”.⁶ UD tog alltså inte upp frågan om den tyska domens giltighet i Sverige – 1940 hade pastorsämbetet i Solna däremot fått besked att den ”jämlikt gällande svensk lag torde böra här i riket erkännas”. Nu rättades *anteckningen*, inte den tveksamma tolkningen av rättsläget.

Kyrkobokföringsinspektören Emil Ahrent, kyrkoherde i Fjelle, gav samma råd, tillämpat på pastorsexpeditionens plan. Han rådde Nivenius att låta makarna göra en skriftlig framställning till pastorsämbetet, att bifalla denna med hänvisning till föreliggande undersökning och skriftväxling, att verkställa ändringarna och göra vederbörliga aviseringar, varpå samtliga handlingar borde arkiveras som bilagor till församlingsboken. ”Ingen av makarna ha någon anledning att överklaga ett sådant beslut. Ingen myndighet i Sverige, mannen är ju svensk medborgare. Om kvinnan är tysk medborgare skulle tysk myndighet kunna tänkas bli missnöjd. Det finns sannolikt ingen anledning att befara detta”.⁷

Den 10 mars 1955 beslöt kyrkoherden i Slottsstadens församling i Malmö, Olle Nivenius, att ”då äktenskapet ingåtts i England i den form som lagen där föreskriver och då en av makarna ej var tysk utan svensk medborgare vid återgångsdomens avkunnande, har ansökan denna dag bifallits, efter noggrann undersökn.”⁸ Beslutet överklagades inte, utan vann laga kraft. Sent omsider hade en svensk myndig-

-
6. MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, G. von Otter t. På i Slottsstaden 1955 11/2.
 7. MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, Erwin Mühl och Rico Gordin-Mühl t. på i Slottsstadens församling i Malmö 1955 10/3, Olle Nivenius t. Emil Arendt 1955 23/2; Emil Ahrent t. Olle Nivenius, På i Slottsstaden 1955 23/2.
 8. MSA, Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16, beslut av Olle Nivenius 1955 10/3 på begäran av Erwin Mühl och Rico Gordin-Mühl t. på i Slottsstadens församling i Malmö 1955 10/3. Redan den 22 juni 1955 dömde Rådhusrätten i Malmö till hemskillnad och den 31 oktober 1956 till äktenskapsskillnad mellan Erwin Mühl och Rico Mühl f. Gordin. MSA, Rådhusrätten i Malmö 2, G 1 AD:65 resp. 76. Den något bittra sensmoralen är att för att kunna skiljas måste man vara gift.

het – pastorsämbetet i Slottsstaden – anslutit sig till vad vi kan kalla den nederländska tolkningen att ta särskild hänsyn till den inhemska parten, och Nürnberglagarna hade till sist, tio år efter världskrigets slut, spelat ut sin roll i Svenska kyrkans statliga funktion som lysnings- och äktenskapsmyndighet i Sverige.

Nivenius hade förut varit personlig adjunkt och kyrkoadjunkt hos prosten Lysander i S:t Petri. I hans egen handläggning av fallet Mühl återspeglas vad han lärt sig hos Lysander: ”Givna regler skulle följas, naturligtvis – och Lysander var som nämnt noggrann på den punkten – men kom någon gång en enskild människas öde i konflikt med reglerna hade han inte svårt att låta paragraferna vika för människan.”⁹

Sammanfattning

Under åren 1936–39 genomförde koalitionsregeringen Hansson-Bramstorp de socialpolitiska reformer, som gav Sverige internationellt rykte som ett socialt mönsterland. En handbok i modern politisk historia sätter ”Välfärdsstaten” som rubrik över just denna period. Slagordet ”folkhemmet” fick nu en reell innebörd,¹⁰ men inte för alla som vistades i det. Somliga förvägrades, som vi har sett, till och med att bilda ett eget hem, som då inte kunde ske i någon annan accepterad form än den som äktenskapet erbjöd. Det skedde därtill på grunder som var främmande för svenskt rättsmedvetande, och som införts utan vare sig historisk eller demokratisk legitimitet. Någon teologisk bearbetning genomfördes aldrig. Den formella orsaken var en internationell privaträttslig överenskommelse från 1902, som 1904 införlivats med svensk lagstiftning (IÄL).

Attityden inom Utrikesdepartement till de nazityska Nürnberglagarnas tillämpning på tyska medborgare vid hindersprövning i Sverige förändrades från en inledande försiktighet 1935 till den ”arierförsäkran” som rättschefen Folke Malmar efter tysk förebild införde från september 1937, och vidare till en dubbel attityd, där den nye rättschefen Gösta Engzell på ett officiellt plan följde den tidigare tillämpningen, medan han redan i november 1939 på ett halvofficiellt plan visade en påtaglig motsträvighet mot att enbart följa lagen. Ännu i november 1940 erkände UD trots detta en dom om återgång av äktenskap från Berliner Landesgericht gällande äktenskap mel-

9. Nivenius 1956 s. 61.

10. Stig Hadenius et al., *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*. Stockholm 1991:2 s.128.

lan en tysk "arier" och en svensk medborgare av judisk börd, som retroaktivt blev ogift mor, liksom parets son retroaktivt miste sin äktenskapliga börd. Trots att man från UD:s sida erkände att det inte var UD:s uppgift att tolka svensk lag, fungerade UD:s anvisningar i praktiken som en sådan tolkning, när de innebar att tysk dom skulle beaktas i Sverige.

Ett annat par, som drabbades av en dom om återgång av äktenskap från Berliner Landesgericht, hade på Tyska legationens begäran instämmts av en svensk domstol, Snevrings tingslags häradsrätt i Kolbäck, för att redogöra för omständigheterna kring det äktenskap de ingått i Storbritannien. Domstolen var betydligt snabbare att följa Tyska legationens begäran än UD:s rättsavdelning, som gärna dröjde på steget. Återgångsdomen antecknades dock aldrig i Sverige, troligen på grund av prästerlig vägran.

Varken riksdagsledamöter, justitieministern eller domstolarna behandlade situationen i linje med deras motsvarigheter i Nederländerna, som avvisade allt tal om nederländska "arier" eller "judar", med hänvisning till att det endast fanns nederländska medborgare. Inte heller avvisades, som ibland i Nederländerna, de tyska formulär som inte byggde på den privaträttsliga lagstiftning båda länderna förbundet sig att följa, utan endast på offentligrättsliga tillämpningsföreskrifter.

Jämförelser med Schweiz visar att en öppen diskussion fördes där, liksom i Nederländerna, medan resultatet var växlande, ibland mellan kantons- och nationell nivå, ibland även på samma nivå.

Att tysk lagstiftning i november 1941 gjorde alla tyskar av judisk börd som vistades i utlandet statslösa, innebar här en lättnad, eftersom de då kunde hindersprövas som svenska medborgare. Även tyska, "ariska" män kunde bli statslösa efter särskilt beslut, när de vägrat infinna sig till krigstjänst. För tyska, "ariska" kvinnor i utlandet var det däremot svårare att bli statslösa.

Även de som var motståndare till nationalsocialism och antisemitism omfattade det rasparadigm, som utgick från tanken på samband mellan "raser" och beteenden, samt den svenska rasbiologiska forskningens förmenta karaktär av vetenskap och moral.

Motsträvigheten hos tjänstemän inom UD eller präster i Svenska kyrkan kan förstås antingen som motstånd eller som vägran med byråkratiska medel. Motståndet innebar en högre grad av aktivitet, men

en vägran kunde föra med sig större risker för ämbetsmannen. Hos andra möter en byråkratisk acceptans eller entusiasm.

Fram till 1991 utfördes hindersprövningar även inför borgerlig vigsel av Svenska kyrkans pastorsämbeten. Kyrkobokföringsreformen 1910 hade inneburit att deras verksamhet i hög grad instrumentaliseras för statliga syften. För många människor var kontakten med pastorsexpeditionen deras enda vardagskontakt med kyrkan. Detta viktiga kapitel av den kyrkliga vardagshistorien är ännu till stor del oskrivet.

Summary

The Effect of the Nuremberg Laws on impediments of marriage in the Church of Sweden, 1935–1945

From 1935 to the end of the Second World War, the Nuremberg Laws were considered by the clergy of the Church of Sweden in its state function of considering impediments of marriage for German citizens. As a civil authority, the Church of Sweden was responsible for all such decisions until 1991. In the 1930s, juridical commentators emphasized that the ministers in their civil administration had to follow civil law, even if it came in conflict with their understanding of Church doctrine.

According to the Nuremberg Laws, German refugees of so-called Aryan descent were prohibited from marrying Germans or foreigners (including Swedish citizens) of Jewish descent. This effect of German law in Sweden was in accordance with the Hague Convention of 1902, which was in force in both Germany and Sweden, in the latter country since 1904. Since the interest of the Nuremberg Laws was to protect 'German blood', Jewish refugees from Germany were allowed to marry foreign citizens, Jewish or non-Jewish alike.

From September 1937, Swedish citizens who wished to marry a German citizen of so-called Aryan descent were forced to sign a declaration that none of their grandparents had belonged to the Jewish race or religion. This was due to a strong recommendation from the Swedish Foreign Office, but without any historical or democratic legitimacy. Since 1863, Christian and Mosaic believers had been allowed to marry each other in Sweden.

Not all ministers of the Church of Sweden followed the recommendations of the Foreign Office, but public criticism was muted

on this matter as on the Swedish effects of the Nuremberg Laws as such. There was no debate in Parliament. Some clergymen still recommended the use of these declarations in autumn 1942. Here I apply and develop Paul A. Levine's theoretical model of 'bureaucratic resistance', sometimes nuanced as 'reluctance', emphasizing also the 'bureaucratic acceptance' shown by the largest group of clergymen, in connection with the international discussion of resistance.

A comparison to the situation in the Netherlands, where the 1902 Hague Convention was in force, shows that mixed marriages between German citizens were rejected there as well. However, Dutch authorities refused to use 'Jewish' or 'Aryan' as descriptions of Dutch citizens, and sometimes declined all use of German definitions of 'Jewish'. The public climate was totally different, with debates in Parliament immediately after the publication of the Nuremberg Laws. When the Dutch envoy to Stockholm, in November 1935, asked the Swedish foreign minister how the new German law was applied in Sweden, he received the significant answer that the Swedish authorities had not taken any stance on this law, but accepted it in practice.

A detailed study is made of four examples, where mixed couples who were not allowed to marry in Sweden, got married in the United Kingdom (2), Denmark (1), or would have got married in Norway (1). These countries had not signed the Hague Convention, and in such cases they applied the 'domicile' principle. In one of these examples, the Swedish Foreign Office showed a change of attitude as early as in 1939, which confirms the results of Levine's study, but modifies his chronology. Two of these marriages were later nullified by Landesgericht Berlin. In one of these cases, this had no effect, but in the other case, the Swedish Foreign Office declared (1940) that the Berlin decision should be in force in Sweden, and was to be entered into the Swedish Civil Register by the Church of Sweden. The change of attitude in the Foreign Office had not yet developed into active resistance. This example shows that while the law in itself (as far as it was in force in Sweden) was neutral in gender, the consequences of its application could be discriminating against women and children. In this very example, a young Jewish mother, who was a Swedish citizen, was suddenly declared unmarried, and her son illegitimate. When the war was over, this marriage was not considered as legitimate until 1955. Further, this example reveals the complex nature of the effect of

the Nuremberg Laws, since the personal situation in these cases could be worse for Swedish citizens of Jewish descent than for foreigners.

Some Swedish clergymen used different ways to solve the problem. They showed couples the possibility to get married abroad, or treated them falsely as stateless, which meant that they could marry according to Swedish law. To many Swedish citizens, their everyday contacts with the Church of Sweden in matters of civil registration and impediments of marriage created their strongest impressions of the Church. Thus, as an example of ecclesiastical history of everyday life ('Alltagsgeschichte'), this study is of great interest from the point of view of church history. It illustrates how the performance of civil duties by the Church of Sweden was directed by Swedish governmental policies, often applied from an administrative level only, and without theological considerations.

Källor och litteratur

Hos författaren

Dokumentation Georg Kreis

Britta Jonell Ericsson t. förf. 2001 17/7

Certified Copy of an Entry of Marriage. Given at the General Register Office, Application Number R 402137, 25th of April 2002 (St. Pancras and Hampstead, respectively)

Anteckningar från intervju med Broni Mühl, Malmö, 2003 4/3

Charlotte Ridderstolpe t. förf. 2003 26/3, 2005 19/7

ULA, Folkbokföringssektionen, Släktutredning av Kerstin Andersson t. förf. 2003 19/5

Anteckningar från symposiet "Rätt, religion och politik", tillägnat Magnus Sjöberg av Institutet för rättshistorisk forskning, Uppsala 2003 24/10

Odaterat utdrag från Tyska S:ta Gertruds församling av klockare Tony Schultz

Jens Thomas Brakel & Per Mikael Dreifaldt, *Tysk familjerätt i Tredje riket med särskild inriktning på naslagstiftningen jämfört med samtida svensk rätt och internationell privaträtt*. Otryckt uppsats, Juridiska institutionen, Lunds universitet 1983

Jenny Eriksson, *Arierbrevet eller Det gamla ämbetsarkivets hemlighet*. GLA, [Göteborgs universitet,] Otryckt uppsats i arkivvetenskap vt 2000

Ulf Stridbeck, *Andreas Cervin. Jurist och människa*. Rättshistoriska uppsatser Nr 4. Lunds universitet, Juridiska institutionen. 1981. Otryckt

Ulrika Zander, *Svenska biskopar om: Nazismen Kyrkokampen Judefrågan*. Otryckt examensarbete Teologiska institutionen, Lunds universitet 1999

Hos Jan-Erik Luft, Stockholm

Lufts dokumentsamling

Hos Matthias Rapp, Stockholm

Alfred Rapps dokumentsamling

Hos Broni Mühl, Malmö

Landgericht Berlin Verkündet am 30. September 1939. Geschäftsnummer 272. R.607/38

Malmö Stadsarkiv (MSA)

Rådhusrätten i Malmö 2, G I AD

Malmö S:t Petri A II a:111, A II a:113, B I:19, E I:14, H V b:45, H V b:46, H V b:53, H V b:54, H V b:56

Malmö S:t Pauli A II a, B I:14

Slottsstaden bil. t. FB fol. 26/16

Västra Skrävlinge A II a:83, A II a:145, C I:13

Albert Lysanders samling

Kungliga Biblioteket (KB)

Märta Lindqvists samling

Riksarkivet (RA)

Kabinettet/UD, Huvudarkivet C 3 F:1

Utrikesdepartementets arkiv (UDA)

UDA, R 34 B, R 34 Ct, R 34 Ct V, R 34 Ct VI, R 34 Ct IX, R 34 Ct XI, R 34 O XXII–XXXV, R 35 Ct V, R 72 L

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Christinae Tyska E:2, E:3

Göteborgs Vasa E:4, H V b:193

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Adolf Fredriks församling E:1/55 1942, E:2/15 1942, H V b

Solna A II a:92

Tyska S:ta Gertruds E I:6, E II:5, E II:6

Auswärtiges Amt Politisches Archiv (AAPA) Berlin

R 46696 f., R 99946, R 99963, R 99976

Inland II A/B:Ausbürgerungen, 276.Liste, 3.2.1943, 300.Liste, 2.10.1943

Akten der Gesandtschaft Stockholm 497

Landeskirchliches archiv (LKA) Bielefeld

Sammlung Wilhelm Niemöller, Bestand 5 Nr. 1

Bayerisches Staatsbibliothek (BSB) München

Nachlass Heinz Friedrich

Arthur Adell, ”Tron – rättens och samfundslivets grundval. Rådstuvurättspredikan i

Söderköpings kyrka 4 januari 1943”, i *SKT* 1944 nr 52

Birgitta E. Almgren, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945*.

Stockholm 2005

Ivar Anderson, *Svenska Dagbladets historia I. 1884–1940*. Stockholm 1960

Ivar Anderson, *Åsyna vittne. Människor och händelser i press och politik 1914–1940*.

Stockholm 1968

Göran Andolf, ”Gösta Engzell”, i *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*. Gunnar

Artéus & Leif Leifland (red.). Stockholm 2001

Gunnar Appelqvist, *Luthersk samverkan i nazismens skugga. Sverige och Lutherakademien i Sondershausen 1932–1945* (Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen II. NF 47). Uppsala 1993

Allan Arvastson, ”Lunds domkapitel. Historisk översikt. Ledamöter och tjänstemän efter försvenskningen”, i *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. Ser. II:1*. Stockholm 1980

Gustaf Aulén, *Den allmänneliga kristna tron*. Stockholm 1931³

–, ”Kyrkan och kriget”, i *SvD* 18.9.1935

–, ”Kristendomen och världsläget”, i Gustaf Aulén & Manfred Björkquist, *Rätt och frihet*. Stockholm 1935

- , *Den allmänneliga kristna tron*. Stockholm 1943⁴
- , *Kan något kristet krav ställas på statslivet?* Stockholm 1940
- , *Kyrkan och nationalsocialismen*. Stockholm 1944
- , ”Rättsmedvetandets grundval”, i *Kirke og Kultur* 51. 1945
- Torleiv Austad, *Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45 med innledninger og kommentarer*. Kristiansand 2005
- Yehuda Bauer, *Förintelsen i perspektiv*. Stockholm 2001
- Beknopt overzicht van de voornaamste gegevens van het huwelijksrecht van de staten in Europa en van het kerkelijk huwelijksrecht waarnaar in de huwelijkswetgeving van deze staten wordt verwezen*. Amsterdam [1941]
- Doris L. Bergen, *Twisted Cross. The German Christian Movement in the Third Reich*. Chapel Hill 1996
- , Controversies about the Holocaust: Goldhagen, Arendt, and the Historians’ Conflict, i *Historikerkontroversen*. Hartmut Lehmann (Hg.). Göttingen 2000
- Eivind Berggrav, *Staten och människan*. Stockholm 1945
- Alexander Bergmann, *Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. Bd I*. Berlin 1938
- Gerhard Besier, *Die Kirchen und das Dritte Reich. Spaltungen und Abwehrkämpfe 1934–1937*. München 2001
- , *Der Heilige Stuhl und Hitler-Deutschland. Die Faszination des Totalitären*. München 2004
- & Gerhard Sauter, *Wie Christen ihre Schuld bekennen. Die Stuttgarter Erklärung 1945*. Göttingen 1985
- Betänkande och förslag rörande kyrkobokföringen i icke territoriella församlingar, afgifvet den 4 juni 1910 af till Kungl. Ecklesiastikdepartementet tillkallade sakkunniga*. Stockholm 1910
- Frederick Bruce Bird, *The Muted Conscience. Moral Silence and the Practice of Ethics in Business*. Westport 1984
- Dirk Blasius, *Carl Schmitt. Preußischer Staatsrat in Hitlers Reich*. Göttingen 2001
- Göran Blomberg, *Mota Moses i grind. Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943*. Stockholm 2003
- Kjell Blücker, *The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood*. Frankfurt 2000
- Michael Bogdan, ”Ordre public och tvingande rättsregler i Haagkonventionerna om internationell privat- och processrätt”, i *SJT* 78. 1993
- Erik Boheman, *På vakt. Kabinetssekreterare under andra världskriget*. Stockholm 1964
- Ingrid Bohn, *Zwischen Anpassung und Verweigerung. Die deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm zur Zeit des Nationalsozialismus* (Kieler Werkstücke Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte. Bd 3). Frankfurt 1997
- Rune Bokholm, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*. 2001
- Arne Bonde, *For lov og rett i 250 år. Oslo politikammer 1744–1944 med spesiell vekt på de siste 50 år*. Oslo 1994
- Ernst Brandis, *Die Ehegesetze von 1935. Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes*. Berlin 1936
- Nils-Arvid Bringéus, ”Hilding Pleijels frågelista ”Kyrklig folklivsforskning””, i *Hilding Pleijel Symposium 19 oktober 1893–19 oktober 1993. Ett hundraårsjubileum* (BHEL 34). Lund 1995

- Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning. En historik över rasbiologiska institutet*. Lund 1995
- Birgitta Brodd, *Var Sveriges sak också kyrkans? Svenska kyrkans utrikespolitiska aktivitet 1930–1945. En tidslägesorienterad analys*. Skellefteå 2004
- Ingmar Brohed, *Sveriges kyrkohistoria 8. Religionsfrihetens och ekumenikens tid*. Stockholm 2005
- Martin Broszat, "Resistenz und Widerstand", i Martin Broszat u.a., *Bayern in der NS-Zeit*. München 1981
- Ursula Büttner, "Von der Kirche verlassen: Die deutschen Protestanten und die Verfolgung der Juden und Christen jüdischer Herkunft im 'Dritten Reich'", i Ursula Büttner & Martin Greschat, *Die verlassenen Kinder der Kirche. Der Umgang mit Christen jüdischer Herkunft im "Dritten Reich"*. Göttingen 1998
- Eric Carlsson, *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget* (Bibliotheca historica Lundensis 89) Lund 1998
- Sven Carlson [Svenæus], *Rabban Jochanan Ben Zakkaj. En judisk skriftlärare från apostlarnas tid*. Lund 1922
- Hilma Christenssons suckböcker*. Anders Jarlert (utg.) (Göteborgs stiftshistoriska sällsks skriftserie 2). Göteborg 1987
- Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933* (Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 42). Uppsala 2004
- D. Cohen, *Zuwend en dolend. De joodse vluchtelingen in nederland in de jaren 1933–1940 met een inleiding over de jaren 1900–1933*. Haarlem 1955
- John S. Conway, "Totalitarianism and Theology", i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. Donald J. Dietrich (ed.). Syracuse, N.Y. 2003
- Gilbert Coutaz, "A la recherche de ses origines vaudoise. Les certificats d'aryanisme délivrés durant la Deuxième Guerre mondiale", i *Bulletin généalogique vaudoise* 1997
- John Cullberg, *Västerås stift 1937–1942. Ämbetsberättelse avgiven till prästmötet i Västerås 1943*. Stockholm 1945
- Rune W. Dahlén, "Axel Andersson – Missionsförbundets räddare?", i *En historia berättas – om missionsförbundare*. Rune W. Dahlén & Vallborg Lindgärde (red.). Falköping 2004
- John J. Delaney, "Sowing *Volksgemeinschaft* in Bavaria's Stony Village Soil: Catholic Peasant Rejection of Anti-Polish Racial Policy, 1939–1945", i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. Donald J. Dietrich (ed.). Syracuse, N.Y. 2003
- Den gula fläcken. Utrotandet av 500,000 tyska judar*. Förord av Herbert Tingsten och Lion Feuchtwanger. Stockholm 1936
- Donald J. Dietrich, "Introduction", i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. Donald J. Dietrich (ed.). Syracuse, N.Y. 2003
- Hans-Joachim Döschner, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*. Berlin 1987
- Gösta Eberstein, "Det svenska rättsarvet", i *Svensk lag och rätt*. Stockholm 1941
- , "Svenska rättsperspektiv", i *Svensk lag och rätt*. Stockholm 1941
- Anders Edestam, *Karlstads stifts herdaminne från medeltiden till våra dagar. I*. Karlstad 1975
- Birger Ekeberg, "Giftermålsbalken", i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag. I*, Stockholm 1934

- Geoff Eley, Foreword, i *The History of Everyday Life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Alf Lüdtke (ed.). Princeton, N.J. 1995
- Axel Ericsson, *Ingenting och allt. Dikter*. Stockholm 1955
- Rainer Faupel & Klaus Eschen, *Gesetzliches Unrecht in der Zeit des Nationalsozialismus. Vor 60 Jahren: Erlaß der Nürnberger Gesetze*. Baden-Baden 1997 (Veröffentlichungen der Potsdamer Juristischen Gesellschaft Bd. 3)
- Roger Finke & Rodney Stark, *The Churching of America, 1776–1990. Winners and Losers in our Religious Economy*. New Brunswick, N.J. 1992
- Josef Fischler, ”Utsträckt tillämpning av tysk rätt i mål om äktenskapsskillnad i Tyskland”, i *SJT* 20. 1935
- Folkpartiets principprogram antaget av partimötet den 11 juni 1944*
- Janne Flyghed, *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*. Stockholm 1992
- Annette Forsén, ”Tysk föreningsverksamhet i Stockholm före andra världskriget”, i *Scandia* 2001 årg. 67
- Norbert Frei, ”Die Juden im NS-Staat”, i *Das Dritte Reich. Ursprünge, Ereignisse, Wirkungen*. Martin Broszat & Norbert Frei (Hg.). Freiburg im Breisgau 1983)
- Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews. Vol. I*. London 1997
- Uriel Gast, ”Aspekte schweizerischer Fremden- und Flüchtlingspolitik vor und während des Zweiten Weltkrieges”, i *Schweden, die Schweiz und der Zweite Weltkrieg. Beiträge zum interdisziplinären Symposium des Zentrums für Schweizerstudien an der Universität Örebro, 30.09–02.10.1999*. Irène Lindgren & Renate Walder (Hg.). Frankfurt 2001
- Dr. Hans Globke. Aktenauszüge. Dokumente*. Reinhard-M. Strecker (Hg.). Hamburg 1961
- Lothar Gruchmann, ”’Blutschutzgesetz’ und Justiz. Zu Entstehung und Auswirkung des Nürnberger Gesetzes vom 15. September 1935”, i *VZG* 31. Jg. 1983
- T[age] G[rönwall], ”Blodets lag”, i *SJT* 20. 1935
- [Tage] G-[rönwa]ll, ”Förbudet mot äktenskap mellan judar och arier”, i *SJT* 21. 1936
- Tage Grönwall, ”Stortysk äktenskapsrätt”, i *SJT* 24. 1939
- Guds vägar. Judendom och kristendom. Ett inomkyrkligt samtalsdokument* (Svenska kyrkans utredningar 1999:1). Stockholm 1999
- Lars Gunnarsson, *Kyrkan, nazismen och demokratin. Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945* (Acta Universitatis Stockholmiensis 52). Stockholm 1995
- Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 13). Lund 1975
- Stig Hadenius et al., *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*. Stockholm 1991¹²
- M[agnus] Hallenborg, ”Statslösa utlänningars kyrkobokföring och äktenskap”, i *SKT* 1943 15/7 N:o 28
- Eva M. Hamberg, ”Migrationens drivkrafter och följder: några aspekter av migrationsprocessen”, i *Den svenska utvandringen till Amerika. Religiösa perspektiv* [omslagstitel]. Kisa 2005
- Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna. Sweden for the Swedes. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*. Stockholm 1964
- Handelningen der Staten-General. 1935–1936, 1936–1937, 1938–1939*
- Britt Hedberg, *Stadens minne. Stockholms stadsarkiv till år 2000*. Stockholm 2002
- Göte Hedenquist, *Undan förintelsen. Svensk hjälpverksamhet i Wien under Hitlertiden*. Älvsjö 1983

- Rune Hedman & Jöran Wibling, "De s. k. arierbevisen – löpande ärenden vid ett landsarkiv åren 1933–1944", i *Arkivvetenskapliga studier. Fjärde samlingen*. Birger Lundberg (utg.). Lund 1968
- Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews. Vol. 1*. New York 1985
- , *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945*. London 1993
- Oscar Hippel, "Den senaste debatten om kyrkorätten", i *Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist 28/4 1938*. Stockholm 1938
- Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet II. Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden* (Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis. Humaniora 34). Göteborg 1994
- Tobias Hübinette, *Den svenska nationalsocialismen: medlemmar och sympatisörer 1931–45*. Stockholm 2002
- Hagbard Isberg, *Så var det...* Lund 1959
- Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt 1968
- Jan Janson, *Debatten om civiläktenskapets införande i Sverige*. Stockholm 1964
- Kyle T. Jantzen, "National Socialism as a Force for German Protestant Renewal? Pastors and Parishioners Respond to Adolf Hitler's 'National Renewal'", i *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*. Donald J. Dietrich (ed.). Syrakuse, N.Y. 2003
- Anders Jarlert, "våra pinade bröder av Israels stam". *Till frågan om Svenska kyrkan och förföljelsen av de skandinaviska judarna åren 1942–43* (Tro & Tanke. Supplement. Tro förr och nu 5/1993)
- , "J.O. Wallins psalm om Jerusalem förstörelse", i *Nordisk judaistik* Vol. 16 No 1–2 1995
- , "Ausländische Legitimation für den Reichsbischof? Die mißlungenen Versuche, durch britische oder skandinavische Teilnahme an der Einführung des Reichsbischofs der deutschen Kirchenleitung internationale Anerkennung zu verschaffen", i *KZG* 8.Jg. Heft 2/1995
- , "Svenska lagar på tyskt vis", i *SvD* 5/4 1998
- , "Kyrkan och nazismen ytterligare belyst", i *SKT* 41/9 oktober 1998
- , "Svenska teologer under nazitiden. En kyrkohistorisk replik", i *STK* 74. 1998
- , "Europabilder der kirchlichen Widerstandsbestrebungen", i *KZG* 12.Jg. Heft 2/1999
- , "Kyrkohistoriens objekt", i Anders Jarlert & Samuel Rubenson, *Kyrkohistoria i Lund. Fyra föreläsningar* (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. NF 2). Lund 2000
- , *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm 2001
- , "Die Anwendung der Nürnberger Gesetze in der Schwedischen Kirche 1935–1945", i *KZG* Heft 1/2001
- , "Nygren, Aulén och nationalsocialismen – omvärderingar av historiska positioner", i Samuel Rubenson & Anders Jarlert, *Kyrkohistoriska omvärderingar* (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. NF 7). Lund 2005
- , rec. Brodd 2004, i *Kyrkohistorisk årsskrift 2005*
- Erik Jayme, "Die Wiederanwendung der Haager Familienrechtsabkommen von 1902 und 1905", i *Neue Juristische Wochenschrift* 18.Jg. Heft 1/2 14. Januar 1965
- Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen. Aspekter på andra världskriget*. Stockholm 2000
- Ruben Josefson, *Rätten och den kristna moralen*. Stockholm 1941

- , "Lex creationis. Anteckningar till Gustaf Auléns teologi", i *Forum Theologicum* 22. 1965
- Judiska minnen. Berättelser från Förintelsen. Britta Johansson (red.). Stockholm 2000
- Stig Jägerskiöld, "Folke Malmar", i *Svenskt biografiskt lexikon* 24. 1982–84
- Maarit Jänßer-Jareborg, "The Influence of the Hague Conventions on the Development of Swedish Family Conflicts Law", i *The Influence of the Hague Conference on Private International Law* (Netherlands International Law Review 1993, Vol. XL, Issue 1). Dordrecht 1993
- , "VI – Internationell privaträtt", i *Svensk rätt – en översikt*. Stig Strömholm (red.). Uppsala 2001
- Hjalmar Karlgren, *Korrfattad lärobok i internationell privaträtt*. Lund 1945
- Nils Karlström, "Från den ekumeniska fronten", i *Kristen gemenskap* 6. 1933
- , *Kyrkan och nazismen. Ekumeniska aktioner mot nazismen 1933–1934*. Uppsala 1976
- Jean-Marc Kern, "L'origine du tampon J. Une histoire de neutres", i *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* vol. 50, Basel 2000
- Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation. Fourth Edition*. London 2000
- Hermann Kiesow, *Jahrbücher der Deutschen Christinengemeinde zu Gothenburg von 1757 bis 1943*. Gothenburg 1943
- Kirken, krisen og krigen*. Stein Ugelvik Larsen & Ingun Montgomery (red.). Bergen 1982
- Steven Koblík, "Om vi teg, skulle stenarna ropa". *Sverige och judeproblemet 1933–1945*. Stockholm 1987
- , *The Stones Cry Out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933–1945*. New York 1988
- Ernst Kohlrausch, "Die Strafbarkeit der Umgehung des Blutschutzgesetzes; Rassenwidrige Eheschließung und Rassenschande im Ausland...", i *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* 8.Jg, Heft 12, 15. Juni 1941
- Georg Kreis, "Anhang. Amtlicher Antisemitismus? Zu den zivilstandsamtlichen "Arierbescheinigungen" in den Jahren 1936–1945", i Georg Kreis, *Die Rückkehr des J-Stempels. Zur Geschichte einer schwierigen Vergangenheitsbewältigung*. Zürich 2000
- Tony Kushner, "'Pissing in the Wind'? The Search for Nuance in the Study of Holocaust 'Bystanders'", i *'Bystanders' to the Holocaust: A Re-evaluation*. David Cesarani & Paul A. Levine (ed.). London 2002
- Kyrko-Lagen af 1686 och Kongl. Förordningen, huru med Rättegång i Dom-Capitlen förhållas skall, af den 11 februari 1687, samt Författningar, som dem upplysa, förklara, ändra eller tillöka [---]*. Uppsala 1845
- Staffan Källström, *Värdenihilism och vetenskap* (Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas). Göteborg 1984
- , *Den gode nihilisten*. Stockholm 1986
- , "Nihilism och människovärde", i *Motströms*. Staffan Källström & Erland Sellberg (red.). Stockholm 1991
- Lagberedningens förslag angående vissa internationella rättsförhållanden. I. Förslag till konvention mellan Sverige, Danmark, Finland och Norge innehållande internationellt privaträttsliga bestämmelser om äktenskap, adoption och förmyndarskap m. m. Stockholm 1929 (SOU 1929:12)*
- Kjell O. Lejon, *Tvångsteriliseringarna och Svenska kyrkan 1935–1975 (Tro & Tänkel Supplement 1/1999)*

- Göran Leth, *"Kristallnatten" i svenska dagstidningar* (Skriftserie 1:2005 Forum för levande historia). Stockholm 2005
- Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 178) 1998²
- Guenter Levy, "Pius XII, The Jews, and the German Catholic Church", i *Betrayal. German Churches and the Holocaust*. Robert P. Ericksen & Susannah Heschel (ed.). Minneapolis 1999
- Michael Ley, *"Zum Schutze des deutschen Blutes...". "Rassenschande"-Gesetze im Nationalsozialismus*. Mainz 1997
- E[rik].L[ind], "Tysklands Reichsgericht ang. äktenskapsskillnad t. f. av rasolikhet", i *SJT* 20. 1935
- , "Värnadsrätt och blandäktenskap i Tyskland", i *SJT* 20. 1935
- Martin Lind, *Kristendom och nazism. Frågan om kristendom och nazism belyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933–1945*. Lund 1975
- Kurt Lindal, *Själv censur i stövelns skugga. Den svenska radions roll och hållning under andra världskriget*. Stockholm 1998
- Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*. Stockholm 1973
- Hans van Loon, "The Hague Conference – its origins, organization and achievements", i *SJT* 1993
- Alf Lüdtke, "Einleitung. Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte?", i *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Alf Lüdtke (Hg.). Frankfurt 1989
- Alf Lüdtke, "The Appeal of Exterminating 'Others': German Workers and the Limits of Resistance", i *Resistance against the Third Reich 1933–1990*. Michael Geyer & John W. Boyer (ed.). Chicago 1994
- Albert Lysander, "En märkvärdig omvändelse", i *Kors och tvärs. Resebilder*. Stockholm 1929
- , "En timma på pastorsexpeditionen", i *Lunds stifts julbok 1932*
- , *Kring det beliga landet. Skisser*. Stockholm 1936
- , "En svensk-judisk herrnhutare", i *Lunds stifts julbok 1942*
- , *Ditt ord är sanning. Predikningar över andra årgångens högmässotexter*. Stockholm 1958
- & Gunnar Forkman (utg), *Kyrkobokföringen.Handledning för pastorsexpeditioner-na*. Stockholm 1929
- Bertil Löf, "Axel Ericsson", i *Av nåd nådens tjänare. Minnesteckningar över präster i Västerås stift 1980–1992*. Grund Benkt Andersson, Inge Svensson & Harald Wejryd (red.). Västerås 1992
- Bernhard Lösener, "Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern", i *VZG* 9. Jg. 1961
- Richard Löwenthal, "Widerstand im totalen Staat", i *Widerstand und Verweigerung in Deutschland, 1933–1945* Richard Löwenthal & Patrick von zur Mühlen (ed.). Berlin 1982
- Helene Löw, "Der institutionelle und organisierte Widerstand gegen Flüchtlinge in Schweden 1933–1945", i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945* (Hrsg. Hans Uwe Petersen). Kiel 1991
- , *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*. Stockholm 2004

- Klaus-Michael Mallmann & Gerhard Paul, "Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff", i *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 99, 1993
- Folke Malmar, "Svensk rättspraxis. Internationell privaträtt 1931–1935", i *SJT* 22, 1937
- Hugh McLeod, *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*. Houndmills 2000
- Hans Medick, "Missionare im Ruderboot? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte", i *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Alf Lüdtke (Hg.). Frankfurt 1989
- Kjell Å. Modéer, "Jherings Rechtsdenken als Herausforderung für die skandinavische Jurisprudenz", i *Juristische Theoriebildung und Rechtliche Einheit. Beiträge zu einem rechtshistorischen Seminar in Stockholm im September 1992* (Rättshistoriska studier Bd XIX, 1993)
- Wilhelm Michaeli, *Internationales Privatrecht. Gemäss schwedischem Recht und schwedischer Rechtsprechung*. Stockholm 1948
- Bob Moore, *Jewish Refugees in the Netherlands 1933–1940. The Structure and Pattern of Immigration from Nazi Germany* (Leo Baeck Institute Yearbook XXIX, London 1984)
- , *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands 1933–1940*. Dordrecht 1986
- , *Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*. London 1997
- Henrik Munktel, *Svensk rättstradition* (Studentföreningen Verdandis småskrifter N:r 449). Stockholm 1942
- , *Det svenska rättsarvet*. Stockholm 1944
- Eino Murtorinne, *Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf, 1933–1934*. Helsinki 1968
- , "Den nordiska lutherdomen i den politiska situationen efter 1933", i *Nordisk lutherdom över gränserna. De nordiska kyrkorna i 1900-talets konfessionella samarbete*. Lars Österlin (red.). København 1972
- , "Norden och Lutherakademien i Sondershausen 1932–1943", i *Nordisk lutherdom över gränserna. De nordiska kyrkorna i 1900-talets konfessionella samarbete*. Lars Österlin (red.). København 1972
- Helmut Müssener, *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*. München 1974
- De Nederlandsche Rechtspraak betreffende International Privaatrecht. Supplement op Deel I omvattende de jaren 1936 en 1937*. 's-Gravenhage 1938
- John Nilsson, *Präster från stift och storstad II. Minnesteckningar till prästmötet i Stockholm sommaren 1957*. Stockholm 1957
- Thomas Nipperdey, "1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte", i *Historische Zeitschrift* 227/1978
- Olle Nivenius, "Mitt första missiv", i *Bland gåvor mångahanda. En minnesbok om Albert Lysander*. Stockholm 1956
- Ernst Noam & Wolf-Arno Kropat, *Juden vor Gericht 1933–1945. Dokumente aus hessischen Justizakten*. Wiesbaden 1986
- Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius*. Bodafors 1983
- , *Ingemar Hedenius. En filosof och hans tid*. Stockholm 2004
- Sven Nordlund, "Alkibiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna", i *Historisk Tidskrift* 2005/4
- , "'Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta.' Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag", i *Historisk Tidskrift* 2005/4

- Ragnar Norrman, *Quislingkyrkan. Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940–1945*. Skellefteå 1998
- Anders Nygren, *Filosofisk och kristen etik* (Lunds universitets årsskrift I. 18:8). Lund 1923
- Rolf Nygren, ”Rasfrågan i 1933 års tyska kyrkobekännelser. En liten test av Goldhagens tes om Hitlers villiga böddlar”, i *Migration och mångfald. Essäer om kulturkon-takt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Runblom*. Uppsala 1999
- Birgitta Odén, *Leda vid livet. Fyra mikrohistoriska essäer om självmordets historia*. Lund 1998
- [K. Olivecrona], *Internationell privaträtt. Anteckningar efter docent K. Olivecronas fö-reläsningar höstterminen 1931*. Dupl. Uppsala 1932
- Bror Olsson, *Psalmboken som folkbok En skildring av dess roll i svenskt fromhetsliv*. Lund 1942
- Sverker Oredsson, ”Svenska teologer under nazitiden”, i *STK* 73, 1997
- , ”Svenska teologer under nazitiden”, i *STK* 75, 1999
- Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhets-tjänst. I. Betänkande angående flyktingars behandling*. Stockholm 1946 (*SOU* 1946:36)
- Pastoralkalender*. Gunnar Forkman (red.). Stockholm 1936
- Johan Perwe, ”Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945”, i Sven Ekdahl (red.), *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003*. Berlin 2003
- Detlev Peukert, *Volksgeossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Auf-begehren unter dem Nationalsozialismus*. Köln 1982
- Alfred Rapp, *The Birth of a World Organization*. Hallstahammar 1988
- , *Tillkomsten av en världsorganisation*. Hallstahammar 1988
- Andreas Rethmeier, ”Nürnberger Rassegesetze” und Entrechtung der Juden im Zivilrecht (Rechtshistorische Reihe 126). Frankfurt 1995
- C. A. Reuterskiöld, *Föreläsningar öfver privat internationell rätt. 1. Om äktenskap, äkten-skapsskillnad och förmynderskap enligt svensk-internationell rätt. I*. Uppsala 1909
- Riksdagen 1904, 1933, 1947*
- Bihang till riksdagens protokoll vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1927, 1934, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1947, 1964*
- Edvard Rodhe, ”Hava de kristna kyrkorna och de enskilda kristna något ansvar för de politiska frågorna?”, i *STK* 11/1935
- Harald Runblom, ”Sweden and the Holocaust from an international perspective”, i *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of re-search*. Stig Ekman & Klas Åmark (ed.). Stockholm 2003
- Owe Samuelsson, ”Lysning med fördröjning. Ett baptistiskt civiläktenskap 1879”, i *Arkiv fakultet kyrka. Festskrift till Ingmar Brohed*. Anders Jarlert (red.). (BHEL 48). Lund 2004
- Carl Schmitt, ”Die nationalsozialistische Gesetzgebung und der Vorbehalt des 'ordre public' im Internationalen Privatrecht”, i *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*. Februar 1936
- Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus* (Veröffentlichungen der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg, Bd. 17). Zürich 2001
- Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg. Schlussbericht*. Unabhän-gige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg (Hg.). Zürich 2002

- Wolf-Friedrich Schäufele, "Emigration und Konversion", i *Theologen im Exil – Theologie des Exils. Internationales Kolloquium 17. bis 19. November 1999 in Mainz*. Wolf-Friedrich Schäufele & Markus Vinzent (Hg.). Mandelbachtal 2001
- Ivo Schöffler, "Die Niederlande und die Juden in den dreißiger Jahren", i *Die Niederlande und das deutsche Exil 1933–1940*. Kathinka Dittrich & Hans Würzner (Hg.). Königstein 1982
- Anne Renate Schönhagen, *Die Brüder schauen sehnsüchtig nach einer ausgestreckten Bruderhand von der anderen Seite des Meeres. Das Verhältnis der schwedischen Staatskirche zum nationalsozialistischen Deutschland* (Europäische Hochschulschriften Reihe XXXI Bd. 394). Frankfurt 2000
- Ingrid Segerstedt Wiberg & Ingrid Lomfors, *När Sverige teg om nazisternas förföljelse*. Stockholm 1991
- Johan Selander, "Nürnberglagarna och den svenska pressen", i *Presshistorisk årsbok 2002 Sonderdruck aus dem "Deutschen Reichsanzeiger und Preussischen Staatsanzeiger" Nr. 99 vom 27. April 1940. Bekanntmachung Liste Nr. 157*
- Nathan Stoltzfus, *Rosenstrasse. Civilt motstånd och blandäktenskap i Tyskland*. Stockholm 2004
- Tord Ström, *Det timliga i evighetens ljus. Om det sociala inslaget i predikan*. Stockholm 1937³
- Olof Sundby, *Lutherskt äktenskapsuppfattning. En studie i den kyrkliga äktenskapsdebatten i Sverige efter 1900*. Stockholm 1959
- Jan-Olof Sundell, *Karl Schlyter – en biografi*. Stockholm 1998
- Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*. Stockholm 1997
- Svensk författningssamling*
- Svenskt konstnärslexikon I*. Gösta Lilja (red.) et al. Malmö 1952
- Sveriges församlingar genom tiderna*. Stockholm 1989
- Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials. A Personal Memoir*. London 1993
- James F. Tent, *In the Shadow of the Holocaust. Nazi Persecution of Jewish-Christian Germans*. Lawrence, Kansas 2003
- Sven Thidevall, *Kampen om folkekyrkan. Ett folkekyrkligt reformprograms öden 1928–1932*. Stockholm 2000
- Åke Thulstrup, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45*. Stockholm 1962
- Tillägg. A. Utländska medborgares giftermål inför svensk vigselmyndighet i Sverige, i *Pastoralkalender*. Gunnar Forkman (red.). Stockholm 1936
- Jarl Torbacke, *Dagens Nyheter och demokratins kris. [II] 1937–1946. Genom stormar till seger*. Stockholm 1972
- Mattias Tydén, *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*. Stockholm 2002²
- Östen Undén, *Internationell äktenskapsrätt enligt gällande svensk lag*. Lund 1922
- Utredning angående revision av bestämmelserna om utlännings rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål (SOU 1936:53)*. Stockholm 1936
- Hugo Valentin, *Urkunder till judarnas historia i Sverige*. Stockholm 1924
- , *Judarna i Sverige*. Stockholm 1964
- Hilmer Wentz, *Från Lundastiftet. Personteckningar till prästmötet i Lund hösten 1956*. Lund 1956
- J. Wiarda, "Nederlands internationaal personen- en familierecht en de openbare orde,

- mede in verband met het geslacht Kisch (קיש) uit Praag in Groningen in de achttiende eeuw, waaruit stamt Izaak Kisch, geboren te Amsterdam 23 november 1905”, i H. U. Jessurun d’Oliveira et al (red.), *’ Exempel dwinght. Opstellen aangeboden door vrienden en vereerders aan prof. mr. I. Kisch t.g.v. zijn 70ste verjaardag*. Zwolle 1975
- Dorothee Wierling, ”Alltagsgeschichte und Geschichte der Geschlechterbeziehungen. Über historische und historiographische Verhältnisse”, i *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Alf Lüdtke (Hg.). Frankfurt 1989
- Alfred Wihlborg, ”Tyska judars rätt till lysning”, i *SKT* 1938 1/12 N:o 48
- , ”Utlänningar i Sverige. Deras kyrkobokföring – Hur förfara, då lysning begäres”, i *SKT* 1942 N:o 41 8/10
- John Witte, Jr, *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge 2002
- Gösta Wrede, *Kyrkosynen i Einar Billings teologi*. Stockholm 1966
- Gunnar Åselius, ”Sweden and Nazi Germany”, i *Sweden’s relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research*. Stockholm 2003

Bulletin généalogique vaudoise
Dagens Nyheter
Forum Theologicum
Frankfurter Zeitung
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning
Historische Zeitschrift
Historisk Tidskrift
Judisk Krönika
Kirchliche Zeitgeschichte (KZG)
Kirke og kultur
Kristen gemenskap
Kyrkohistorisk årskrift
Leo Baeck Institute Yearbook
Lunds stifts julbok
Nederlandsch Juristenblad
Nieuwe Rotterdamse Courant
Nordisk judaistik
Nytt Juridiskt Arkiv
Presshistorisk årsbok
Scandia
Schweizerische Zeitschrift für Geschichte
Svensk Juristtidning (SJT)
Svensk Kyrkotidning (SKT)
Svensk Teologisk Kvartalskrift (STK)
Svenska Dagbladet (SvD)
Tro & Tanke. Supplement
Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (VZG)
Weekblad van het Recht
Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
 Otryckta uppsatser, se ovan *Hos författaren*

Förkortningar

AAPA	Auswärtiges Amt, Politisches Archiv
BHEL	Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis
BSB	Bayerische Staatsbibliothek
GLA	Landsarkivet i Göteborg
IÄL	Lag 8/7 1904 om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap
KB	Kungliga biblioteket
KZG	Kirchliche Zeitgeschichte
LKA	Landeskirchliches Archiv
MSA	Stadsarkivet i Malmö
Pä	Pastorsämbetet
RA	Riksarkivet
SJT	Svensk Juristtidning
SKT	Svensk kyrkotidning
SOU	Statens offentliga utredningar
SSA	Stadsarkivet i Stockholm
STK	Svensk Teologisk Kvartalskrift
SvD	Svenska Dagbladet
UD	Utrikesdepartementet
UDA	Utrikesdepartementets arkiv
ULA	Landsarkivet i Uppsala
VZG	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte

Personregister

Personregistret omfattar samtliga personer som förekommer i huvudtexten.

A

Adell, Arthur 49
Ahrent, Emil 139
Albrecht, Erich 118
Almgren, Birgitta 29
Alving, Barbro 28
Anderson, Ivar 29
Andersson, Axel 65
Andolf, Göran 106, 117
Andræ, Tor 28
Aulén, Gustaf 46–49, 64, 123

B

Bakker-Nort, Elisabeth 32
Barth, Karl 47
Bauer, Yehuda 136
Bergen, Doris L. 125
Berggrav, Eivind 49, 69
Besier, Gerhard 28
Beyer, Marianne 134
Beyer, Walther 134
Billing, Einar 122
Bird, Frederick Bruce 29
Björkquist, Manfred 46
Blomberg, Pontus 56
Blückert, Kjell 41
Boëthius, Bertil 53
Bogdan, Michael 24
Boheman, Erik , 62, 75
Bohn, Ingrid 99, 100, 101, 134
Bokholm, Rune 121
Boon, G. A. 31, 32
Brandis, Ernst 22, 99

Broberg, Gunnar 62
Broszat, Martin 112, 128
Brunhoff, Kurt 59, 93
Buchholz, Elfriede Anna Berta f.
 Glave 103
Buchholz, Heinz 103
Burke, Peter 125
Böös, Erik 132

C

Carbonnier, Claes 103
Carlsson, Eric 121
Cervin, Andreas 50, 80
Christensson, Hilma 131
Cohn, Louise 70
Cullberg, John 132

D

Delaney, John J. 128

E

Eberstein, Gösta 49, 50
Eichmann, Adolf 136
Ekeberg, Birger 42
Ekman, C. G. 65
Ekman, Karl 80, 118
Ekström, Gunnar 114
Engström, Ernst 107
Engzell, Gösta 62, 105, 106, 117, 118,
 140
Ericsson, Axel 91, 98, 117, 120, 134
Eriksson, Ragnar 102
Eschen, Klaus 74

F

Fant, Gunnar 108
 Faupel, Rainer 74
 Finke, Roger 126
 Flyghed, Janne 50
 Forkman, Gunnar 10, 115
 Forsén, Anette 77
 Frank, Hans 45
 Frei, Norbert 20
 Fried, M. 76
 Friedrich, Heinz 136
 Frisch, Max 82

G

Gerstein, Kurt 138
 Glimelius, Nils 134
 Goldhagen, Daniel J. 125, 126
 Golebiewski, Stanislaw 114
 Gordin, Rachmel 72, 76
 Göring, Carin 98
 Göring, Hermann 98
 Gottberg, Yngve 55, 56
 Grodka, Günter 127
 Grodka, Wally 127
 Grönwall, Tage 21, 25, 26, 65
 Gunnarsson, Lars 121
 Gärde, Natanael 65

H

Hallén, Harald 60
 Hallenborg, Magnus 10, 24, 26, 55,
 56, 61, 70, 71, 77, 79, 81, 82,
 100, 119
 Hansson, Per Albin 29
 Hedenius, Ingemar 43, 49
 Hilberg, Raul 21, 30, 54
 Hildebrandt, Franz 21
 Hitler, Adolf 11
 Holmberg, Åke 27
 Hummel, Ludwig 17
 Hygen, Johannes 106–108
 Hägerström, Axel 43, 45

I

Israel, Julius 17

J

Jacobson, Walter 97, 98
 Janssen, F. I. J. 33
 Jansson, Karl Johan Knut 81
 Jantzen, Kyle T. 128, 129
 von Jhering, Rudolf 50, 80
 Johansson, Alf W. 29, 126
 Johansson, Harry 49
 Johansson, Otto 28
 Jonzon, Bengt 28
 Josefson, Ruben 44
 Järte, Otto 15, 62

K

von Kantzow, Hans 96–98
 Karlgren, Hjalmar 18, 19
 Kernen, Jean-Marc 61
 Kershaw, Ian 112, 113
 Kiesow, Hermann 102, 119
 Kisch, Isaak 67
 Koblik, Steven 18
 Kocka, Jürgen 125
 Koller, Guido 61
 Kreis, Georg 61, 83, 127
 Kropat, Wolf-Arno 90

L

Langner, Martin Bruno 71
 Leth, Göran 63
 Levine, Paul A. 16, 17, 30, 55, 58, 60,
 62, 71, 105, 106, 111–113, 144
 Lewardt, Oscar 70
 Ley, Michael 20
 Lichtenberg, Bernhard 112
 Lindberg, Hans 58
 Lindqvist, Märta (Quel qu'une) 10,
 11, 15
 Lindström, fru 114
 Lüdtke, Alf 118, 128
 Luft, Anna Julie f. Ullmann 103, 105–109
 Luft, Friedrich 103, 105–109
 Lundstedt, Vilhelm 43–45, 49
 Lysander, Albert 9, 10, 11, 13–16, 26,
 34, 35, 42, 62, 64, 72, 115, 116,
 119, 120, 121, 132, 134, 140

Löwenthal, Richard 113
Lööv, Heléne 63, 77

M

Malmar, Folke 30, 56–60, 62, 82, 92,
106, 117, 140
May, Karl Maximilian 88
Mayer, Emma Sara f. Schulmann 9,
10, 12, 13, 16, 17
Mayer, Jakob Friedrich (Fritz) 9, 10,
12, 13, 16, 17
McLeod, Hugh 129, 130
Michaeli, Wilhelm 18, 19, 100
Missun, Walter Wilhelm 18, 19, 100,
102
Mühl, Broni(slaw) 72, 77, 79, 85, 138
Mühl, Erwin 72–75, 76–78, 80, 81,
89, 91, 103, 138, 139
Mühl, Rico f. Gordin 72–81, 85, 89,
91, 138, 139
Müller, Ludwig 75
Munktell, Henrik 50
Müssener, Helmut 18, 134
Muth, Th. 116

N

de Nagell, Baron E. 30
von Neurath, Konstantin 75
Nivenius, Olle 16, 138–140
Noam, Ernst 90
Nolda, Mark August 116, 117
Nordin, Svante 43, 44
Nordström, Gunnar 92, 97
Nygren, Anders 45–47, 120
Nystedt, Olle 112, 113

O

Odén, Birgitta 125
Ohly, Emil 99, 101
Olivecrona, Karl 44, 45, 47, 48, 49, 50
von Otter, Göran 138, 139

P

Persson, Edvin 114
Peukert, Detlev 114

Pleijel, Hilding 130, 131
Pollin, Mirjam 133
von Post, Eric 117
Press, Charlotte 17

R

Rapp, Alfred 87, 89–98
Rapp, Karl Joseph 92, 93
Rapp, Liselotte (Lilo) Frieda f. May
87, 88–91, 92–97
Rapp, Mathilde Sara 88, 98
Rapp, Walter 98
Rethmeier, Andreas 23
Richert, Arvid 58
Ridderstolpe, Charlotte 91
Rodhe, Edvard 63, 64
von Rosen, Mary 75
Rosengren, Otto Arvid 116
Rothmund, Heinrich 83
Runestam, Arvid 28
Rydberg, Viktor 49
Rydeman, Stig 71
Rylander, Per 91

S

Sagne, Gunnel 107
Samuelsson, Gunnar 71
Sandler, Rickard 30, 43, 73
van Schaik, J. R. 32, 33
Schlyter, Karl 39, 40, 43
Schmitt, Carl 23, 24, 45
Schulmann, Justina 17
Selander, Johan 26, 27
Seyss-Inquart, Arthur 68
Stark, Rodney 126
Stoltzfus, Nathan 17, 76, 113, 127
Strecker, Reinhard-M. 81
Ström, Tord 108, 117, 120, 121
Sturm, Christoph Christian 130, 131
Sundby, Olof 41, 42, 123
Svanberg, Ingvar 21
Svenæus, Sven C:son 105–107, 117,
120, 121

T

Taylor, Telford 98

Tingsten, Herbert 27
Torbacke, Jarl 28
Tydén, Mattias 21, 62

U

Undén, Östen 37–39, 44, 49

V

Valentin, Hugo 18
van Schaik, J. R. 33
Vennerström, Ivar 105
von Kantzow, Hans 98

W

Wallenberg, Raoul 105
Wallin, Johan Olof 130, 131
Weebe, Axel 107

Wentz, Hilmer 132
Westring, Claes 55, 106
Wiarda, Jan 68
zu Wied, Gisela 75
zu Wied, Victor 75
Wihlborg, Alfred 26, 82, 119
Winter, Marta 87, 88, 98
Wohlstein, Josef 119
Wrede, Gösta 122

Y

Ysander, Torsten 28, 59

Z

Zernaffsky, Sonja 76
Zetterberg, Herman 137

ANDERS JARLERT, född 1952, är sedan 1999 professor i kyrkohistoria vid CTR, Lunds universitet, och är föreståndare för Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv.

Av Jarlert har det tidigare utkommit böcker och artiklar om tidigmodern och modern tid, bland annat band VI av *Sveriges kyrkohistoria* (2001) och Jarlert är f.d. redaktör för *Kyrkohistorisk årskrift*. Under mer än ett decennium har han bedrivit forskning om kyrkan och nationalsocialismen och är sedan år 2000 medlem av redaktionen för *Kirchliche Zeitgeschichte* (Dresden), och sedan år 2005 medutgivare av *Studien zur Kirchlichen Zeitgeschichte/Studies in Contemporary Church History* (Göttingen).

Det har sagts att svenska myndigheter länge principiellt avböjde, men så småningom av praktiska skäl accepterade, den skillnad mellan "arier" och "judar" som införts i det nazistiska Tyskland. I verkligheten accepterade UD:s rättsavdelning omedelbart raslagarnas definitioner beträffande äktenskapshinder. Från 1935 till andra världskrigets slut beaktades Nürnberglagarna av Svenska kyrkans präster i deras statliga funktion som lysningsförrättare enligt vilka tyskar av s.k. arisk börd inte fick gifta sig med någon av judisk börd. Från september 1937 fick även svenska medborgare som ville gifta sig med tyskar underteckna en så kallad arierförsäkran, enligt tysk förebild, att ingen av deras far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen.

I denna studie möter vi fyra par som vägrades ingå äktenskap i Sverige. Två av äktenskapen, som ingicks i Storbritannien, förklarades av Landesgericht Berlin för ogiltiga. Ett par stämdes på tysk begäran inför svensk domstol för att redogöra för omständigheterna kring sitt giftermål. En mor blev retroaktivt ogift, en son fick retroaktivt utomäktenskaplig börd.

Dessa berättelser från 1930-talets Sverige är exempel från vardagslivets kyrkohistoria. UD-tjänstemän och präster visade prov på motstånd, vägran, acceptans eller entusiasm. Människors vardagskontakter med kyrkan om folkbokföring och hindersprövning blev ett möte med en politiskt, inte teologiskt, styrd svensk statskyrka.

Boken ingår i det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen".

ISBN 91-975223-1-7

9 789197 522311 90000